

П. ИГНАТОВ

АКА-УКА ҚАҲРАМОНЛАР

Повестъ

Учқун Раҳмон ва Ёнғин Мирзо
таржимаси

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„ЁШ ГВАРДИЯ“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1962

Улуғ Ватан уруши йилларида Кубанда немис фашист босқинчиларига қарши кураш олиб борган партизан отрядининг командири Петр Карпович Игнатов қўлингиздаги китобнинг авторидир. Бу асарида у ўз ўғиллари Евгений, Валентин, Геннадийларнинг болалик ва ёшлик даврларини ҳикоя қилади, уларнинг қандай ўсганлиги, вояга етиши, чиниқишларини ҳамда урушнинг дастлабки кунларидаёқ ота-оналари билан бирликда Ватан мудофаасига отланганликларини тасвирлайди. Вафотидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий номга сазовор бўлган Евгений, Геннадийларнинг курашда кўрсатган ажойиб мардликлари тўғрисида отанинг ҳаяжонли ҳикоялари айниқса таъсирлидир.

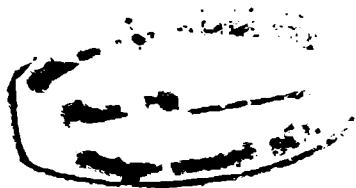
Игнатов П. К.

Ака-ука қаҳрамонлар. Повесть. Ўрта ёшдаги болалар учун.
Т., «Еш гвардия», 1962.

224 бет.

Игнатов П. К. Братья-герои. Повесть.

Р2

Шараф-шон байроғи баланд порлади,
Халқ ўғилларини сафга чорлади.
Қўрсатдик пулатдек қалбларнинг кучи—
Жонажон юртимиз номуси учун.

А. Сурков.

1. Халқ жангга отланди..

Якшанба. Мусаффо тонг. Ёзнинг сахий қуёши ва ҳарорати туфайли Кубань яна ҳам оромбахш бўлибди: бу пайт ёзнинг гул-гул очилган чоғи эди.

Лекин эрталаб жазирама унча сезилмасди. Ҳали июнь қуёши пастда, қуюқ баргли бақувват шохлари билан бизнинг томиғизгача қулоқ ёзган жекса каштан дарахтининг учига кўтарилганича йўқ. Қуёш ёғдулари уфқ тубидан юқорига санчиларди, майса-кўкатлар устида, капалакгул, лотин чечаги, мева тугмайдиган дарахтлар баргида ҳам ўчмай йилтираб турган шабнам доналари устида ранго-ранг чўғлар ёлқинланади, ҳаво очиқ, булоқ сувидай тиниқ.

Қайси бир томнинг устида каптарлар дўстона ғу-ғувлашади. Қуёш эндигина кўтарилиб келаётган эрта тонгда, ўрмон ичида жилдираб оқаётган сойни эслатадиган ва тобора мавжланиб бораётган бундай майин товушни эшитиш кишига ҳузур бағишларди!

Айвоннинг ҳамма ери соя-салқин. Тожнинг барглари шу қадар қуюқки, фақат қуёш тиккага келгандагина япроқлар орасидан зўрға ўта олади, шунда қуёш ёғдусининг олтин ёй ўқлари тешиб ўтиб, айвонни кўкишсимон нимқоронғи ранг қоплаб олади.

Ҳали вақт жуда эрта бўлишига қарамай, Геня аллақачон уйқуни тарк этиб, ивирсиб юрибди. У айвоннинг бурчагида турган стол устига отвертка, қисқич, омбур каби асбобларни қўйди. Михлар, винтиklar, қирқилган симларни ҳам унинг устига келтириб уйди. Кейин у оҳиста ҳуштак чала туриб, велосипеднинг олдидаги рамасига паррак ўрната бошлади. Бу иш унинг таъбири билан айтганда «шунчаки эрмак» эди. «Буни зерикканимдан қиялман,— деди у менга,— мен велосипедда учиб кетаётган вақтимда ўзича тириллаб айлана берсин!»

Назаримда у мактабдаги ўртоқлари билан шаҳар атрофига саёхатга чиқиш учун отланаётганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Геня ўртоқлари олдида ўзининг буянги «кашфиёти»ни кўз-кўз қилмайди, дейсизми! Шубҳасиз, буни кўргач эртанинг ўзидаёқ Генянинг ҳамма дўстлари ўз велосипедларига худди шунга ўхшаш, эҳтимол ундан ҳам тузукроқ — «такомиллаштирилган» парраklar ўрнатиб олишадилар.

Мен Генянинг олдида туриб, унинг «шунчаки эрмак»га қизиқиб разм солдим. Паррак пишиқ дарахт шохидан жуда моҳирлик билан кесиб олинган, пўстлоғи эса шилиниб ташланиб, кейин паррак лак билан бўялганди. Бу устачиликка, санъатга қойил қолдим.

— Энди велосипедга қанот ва қуйруқ ясаш қолибди-да,— деган эдим, ўғлим ҳозиржавоблик қилди:

— Дада, гап унда эмас-да!

— Геня, кел, чойингни ич!— деб, чақириб қолди онаси шу чоқ.

Мен кўчага чиқиб кетдим. Якшанба жунн бўлишига қарамай, ишхонам — кимё-технологик институтига бир-ров кириб чиқишим керак эди.

* * *

Ҳозир ўша — 1941 йил 22 июнь тонгини эслагудек бўлсанг кўз олдинда дарахтларнинг йўлдаги сояси ҳам, гуллар юзидаги шудринг ҳам ва Генянинг парраklари ҳам худди кечагидек ёрқин намоён бўлади.

Ўғлингнинг, хотинингнинг овозини, баргларнинг шитирлашини, каптарларнинг гув-гувлашларини эшитгандай бўласан киши... Буларнинг ҳаммаси хотирамизда ўчмас бўлиб умрбод қолган! Ахир, биз Геня билан айвонда ҳазиллашиб турган пайтимизда, уруш бўлишини ҳаёлимизга келтирибмизми, асло! Биз тинч, фарогатли ҳаёт кечирар эдик.

Мен институтга чиқиб кетишим билан орқама-орқа қўшнимиз йиғлаб кўзлари қизарган ҳолда хотиним ҳузурига ҳаллослаб кирибди.

— Елена Ивановна, жонгинам! Гапдан хабаринг борми, ланати фашистлар шаҳарларимизга бомба ташлабди... Киевга бомба ташлашибди. Эрим худди ўша ёққа командировкага кетган эди! Вой шўрим! Энди нима қиламиз!— деб у кўз ёшларини пешбанди билан артиб, йиғи қиляпти.

— Фашистлар деярсанми? Киевга бомба ташлашибди?— деб Елена Ивановна, нима бўлганини тушунмай сўрайди. Кейин бирдан ақли етади:— Уруш бошланибдими?

— Ҳа, Елена Ивановна, уруш! Ростдан эшитганингиз йўқми? Радио орқали гапирдилар.

Геня шошиб приёмник ёнига келади, жон ҳолатда уни бурайди.

Музыка жанговар марш чаларди.

— Ойи! Ростдан уруш бўляптими? Ахир... қандай қилиб...

Қўшни хотин ҳамон хўрсинар, бурнини артар, уҳ тортарди. Генянинг онаси ўғлининг бирдан қовоғи солиниб кетганини ва тескарига бурилиб олганини пайқади: Геня қўшни хотиннинг ташвишланаётганидан озор чекарди.

Радиода берилаётган ҳарбий марш шу қадар таъсирли эдики, ҳатто сафда кетаётган жангчиларнинг дадил қадам ташлашлари ҳам эшитиларди. Ноғоралар дўпирлар, дўмбиралар жаранглар, карнайлар чалинарди.

Кейинчалик Елена Ивановна менга шу дақиқада Геняни бағрига босиб, уни эркалатгиси келганини айтиб берди. Аммо у сирбой бермайди, ўзини тутати: энг аввал осойишталик ва чидам керак эди. Ахир унинг уч ўғли бор... энг кичиги ўн олти ёшли Геня — ўқувчи, ўртанчаси Валентин — узоқда, Гарбий ўлкада электро-

станцияда ишлайди. Каттаси Евгений — шу ерда, Крас-
нодардаги «Главмаргарин» комбинатида инженер-конс-
труктор бўлиб ишлайди. У ўз ўғилларининг қалбини,
феъл-атворини жуда яхши биларди: агар Ватан чақи-
радиган бўлса улардан ҳеч биронтаси, ҳаттоки «кенжа-
той» Геня ҳам бир нафас хаёл сурмасдан «лаббай» деб
жавоб қайтарадилар.

— Ойи, нега сиз жим бўлиб қолдингиз? Юринг инс-
титутга, дадамнинг олдига кириб чиқамиз!

— Юрақол, ўғлим!

Улар мени институтдан топиша олмабди: мен фа-
шистлар Германиясининг бизга ҳужум қилганини эшпи-
тиб тўппа-тўғри райком партияга кетган эдим. Қўнгил-
лари тинчимай она-бола катта ўғлимиз Евгенийникига
жўнашибди. Боришса уйда на Евгений, на хотини Ма-
ша бор. Билишса улар комбинатга кетишибди. Уйда
Евгенийнинг дўмбоқ қизи Инночка бор экан. У ҳовли-
да қумдан сомса ясаб, ёпиб юрибди. Машанинг синг-
лиси уйда унга қараб қолган экан.

— Еня тоға, Еня тоға!— деб қизча бийрон тили би-
лан бидирлаб ўзи жуда яхши жўрадиган Генянинг
эътиборини ўзига қаратишга ҳаракат қилади.

Геня ҳам ўзининг дўндиқ жиянига ўрганиб қолган
эди. У бир неча маротаба мурувват қилиб: «Мен бу
чинқироқ болаларингизни жуда ҳам ёқтирмайман, аммо
Инка жуда ёқимтой!» дерди. Бундан ташқари, унга ўзи-
нинг энди «тоға» бўлиб қолгани кўпроқ ёқарди.

Лекин ҳозир бўлса Геня қизнинг сочларини паришон-
хотир силаб қўя қолади.

— Ойи, юринг уйга!— дейди Геня,— эҳтимол да-
дам келиб, бизни кутиб ўтиргандирлар. Қаерда бўлса-
лар ҳам уйга етиб келадилар.

Генянинг тахмини тўғри чиқди. Мен уйда уларни
кутиб ўтирар эдим. Ўғлон менга ташланди, мени қучоқ-
лаб олмоқчи эди-ю, негадир ўзини тутиб олди. Фақат
қўлимни қисди ва кўзларимга қаради:

— Дадажон!

Бўлак ҳеч нарса демади.

Биз айвонда туриб ўткир қуёш нурида товланаёт-
ган ток баргларини кўздан кечирардик. Мовий осмон-
да — баланд-баландларда оқ каптарлар ўмбалоқ ошиб
парвоз қилишарди. Ҳовлида, каштан дарахтининг та-
гида ўйнашаётган қўшни болаларнинг кулгиси эшити-

ларди. Шунда беихтиёр мен шу кичкина, тинчгина бурчак-ошён устида ҳам, бутун гўзал, бахтиёр Ватанимиз устига тушгандай урушнинг қоп-қора даҳшатли сояси пайдо бўлганини ўйлаб кетдим.

Уруш!.. Биз яшаётган бу ерларда эса қуёш сокин, илиқ нур сочади, дарахт барглари ором бағишлаб шитирлашади. У томонда, Фарбда эса душманлар муқаддас ерларимизни топтамоқда. У томонда азиз кишиларимизнинг қони тўкилмоқда...

— Дада, биз урушга ҳаммамиз борамиз, шунақами?— деди Геня менинг олдимда тикка туриб кўзимга тикилгани ҳолда.— Ҳамма, бутун халқ боради! Биз анойи эмасмиз. Уларни еримизга қўймаймиз... Шундайми?.. Улар бизни енголмайди! Қизил Армиямизни ҳеч қачон енголмайди!

Геня ҳам барча совет болалари каби меҳрибон Қизил Армиямизни жондан севарди. У армиямиз билан фахрланар, унинг муваффақиятларини хурсандчилик билан кузатиб борарди. Совет мамлакати қўриқчисини севмасдан, у билан фахрланмасдан бўлармиди ахир! Ана, ўша сеvimли армиямиз Фарбий Украина ва Фарбий Белоруссия ерига кириб, у ердаги биродарларимиз — украин ва белорусларга озодлик олиб беришди. Мана, Армиямиз фин ҳарбий корчалонларининг иғволарига қатъий зарба бериб, Карелия бўйнида енгилмас ҳисобланган истеҳкомларни янчиб, тор-мор келтириб, фин уришқоқларини ярашишга мажбур эттирдилар.

Кейинги икки-уч йил ичида бўлиб ўтган бундай ажойиб ҳодисалар барча совет болаларини жуда қизиқтирди, улар тушунчасида ўчмас таассуротлар қолдирди. Булар, бу ҳодисалар бизнинг болаларимизда юксак ватанпарварлик туйғусини, она-Ватанга бўлган муҳаббатини ўстирди, ҳамма қудратли, кучли, одил ва қўллари қардошлик ёрдамини кўрсатишга, муқаддас чегараларимизни сақлашга ҳамма вақт тайёр туриш туйғусини тарбиялади.

Бу воқеалар бошлангунча Геня ҳарбий билимларга унча-мунча қизиқиб юрарди. Бу ҳақиқатан ҳам жиддий, бир мақсадга қаратилган қизиқиш эди. У совет граждандлиги бурчини бажариш навбати қачон келишини — Қизил Армия сафига кириш кунини ўйларди ва армияга тайёрланган, кўп нарсани билган ҳолда боришни истарди.

Запас командир бўлганим учун менда ҳар турли ҳарбий китобчалар, қўлланмалар, уставлар бўларди. Геня буларни қунт билан ўқирди. Айниқса уни танкка тегишли бўлган ҳамма нарсa қизиқтирарди. Бу эса боланинг илгаридан, ёш болалигидан машинага, моторга бўлган ҳавасидан далолат берарди.

У баъзан кечалари, иш тикиб ва тўр тўқиб ўтирган онасига далда бериш учун унга танкларнинг оғирлиги, тез юришлиги, қуролланиши жиҳатидан бир-биридан фарқи, ўрта ва оғир танкларнинг тактик вазифалари, сув ҳамда қуруқликда юра оладиган танклар ҳақида, танклар ҳозирги замон урушида механикалаштирилган қўшилмалар ва қисмларнинг асосий жанговар қуроли эканлиги ҳақида ҳикоя қилиб берарди,— у ўқий-вериб ёд бўлай деб қолган бу фикрларни танк ҳақидаги справочникдан билиб олганди.

Ғарбий Европада уруш алангаси тобора авж оларди. Франция, Голландия, Бельгия шаҳарлари тутун ичида бурқсиб, харобазорларга айланмоқда эди. Қочоқларнинг сон-саногига етиш қийин — йўлларда уй-жойидан, оиласидан, қариндош-уруғларидан ажралган бечора кишилар тўзиб борарди. Тутун қоплаган осмонда бомба орган шўнғувчи самолётлар гувилларди. Фашист ҳарбий машинаси миллионлаб одамларни ҳалок этар, майиб ва яшашга яроқсиз қиларди... Гуллаётган ерни тақир, куйган саҳрога айлантирарди...

Геня бир кун и онасига шундай деди:

— Мен бир журналда Норвегиядаги партизанлар ҳақида қизиқ нарсa ўқидим. Улар нима қилишаётганини биласизми, ойи? Улар темир йўлларга мина кўмишаркан. Жасурликларига қаранг! Немис аскарлари тушган поездлар Осло — Берген темир йўлида қатнаётганда йўлга мина кўмилган-кўмилмаганини текшириш учун олдида кўм-шағал тўлдирилган платформани қўяр эканлар. Демак, ҳали халқлар фашистларга тиз чўккани йўқ! Тўғрими, ойи?..

Шундай қилиб, уруш бизнинг чегарамизга ҳам босиб кирди. Биздан узоқда—бегона чегара орқасида, бизга бегона юртда бўлган нарсалар — энди бизга жуда ҳам яқин келиб қолди. Қуёшли бу июнь кун и кечаги тинч ҳаёт ва эртанги оловли, момақалди роқли кун ўртасида сира ўчмас чегара бўлиб ётарди. Бошимизда уруш даҳшатидан дарак берувчи булутлар сузарди.

Ўша куни кечгача бизникига таниш-билишлар, бирга ишлайдиган хизматчилар, қўшнилар келишди. Уларнинг желиб ҳол-аҳвол сўрашлари соз бўлди: ўша куни ёлғиз қолиш жуда оғир эди — одамлар билан бирга бўлишни истарди кўнгил. Ҳаммани бир фикр: душманга қарши курашиш туйғуси бирлаштирарди. Кишилар бир-бирларига янада яқин, қариндош бўлиб қолдилар.

Кечқурун оиламиз аъзолари йиғилишди, Евгений билан Маша ҳам келди.

— Бизнинг Валяга бир нарса бўлмадимикан?— деди оҳистагина Елена Ивановна.

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Валентин ғарбий чегарада, душманга биздан кўра яқин жойда эди...

Ўн саккизинчи йил январининг бир оқшоми ёдимга тушди. Петроград... Мен хотиним билан (у вақтда биз ҳали «Питер»нинг ёш ишчилари эдик) бирга фронтга юборишларини сўраб райком партияга бордик: ўша вақтда душман галалари ёш Совет республикасига ҳамла бошлаган эдилар. Биз эса ёшлигимиздан нима учун курашиб келган бўлсак, шу муқаддас нарсани ҳимоя қилишни орзу қилдик. Биз эру хотин бирга Петроград остоналаридаги жангларда қатнашдик. Ўн тўққизинчи йилларда қаҳрамонона Царинин мудофаачилари сафида туриб бирга мардонавор курашдик. Дон атрофидаги чўлларда оқ гвардиячи ва қўлоқ бандаларини тор-мор келтиришда қатнашдик...

Энди эса душман ўша вақтда биз курашиб қўлга киритган, тўла-тўқис қуриб олган ҳаётимизга суиқасд қилди. Наҳотки, биз душманга қарши курашишга бормасак?

Мен Евгений билан айвонга чиқдим. Ҳамма ёқ жим-жит эди. Юлдузлар қора тусдаги барглار орасидан мўралаб ғамгин нур сочарди.

У менга, худди илгаридан қатъий қарор қилиб қўйгандай, бундай деди:

— Эртага барвақт туриб военкоматга бораман.

— Олдимга киргин, бирга кетамиз.

У қоронғида қўлимни пайпаслаб топди-да, қаттиқ қисди.

Айвон эшиги бирдан ланг очилиб кетди. Эшикдан тушган нурда ёришган жой ўртасида Геня турарди:

— Дэгдэ, Женья, сизлар шу ердамисизлар?.. Бу ерда нималарни пичирлашяпсизлар?

— Юлдузларга қараб қавасимиз келяпти, укажон!— деди хушчақчақлик билан Евгений укасини эркалаб.

* * *

Эртаси кун эрталаб шаҳар ҳарбий комиссариатига йўл олдик.

Ёнимда икки ўғлим бирга борарди: бири қирчиллама, айнаи куч-қувватга тўлган Евгений, бири эса ёшлик тонгини кечираётган Геня. Валентин биз билан бирга эмасди. Аммо унинг биздан қолишмаслигига, Ватан ҳимоячилари сафидан ўз ўрнини топиб олишига ишондик.

Геня ҳам, ҳатто Евгений ҳам ҳаяжонланарди. Мен уларнинг жиддий, ўйчан юзларига тикилиб қарадим — болаларимиз бу кунгача менга бунчалик қадрдон, бунчалик яқин туюлмаганди.

Ҳали Геня жуда ёш эди. Аммо биз Евгений билан бирга, ҳарбий комиссариатга кетяпмиз деганимизда у индамасдан шапкасини кийиб олди. Унинг юзи шу дақиқада худди катталар каби жиддий бир вазият олган эди. Шунинг учун мен унга бир оғиз ҳам сўз айтмадим, бормагин деб қаршилиқ қилолмадим. Онаси Геняга шундай қаради-ю, у ҳам ҳеч нарса дея олмади...

Ҳарбий комиссариатнинг кенг хоналарида кишилар ҳаддан ташқари гавжум. Бу ерда менга ўхшаган кексалар ҳам бор, лекин кўпроғи ёшлардан иборат эди. Хотин-қизлар ҳам кам эмасди. Ҳамманинг фикри-ёди бир; юзлар, оташин кўзлар ҳаммаси бир туйғуни — тезроқ қўлга қурол олиш истагини ифода этарди.

Навбатда турган бесаноқ кишилар қатори борган сари чўзилиб узайиб борарди. Толиққан, уйқусизликдан ранги сарғайиб кетган офицер ўтирган стол ёнига боргач, ундан биз: «йўқ, бўлмайди» деган совуқ жавобни олдик.

Касаллигим ва ёшим ўтганлиги туфайли ҳамда ҳарбий учётнинг учинчи группасида бўлганим учун мени запасда қолдиришди. Евгенийни мудофаа аҳамиятига эга бўлган комбинатда инженер-конструктор бўлиб ишлаб тургани сабабли Қизил Армия сафига қабул қилишмади. Хўш, Геняни бўлса-чи, ўзи шундайам маълум. Бу ҳали ёш бола, ўн олти ёшли мактаб ўқувчиси деб олишмади.

Биз қанча уринмайлик, ҳаракат қилмайлик, барибир натижа чиқмади. Шундан кейин биз Евгений билан халқ кўнгилли лашкарлари сафига ёзилдик. Елена Ивановна бўлса кўп ўтмай шаҳар госпиталларидан бирида ишлай бошлади. Бу ерга энди биринчи ярадорлар келтирилган эди.

Биз ҳалига қадар Валентин ҳақида ҳеч қандай хабар эшита олмадик. Шунинг учун унинг тўғрисида жуда ҳам ташвиш чека бошладик.

* * *

Барча кишилар Ватанга фарзандлик бурчини ўташ, бутун совет халқи билан биродарларча ҳамжиҳат бўлиш иштиёқида ёнаётган бир пайтда, Геня ҳам ўзини халқ ишига бағишлашни сидқидилдан орзу қиларди. Ахир унинг ҳам ҳаёти халқ ҳаётидаги, мамлакат ҳаётидаги барча севинч, қайғулар билан чамбарчас боғланган эди-да!

У комсомол ўртоқлари билан райком комсомолга борди. Болалар ўзларини мудофаа аҳамиятига эга бўлган бирор заводга юборилишларини ўтиниб сўрашди.

— Мен оз-моз ўргансам бўлгани,— деб ишонтиришга уринарди Геня райком секретарини,— биласизми, кейин ўзим слесарь бўлиб ишлаб кетаман...

Унинг гапи рости: Генянинг слесарликдан бир оз хабари бор эди.

Тенгқурлари сингари у ҳам спортга қизиқарди. Қиш фаслида коньки отишни, чангида учишни, ёз пайтида бўлса сузишни, қайиқда эшкак эшиш, велосипедда юришни яхши кўрарди. Аммо бу барча болалар ўйинлари ичида унга кўпроқ, биз ҳазиллашиб айтганимиздек, «ота мерос» бўлиб қолган механика билан шуғулланиш афзал кўринарди. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки буваси механик-машинист бўлиб ишлаган эди, отаси бўлса слесарь-механик. Катта акаси инженер-конструктор, иккинчи акаси эса — теплоход механиги.

Генянинг уйига кирсангиз гўё устахона дейсиз. Стол тагида асбоб-ускуна ва материаллар солинган қутилар, стол устида бўлса исканжа-тискилар...

У ўз атрофига механика, техникани жондан севадиган ихлосманд ўртоқларини йиғиб олган. Биз баъзан Елена Ивановна билан болаларнинг тортишувларига

қулоқ солиб, уларнинг шунча нарсаларни билишларига қойил қолиб, ёқамизни ушлардик.

Баҳор келиб кунлар исий бошлаши билан Геня ўз устахонасини ҳовлига, ўтинлар турадиган саройга тутах бўлган пешайвонга кўчириб чиқарди. Бу жой бир оз кенгроқ эди. Бу ерда энди унинг «Ойи, мен ҳозир қалайлаб оламан, бир оз тутун бўлади!.. Майлими, кейин мен хонани шамоллатиб қўяман!»— деб ёки бўлма-са «Дада, сиз ухлаб қолганингиз йўқми? Мен мана бу пармани бир оз чинғиллатсам хафа бўлмайсизми? Тешикларни пармалаб олиш керак» деб бизга ялиниб-ёлворишига ҳожат қолмасди.

Уйдаги барча нарсалар — қулфлар, эшик зулфинлари, қўнғироқлар, дазмол, чойнаклар, кастрюллар, чироқларгача Генянинг «техник» назорати остида эди, шу сабабли буларнинг ҳаммаси доим бешикаст турар эди.

Генянинг устахонасига бизнинг ҳовлимизда яшовчи хотинлар ҳам тез-тез кириб туришарди.

— Генуша, менинг кастрюлим тешилиб қолибди... қалайлаб беролмайсанми?

— Нега қалайлаб беролмас эканман! Кастрюлингизни қолдириб кетинг...— деб олиб қолиб, ҳожатларини чиқарарди.

Геня ҳозир заводда ишлашни қанча хоҳламасин, барибир орзусига етолмади.

Райкомда болаларга: яқин кунларда комсомол ва ўқувчи ёшлар ҳосилни йиғиб олиш учун колхозларга сафарбар қилинадилар, деган гапни айтишди.

«Бу ҳам майли, ҳақиқий меҳнат бўлади,— деб муҳокама қилишди болалар.— Нон Қизил Армияга ҳарбий снаряд каби зарур. Қани энди тезроқ борсак!»

Шундай қилиб, Геня ҳам жўнаш кунини сабрсизлик билан кутарди.

Уша вақтда фронтга ёрдам бериш керак бўладиган бўлса, ҳамма иш ҳам совет кишилари қўлидан келадигандай туюларди.

Биз кимё-технология институтида медикаментлар ҳамда мудофаа аҳамиятига эга бошқа ҳар хил модда ва материлларни ишлаб чиқаришни ташкил қилдик. Евгений ишлаган комбинатда эса қисқа вақт ичида миномёт ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Евгений комбинатда кеча-кундуз қолиб кетарди. Уйга зўрға бирор соат вақт топиб, ўшанда ҳам Инночкани кўришга оши-

қиб келиб кетарди. Ниҳоят, кўп вақтдан бери кутилган кун ҳам етиб келди: у қабул комиссияси билан бирга артиллерия машқ майдонига — полигонга, конструкциясида ўзи қатнашган миномётни синаб кўриш учун жўнади. Кечки пайт қайтаётиб биёзникига кириб ўтди.

У ҳаддан ташқари чарчаган, ҳаяжонланган, аммо хушчақчақ, руҳи баланд эди. Диванга ўтириб олиб, ўша куннинг барча ҳаяжонли ҳолатларига киргани ҳолда миномётларнинг синови ҳақида ҳикоя қилиб берарди.

У тинчлик кунларида ҳам бир неча марта мана шу эски диванда ўтириб, онаси билан бизга ўз иши, комбинатдаги бирор ютуқлари ҳақида ҳозиргидай ҳаяжонланиб гапириб берган эди! У ҳар қандай ишга қўл урса ихлос билан қизиқиб киришиб кетарди.

Мана, ҳозир ҳам худди шундай ҳолатда эди у.

— Тасаввур қиласизми ахир, биз миномётни жанговар ҳолатга қўйиб қўйдик,— дейди у.— Биринчи бўлиб ўзим отмоқчи бўлдим. Яшикдан минани олдим, отишма масофасини аниқладим, кейин минани зарб билан миномётнинг стволига ташладим. Шундан кейин нима бўлди денг? Мина вишиллаб учиб чиқди-ю, биздан атиги икки метрча нарироқда ерга тушди!.. Вуй биласизми, жонимиз ҳалқумимизга келди! Ҳар ким ҳар томонга ўзларини ташлаб қолишди — ҳаммамиз ерга қапишдик. Ётибмиз, ҳадеб кутяпмиз, ҳеч нарсадан дарак йўқ. Портлаш бўлмади; мина ёрилмади!— Евгений дивандан ирғиб туриб сўзида давом этди.— Ўша дам биринчи дақиқаларда ҳатто нафасларим тиқилиб қолай деди. Секин ўрнимдан жилдим. Минага яқин келдим. Уни қўлга олиб қарадим. Шундан кейин нима бўлди демасизми? Бир вақт қарасам ростакам эмас, машқ мина экан!— у кулиб юборди.— Ҳа, лекин кейин ҳамма ишлар яхшигина юришиб кетди! Миналар мўлжалланган ерларга тушиб қарсиллаб ёрилаверди... Елкамдан тоғдай юкни иргитиб ташлагандай енгил сезяпман ўзимни.

Яна ўтириб олди, алланималар ҳақида ўйланиб, бир оз сукут қилди.

— Мен миномёт ишлаб чиқаришни ўзлаштириб олганимиз учун бениҳоя хурсандман, албатта,— деди у.— Лекин менимча булар ҳалп жуда ҳам оз, тушуняпсанми — жуда ҳам оз! Бутун кучингни душман билан кураш-

га бергинг келади... Эҳ, қани энди мени фронтга юборишса!.. Ахир бу уруш алоҳида уруш-ку, дада; халқ жангга отланди, бизнинг келажагимиз учун — коммунизм учун бўлаётган жанг бу!

Ҳа, у ҳақ эди: бизнинг келажагимиз учун бўлаётган жанг эди...

— Хўш, уй ичларинг қалай? Инночка қизинг қалай,— деб сўрадим мен.

Унинг шу кунлар ичида озиб-тўзиб кетган юзи бирдан қандайдир яшнагандай бўлиб, кўзлари қувнаб кетди.

—У соғ-саломат ва онадан туғилганига икки йил бўлган ёш бола қандай бўлиши лозим бўлса, у ҳам шундай, қувноқ, бахтиёр. Лекин уни камдан-кам кўраман... доимо унинг ҳақида ўйлаганим-ўйлаган. Тўғрироғи, фақат унитина эмас. Гитлер жалажак ҳаётларига чанг солган барча болалар ҳақида ўйлаймиз, қайғураман.

* * *

Июль кунларидан бирида Геня уйга, одамлар таъбири билан айтганда, фигони фалакка чиқиб келди.

— Мен қандай воқеаларга дуч келганимни кўрсангиз эди, ойижон, сочларингиз тикка бўлиб кетарди. Шундай кишилар ҳам бўлар эканки, ҳа, йўқ, мен ўзим нималар деб алжираяпман! Кишилар эмас, балки газандалар, ҳақиқий газандалар деса бўлади уларни.— У бу сўзларни гапирганида юзлари нафратдан қизариб кетди.— Бозорни айланиб юриб велосипедга запас қисмлар кўриш учун бир ерда тўхтадим. Бир тасқара башара ўшанақа нарсалар билан савдо-сотик қилиб ўтирар экан. Унинг олдида мис шамдонлар, занг босган қулф, шиша идиш, бурама мих, гайкалар ёйиб қўйилганди... Мен чўққайиб ўтириб ҳалиги нарсаларни кавлаб ётувдим, унинг ўз ёнидаги шунақа нарсалар сотиб ўтирувчи хотинга бемаъни гаплар гапираётгани қулоғимга чалиниб қолди: «Сиз, хотинчалар,— дерди у,— олтин йиғинглар. Имкониятингиз бориचा узук, тилла тўғноғичларингизни асранг, ғамланглар... Қизил Армия бўлса,— дерди ҳалиги аблаҳ,— инқирозга юз тутмоқда. Мана, мана шу яқин кунлар ичида немислар Москвани босиб олади. Эҳтимол, аллақачонлар олгандир ҳам,

фақат биздан яширишади! Ким ақлли, ким уддабурон экан, унинг янги бўладиган хўжайинлар даврида ҳам чўмичи мой бўлади!..» Ойижон, мен бу сўзларни эшит-
япман-у, лекин қулоқларимга ҳеч ишонгим келмасди.
«Қандай қилиб у бундай нарсаларни айтишга журъат қиляпти! Ахир у нималар деб алжираяпти?»— деб ўй-
лайман. Унинг афтига қарасам: кўзлари олазарак, ўзи эчки соқол бир мурдорбашара экан. Унинг сўзлари менинг бошимга осмон агдарилиб тушгандай қаттиқ таъсир қилди. «Сиз гражданин,— дедим,— нима дея-
ётганингизни биласизми?» ва дарров кўнглимдан шун-
дай фикр ўтди: «Нега мен уни гражданин деб атадим. У гражданин бўлишга муносибми?» У менга қараб: «Се-
нинг нима ишинг бор, итвачча?» деб бақириб қолди. Ўзи эса нарсаларини йиғиштиряпти. «Йўқ, ҳали шош-
май турасиз!» дедим. Мушт туширишига сал қолди. Мен бўлсам уни қочиб кетади деб ташвишланардим. Яхшиямки, яқин ерда милиционер бор экан. Шундай қилиб, биз уни милиция бўлимига олиб бордик. Нав-
батчи қўлимни қисиб: «Хушёрлик қилганингиз учун сизга раҳмат!»— деди.

Геня икки кундан кейин колхозга кетиш учун тай-
ёрлана бошлади. Қош қорайиши билан анжомлар со-
линадиган халтасини саранжомлаб қўйди: тонг ғира-
шира отаётганда туриши керак эди.

Мен тунги навбатчиликни ўташ учун институтга жў-
наш олдидан хайрлашгани Геня ёнига кирдим. У ўрин-
да ётарди. Менинг кўзимга кейинги вақтларда Геня хийла ўзгаргандай, тўғриси, катта бўлиб қолгандай ту-
юлди. Озиб ҳам кетган эди ва кўзларидаги шодлик уч-
қунлари аҳён-аҳёнда ёниб турарди.

— Дада, сиз капитан Гастелло ҳақида ўқиди-
нгизми?

— Ўқидим.

— У дегрез ўғли бўлиб, ўзи ҳам илгари ишчи бўл-
ган экан... У-чи, дада, биласизми, Халхин-Гол ёнида япон босқинчиларига қотириб зарба берган, «Маннер-
гейм линияси»ни тор-мор келтирган. Мана энди бўлса-
чи... Қойил қилди. Ўшанақа одам бўлиш учун, қанчалик иро-
да кучига эга бўлиш керак-а? Ҳазилакамми... Қал-
тис бир дақиқада ҳеч иккиланмасдан ёнаётган само-
лётини душманнинг бир тўда танк ва цистерналарига олиб бориб уриш!..

Геня бир қанча вақт жим ётди. Сўнгра оҳистагина деди:

— Мана қаҳрамон... Совет Иттифоқининг Қаҳрамони!

Ўрнидан сапчиб туриб, бўйнимга осилди, қучоқлади, эркаланиб юзларини юзларимга босди:

— Эҳ, энди биз бўлсак, дадажон, колхозда ишлаб турамиз-да!..

* * *

Геня бир ойдан кўпроқ вақт ўртоқлари — комсомоллар билан ҳосилни йиғиб-териб олишда иштирок этди. Колхозда ишчи кучи етишмасди. Ахир, урушга озмунча эркаклар кетганмиди. Иш бошдан ошарди: яна қанақа денг: оғир, кўникилмаган ишлар. Кун чиққандан то кун ботгунча ишлаш керак эди. Бу машаққатлардан комсомоллар зорланмас, балки қувонишарди, иш қанча кўп бўлса, демак улар мамлакатга, фронтга шунча кўп ёрдам етказажакларини ҳис қилардилар. Кечалари билан азобда зирқираган, ҳорган елкалар, қақшаб оғриган қўл-оёқлар, кафтдаги қавариб чиққан қонли қадоклар — булар ҳали ҳеч гап эмас! Фронтдаги жангчиларга бундан ҳам қийин эди, ахир!..

Геня дала ишларидан бўшагач, кечалари ремонт устахонасига келиб қишлоқ хўжалик машиналарини оддий ремонт қилишда механикка ёрдам кўрсатиб ҳам турарди. У шунча ишласа ҳам ўзини олдирмасди, эрта-лаб дарёчага югуриб бориб чўмиларди-да, шу билан уйқуси ҳам ўчиб, яна тетиклашиб кетаверарди.

Геня колхоз ҳашаридан офтобда қорайиб, озиб-тўзиб, қишлоқ болалари каби сочлари ўсиб, бадани пишиб, тетик, хушчақчақ бўлиб қайтди.

Онаси, колхозда қандай туришганини, қандай ишлашганини сўраб суриштира бошлади:

— Нима десам бўларкин,— деб жавоб қайтарди у,— жуда яхши турдик! Сиз, ойижон, одамларимизнинг қандай ишлашларини бир кўрганингизда эди... Қарилар ҳам, ёшлар ҳам, хотинлар ҳам, қизлар ҳам — ҳаммалари фронтга ёрдам беришга интилаётганларини кўриб фахрланардингиз. Кишиларимиз ажойиб экан, ойижон! Наҳотки шундай кишилар Гитлер асоратига тушса! Мумкин эмас, бу!

Айниқса, колхозда учрашиб танишган эски казак, Юхим бобо Геня кўнглига ёқиб қолибди.

— Юхим бобо саксон беш ёшга кирган!— деб ҳикоя қилиб берди бизга Геня.— Унинг уч ўғли ва икки невараси фронтга кетган. У колхоз раиси олдига келиб: «Қариларнинг печка устига чиқиб ётадиган вақти ўтиб кетган. Қани, раис, энди менга ҳам иш топиб бер!» дебди. Уни аввал қоровул қилиб тайинламоқчи бўлган экан, чол хафа бўлиб: «Йўқ, менга сизлар фойдали иш беринглар!» дебди. У, раисдан йигим-теримга боришга ижозат олибди: бригадир бўлиб борди. Юхим бобо шундай берилиб ишладик, ёшлар ора йўлда қолиб кетишди. Жуда талабчан, қаттиққўлли чол. Бизга қараб бақирган вақтлари ҳам кўп бўлди: «Дориламон совет ҳаёти сиз ёшларни жуда ҳам эркалатиб юборибди! Силлиққина беозор бўлганларини қаранг-а! Ёки «Олмоқнинг бермоғи ҳам бор!» деган мақол эсларингдан чиқдимми? Она-Ватанга бўлган қарзни тўлаш пайти келди!»— деб ишга даъват этиб турди.

Геня мактабда дарслар бошланиши олдидан, унинг учун ҳозир ўқишдан кўра ҳар ҳолда мудофаа аҳамияти бор бир заводга кириб ишлаш дуруст эмасмикин деган маънода, бизлар билан бир гапиришиб кўрмоқчи бўлди.

Суҳбат вақтида қулоқ солиб ўтирган Евгений унга шундай деди:

— Биласанми, Геня, агар фашистлар, совет мактаби ўқувчилари ўқишни тўхтатиб қўйганини билсалар, жуда хурсанд бўладилар.

Геня қизариб кетди, жим бўлиб қолди. Шундан сўнг у заводда ишлаш ҳақида оғиз очмади.

* * *

Генянинг деразаси зич ёпиладиган кичкинагина хонасидаги «Мажлис» бир соатдан ошиқроқ давом этди. Бу ерга Генянинг Алик Анапский, Володя Николаев, Сема Назаретян, Витя Алавердовлардан иборат мактабдош ўртоқлари — комсомоллар йиғилган.

Улар авваллари ҳам, кечки пайтлари Геняникига йиғилишарди. Ушанда кечалар жуда хушчақчақ бўларди: болалар шовқин-сурон қилишар ва бир нималар билан овора бўлишар; янги кинокартиналар, ўқиб чиқилган китоблар тўғрисида баҳслашишар, ўзларининг мактаб, комсомол ишлари ҳақида тортишар, адишар. Шундай

вақтлар ҳам бўлардики, Елена Ивановна келиб: «Дўстларим, эртага барвақт туриб кетишларингизни эсингиздан чиқарганларингиз йўқми?» демагунича, аллавақтгача тортишиб, ўтиришиб чиқишарди.

Шунда «Ҳозир, ойижон!—деб жавоб қайтарарди Геня.— Қани, Алиқ, тарқалиш ҳақидаги ашулангни бошла!»

Геня, болаларнинг ашуласи ойисига ёқишини яхши биларди.

Алиқнинг овози жуда ҳам ёқимли, тоза, тиниқ эди. У бир бурчакка қараб, уялиб ва қизариб паст товуш билан қўшиқ бошларди:

Бургутча, ҳой бургутча,
Кундан баланд қил парвоз!..

«Бургутча»— болаларнинг энг севган қўшиқларидан бири эди...

Уларнинг бугунги гаплари бошқачароқ. Улар ҳарбийлаштирилган комсомол-ёшлар походада қатнашишлари керак. Юриш машқлари бўлиб ўтган ва «бешлик» кўрсаткичлари чакки бўлмаганди. Лекин машқ бошқа, походнинг ўзи бошқа гап, албатта. Бунинг устига ҳавонинг бирдан айнаб қолганини айтмайсизми: эрталабдан бери муттасил ёмғир қуйяпти. Қўйинг-чи, эртага беҳазил, чинакам синов бўладиган бўлди-да.

Геня бу фикрни ўз ўртоқларига уқтиришга уриниб кўрди, унингча баъзи бирлари ўзларига ортиқча ишониб, бино қўйишгандек туюларди.

— Сема, сенинг назарингда ҳамма нарса осон бўлиб кўринаверади!— деди Геня.— Албатта ўз кучимизга ишонган бўлишимиз лозим. Лекин ҳар қандай тасодифларнинг ҳам бўлиб қолишини илгаридан ўйлашиб қўйсак, ёмон бўлмас. Бунга нима дейсиз, болалар?

— Унга ҳеч нарсамас. Кўрдингми, буқачага ўхшайди, тоғни урса талқон қилади!— деб бақувват Семага суқланиб луқма ташлади, юзи қонсиз, қиз болага ўхшаш нимжон Алиқ.

— Эй, дўстим!— дейди йўғон овоз билан очиқ кўнгилли Сема.— Сен қийналиб қолсанг — мен ёрдам бермай қараб турардимми?

— Тўғри гапиряпсан, Сема! Жуда ҳам соз!— деб хурсандчилигини изҳор қилди Геня.— Албатта ҳамма-

миз бир-биримизга ёрдам берамиз. Аммо ҳар ким аввало ўз куч-қувватига суяниши лозим. «Бешлик»ларнинг муваффақияти шунга боғлиқ эканини унутмаслик керак. Тўғри чўтласак йиғирма беш километрча йўл босиш керак! Йўлнинг қанақалигини биласизми? Тўғрисини айтганда жуда ҳам бўлмағур йўл! Ҳамма ёғи лой...

Болалар деразага шитирлаб урилаётган ёмғир товушига қулоқ солиб, жим бўлиб қолишди.

Володя Николаев бошини чайқади, хўрсиниб нафас олди:

— Агар шу ишнинг уддасидан чиқолмасак, бизни побоп жангчилар дейишлари мумкин.

— Болалар, менда бир фикр пайдо бўлди,— деди Витя Алавердов.— Бизнинг босиб ўтадиган йўлимиз Дубинкагача боради. Кейин биз Усть-Лабуга олиб борадиган тош йўлга чиқиб оламиз ва Пашковский станциясигача йўл оламиз. Пашковскийдан яна қайриламиз. Шундайми?

— Ҳа, шундай!

— Шунақа бўлса, мен мана бундай таклиф киритаман: биз то шаҳардан чиқиб кетгунча, яъни нисбатан бир қадар яхши бўлган бу йўлдан жадал юриб, олдинга ёриб ўтишимиз лозим...

— Роса бўладигани бўлар экан-да,— деди Алик, Витянинг сўзини бўлиб,— унда йўлнинг оғир қисми — қишлоқ йўли бошланган вақтда биз чарчаб қолган бўламиз ва дарров тинкамиз қуриб қолади.

— Рост, Алик, рост!— деб, ўртоғининг сўзини маъқулади Геня.— Ҳамма гап шундаки, дўстлар, куч ва вақтни тўғри тақсимлашимиз керак. Шошмаслик, бўлар-бўлмасга олдинга интилавермаслик керак.

Болалар бўлажак походнинг ҳамма икир-чикирларини узоқ вақтгача муҳокама қилиб чиқишди. «Санитария бўлинма мудири» Алик, асраб қўйилган ва ўзлари билан олиб юрадиган сафар аптекаси ҳақида маълумот берди; юришга отланиш олдидан оёқларни ювиб олиш ҳақида яна бир марта огоҳлантириб қўйди. Бу ишнинг устаси ҳисобланган Сема Назаретян, оёққа пайтавани тўғри ўраш кераклигини амалда кўрсатиб берди.

Геня Володядан ботинкасининг узилиб кетган ипи ўрнига бошқасини олган-олмаганлигини сўраб билди.

— Болалар, мен бир нарсани айтишни эсдан чиқараёзиман!— деб қичқирди Алик.— Биласизми, юрганда

бурунларингиздан нафас олинглар, шунда ташна бўлмайсизлар!

— Йўл халтачасининг қайиши калта бўлмасин, тортилиб қолади,— деб огоҳлантирди Сема.— Эсларингизда бўлсин: йўл халтачаси бел устида бемалол туриши лозим!..

Гўё ҳамма ишлар олдиндан белгилаб қўйилгандай эди, аммо болалар тарқалишмади.

Вазифанинг оғир ва жавобгарлиги дўстларни бир-бирлари билан яна ҳам иноқлаштириб қўйди. Лекин айтишни кўнгил тилаб турган яна бир муҳим ва каттагина нарса бор эди, аммо уни сўз билан ифодалаш қийин эди. Болалар сукут сақлашди.

— Нима дейсизлар, қўшиқ бошлаймизми?— деб бирдан таклиф қилиб қолди Алик.—«Бургутча»ни, хўпми?

Геня сапчиб турди:

— Рост! Бир қўшиқ айтайлик!

Севимли қўшиқда шу кечаси болаларнинг юрагида тўлиб-тошган муҳим ва катта нарса ўз ифодасини топган эди:

Бургутча, бургутча,

Қаноғли ўртоқ,

Олис даштлар оловдек ёнар!

Мададга шошилишар комсомоллар — бургутчалар

Ҳаёт яна менинг ёнимга қайтар...

Эртаси кунин институтга кетаётиб йўл устида Геняларнинг мактаби тушган кўчага қайрилдим. Бу ерда эрта тонгданоқ одатдан ташқари жонланиш ҳукм суради. Ўткинчилар тўхтаб сафарга отланаётган ўсмирларни қизиқиб томоша қилишарди. Бу қиз-йигитлар калтачанғи курткасида, пахталикда, қўпол ботинка ёки этик кийиб олган бўлиб, елкаларида оғир қопу қўлларида машқ милтиқлари бор эди.

Геня бўлса ўзини қўршаб олган «бешлиги» билан даврада турар ва қўлини пахса қилиб нималарнидир уқтирарди. Алик мени кўрди-ю, дарров Геняга айтди. Геня чаққон юриб ёнимга келди-да, қизариб:

— Ҳаммаси жойида, дада! Ҳаммаси ўз тартиби билан, ҳаммаси ҳам бир-бирисидан соз сафар формасида!— деб доклад қилди.

Военкомнинг командаси эшитилди:

— Сафга турилсин!

Геня менга қайрилиб қараб, қўлини силжитган ҳолда ўртоқлари олдига чопиб кетди.

Иқдор бўлишим керак: юрагим титраб кетди. Наҳотки, ўғилларимизни худди шу тахлитда урушга жўнатсак?..

Шундай қилиб, кечқурун ўз шодлигини ичига сиғдирилмаган Геня бизга бундай ҳикоя қилиб берди:

— Бизнинг «бешлигимиз» биринчи ўринни эгаллаган экан, унинг ҳеч қандай ҳайрон қоладиган жойи йўқ, менимча! Болаларнинг ҳаммаси бақувват, яхши тайёргарлик кўришди. Бунинг устига ҳаммалари комсомол, онгли ва интизомли кишилар. Биз ҳали яна бундан ҳам яхши натижаларга эришар эдик-ку, бўлмади-да, аксига, қаранг, олдинда келаётган «бешлик»ка ёрдам беришга тўғри келиб қолди. Улар бинт ҳам олишмапти, йигитлардан биттаси бўлса аллақачон оёғини қабартрибди...— Шундан кейин, у ўз олати бўйича кўзимга тикилиб туриб сўради:— Дада, биз ҳар қандай ҳақиқий жангчилар каби ўзимизнинг кучли, чидамли эканимизни исбот қилдик-ку-а? Ростми?

Фронтдан ваҳимали хабарлар келиб турарди. Қизил Армия душманнинг тинкасини қуришиб, ўзи орқага чекиниб бормоқда эди. Душман Москвага яқинлашиб қолганди...

1941 йилнинг ноябрида гитлерчилар Ростов-Донни ишғол қилиб, Кубань ва Кавказ дарбозалари бўсағасида турарди.

Қатъий план асосида Краснодардаги ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар бошқа ёққа кўчирилмоқда эди. Бизнинг институтимиз ҳам кўчирилиши керак эди. Ичкари орқа сафга кўчиб кетиш ҳақида ўйлаш кишига жуда алам қиларди...

Уйда худди олдиндан бир-биримиз билан келишиб қўйгандек, кўчирилиш ҳақида сўз очмасликка ҳаракат қилардик. Геня ўз сезгиси, туйғусини яширишга катталардан кўра мохир эди ва ҳар гал, бирор киши «кўчирилиш» сўзини айтиб қолгудек бўлса, унинг юзларида очиқдан-очиқ ранжиш, ҳаттоки бахтсизлик кўринишлари намён бўларди,— дейиш мумкин.

Кунлардан бир кун — ноябрнинг ёмғирли кечаларидан бирида биз Елена Ивановна билан уйда ўтирардик.

Қундуз куни Евгенийнинг хотини Маша келди ва у Евгений бугун кечқурун бизникига келмоқчи эканлигини, бир муҳим иш ҳақида гаплашажагини изҳор қилди. Бу вақтда Геня уйда йўқ — комсомол мажлисига кетган экан.

Баданни увиштирадиган ёмғир савалаб турарди. Дераза орқасидаги дарахтларнинг яланғоч шоҳларини эгиб, силкитиб, шамол эсарди. Гўё биров иссиққина уйга кириш учун ойнани чертиб ижозат сўраётгандай туюларди...

Овчарка итимиз Дакс печка ёнидаги тўшак устида, чўзилган икки оёғининг панжалари устига бошини қўйиб ётарди. У ухламасди, сезгирлик билан шамол ва ёмғир товушига қулоқ соларди.

Дакс бизнинг уйда анча йиллардан бери яшарди. Евгений уни бизга — Киевга бундан етти йил илгари олиб келган эди.

Ҳали-ҳали эсимда: Евгений вокзалдан тушиб келган «пикап» уйимиз остонасида тўхташи билан Геня (шў вақтда у энди ўн ёшга тўлаётган эди) хонага ўқдай учиб кириб шовқин кўтарган эди:

«Ойижон! Дадажон!.. Дада! Женя келди! Тезроқ!.. У нима олиб келганини бир кўринглар-а!»

Биз зинапояга чиқдик. Машина ёнида қўлида кичик чамадон билан Евгений кулиб турарди. Бўри боласига ўхшаган кичкина немис овчаркасининг кучук боласи унинг оёқларига ёпишарди. Кучук бола қора пешонасини буруштириб, гоҳ бизга — ҳали ўзига бегона кишиларга ишончсизлик билан қараб, гоҳ Женяга, гўё ундан «Сен мени хафа қилмайсанми?» деб сўрагандай умид билан қараб, олдинги йўғон панжалари билан қадам ташларди.

«Сизларни Дакс билан таништириб қўйишга рухсат этинглар!— деди Евгений.— Бунинг номи Дакс!»

Кучук боланинг кўлоқлари диққайди, пешона териси устида кулгили тиришлар пайдо бўлди ва у қутилмаган холда йўғон овоз билан «Вов!» деб вовуллаб қўйди.

«Мана, овоз бунақа бўлади!»— деб сўз қотди Елена Ивановна, қўлларини бир-бирига уриб қўйиб.

«У яхшигина кўппак бўлади»,— деди Евгений.

Ҳаммамиз бу ёқимли Даксга ўрганиб қолдик, у ҳам бизга эркалик қила бошлади.

Энди Дакс каттагина, кўринишидан худди қаҳрли

қўппакка ўхшаб қолди. У Геняни ўйин вақтида бирга ўйнашадиган ўртоқ эмас, балки сўзи қонун ҳисобланган ўзининг эгаси деб тушуна бошлади, унга кўнишиб қолди.

...Даксинг катта, қора шалпанг қулоқлари хушёрлик билан диккайди. Аммо у ақилламади — демак, ўзимизникилардан кимдир келаётган экан-да.

Айвонда тез-тез ва енгил юриб келаётган оёқ товушлари эшитилди. Эшик тикиллади.

Евгений кириб келди.

Кейинги вақтларда биз бир-биримиз билан камдан-кам кўришардик — ҳеч бир вақт туғишганлар уйда бўлишмасди, кечасию кундузи ишлардик. Евгенийнинг озиб-тўзиб кетгани дарров кўзга ташланарди. Аммо ўзини худди илгаригидай тетик, шинам тутарди. Фақат кўзларида чарчаш аломатлари кўринарди.

У ечиниб бўлгунча, Дакс хурсандлигидан ангиллаб, унинг ёнида парвона бўла бошлади.

Евгений ойисини ўпиб, меҳрибонлик билан унинг кўзларига тикилди:

— Толиқмадингизми? Эҳтимол, ҳамма уй ишлари ва оммавий ишларни ҳам бажаришни ўз устларига олган бўлсалар керак?

Елена Ивановна илжайди: Ҳақиқатан ҳам, у ҳам госпиталда, ҳам уйда жуда кўп ишларди.

У ўғлидан Инночканинг соғлигини сўради ва чойнакни оловга қўйиб чиқиш учун шошилиб ошхонага кетди. Евгений менинг хонамга ўтди, эшикни ёпиб қўйди. Диванда мен билан ёнма-ён ўтириб, қўлини елкамга қўйди:

— Хўш, нима дейсиз?..— деди у ва жавоб кутмасданоқ давом этди:— Менинг сизга айтадиган жуда ҳам жиддий бир гапим бор, дадажон!— Юзимга қараб жим бўлиб қолди,— гап шундай: мен Краснодардан кетмаيمان. Шу ерда қоламан!

Бундай тасодифдан мен титраб кетдим. Ахир ўзимнинг ҳам кетгим келмасди, мен ҳам бу ҳақда охириги кунларда доим ўйлаб юрардим. Фақат ўйладимгина эмас, балки тугилиб ўсган жойимда подполия — яширин партия ишларида қолиш ёки партизан отрядига кириш ҳақидаги фикримни яқиндагина район партия комитети секретарига изҳор қилгандим.

— Хўш, айтиб берчи, ўғлим, нима ўйлаган эдинг!

Евгений юрагини ёра бошлады.

Ҳали Ростов-Дон гитлерчилар томонидан босиб олинмасданоқ, «Главмаргарин» комбинатида аҳолини кўчириш ҳақида биринчи гап очилганда унинг миясида, душмanning орқа томонида қолиб ишлаш фикри пайдо бўлади. У қўмондонликнинг 1941 йил 3 июлдаги мурожаатини синчиклаб ўрганиб чиқади.

Гап шундаки, душман томонидан ишғол қилинган районларда партизан отрядларини тузиб ва диверсия тўдалари ташкил қилиб, душман армияси қисмлари билан курашиш, «ҳамма ёққа ва ҳар ерда партизанлар уруши оловини ёқиш» шу билан душман босиб олган районларда душман ва унинг бутун шериклари учун чидаб бўлмаслик даражадаги оғир шароитни яратиш учун курашиш Евгений юрагида зўр ғайрат қўзгатди. У, дурустгина техника маълумотига эга бўлган кишилар, партизанларнинг босқинчиларга қарши олиб борадиган курашида катта фойда келтира олишларига ишонарди.

У ўзининг бу борадаги фикрини комбинат партия ташкилоти секретарига айтиб беради. Секретарь ҳам унинг фикрига қўшилиб, икковлари биргаликда келажакда тузилажак партизан отрядининг ядроси ҳақида фикр олишадилар. Кейин улар комбинатнинг бош механиги инженер Ветлугин билан ва Евгенийнинг институтда бирга ўқишган ўртоғи Масло-экстракцион заводининг директори Литвинов, Теплоэлектрик централнинг бошлиғи Сафронов, инженер-технолог Янукевич, комбинатнинг савдо ишлари бўйича директори Мусьяченколар билан бир-бир гаплашишади. Булар матонатли, баҳодир, Ватан ва партияга содиқ кишилар эди. Узоқ йиллик дўстлик Евгенийни уларга чамбарчас боғлаб қўйган эди. Ҳаммалари унинг таклифини хурсандчилик билан қабул қилишади.

Шундан кейин Евгений шаҳар партия комитетининг секретари Поповнинг ҳузурига киради.

Секретарь Евгенийнинг сўзини обдан эшитгач, лўнда қилиб шундай дейди:

— Яхшигина «детал»ни лойиҳалаштиряпсан, Женя!

Попов Евгенийни яхши биларди. У «Главмаргарин»да эндигина меҳнат фаолиятини бошлаган кезлари Попов комбинатда бош инженер бўлиб ишларди.

Мана энди, яқинда Попов ўлка партия комитетидан

комбинатда алоҳида вазифаларни бажарадиган партизан отряди тахт қилинсин, деган махсус топшириқ олганини Евгенийга хабар қилди...

Евгений оғиздан нима гап чиқишини кутиб, жим бўлиб қолди. Мен ҳам ўйланиб жим турдим. Кубанда партизан курашларини олиб бориш осон иш эмас, ахир! Атроф теп-текис, у бошидан бу боши кўринадиган тақир чўл, ўрмон эса аҳоли кам яшайдиган тоғ этакларигагина ёйилган эди. Босқинчилар кенг чўлдаги кўпчилик станцияларга катта гарнизонларини жойлаштириб олиб, ўрмон ва тоғларни тўсиб, ажратиб қўйишлари мумкин...

Мен бу мулоҳазаларимни ўғлимга гапирган вақтимда у кулиб қўйди ва мен тўғри гапирганимни, у ҳам худди шундай ўйлаётганини айтди ва шу заҳоти гап орасида у келажакдаги партизан отрядининг командирлигини олишни менга таклиф қилишмоқчи эканликларини билдирди. Бу масала партия ташкилоти билан келишиб ҳам қўйилган экан.

— Қийинчилик бўлади, дада, анчагина катта қийинчилик... Лекин ҳар қандай кураш ҳам қийинчиликсиз бўлиши мумкин эмас-ку!

Қўшни хонада эса Елена Ивановна идиш-товоқларни жаранглатиб, стол устиларини ясатиб юрарди. Бизни овқатлантириб, сўнгра госпиталга тунги дежурликка кетишга шошиларди. Ахир бу урушда у мендан орқада қолиши мумкинми? Аммо кичик ўғлим — ўн олти ёшли Геня билан нима қилишим керак? Уни ўзимиздан ажратиб, партизанлар курашида қатнаштирмасдан бўладими? Демак, кетадиган бўлгач, бутун оила билан жўнаш керак!

Мен ўғлимга худди шундай дедим:

— Ҳаммамиз борамиз, Женя! Бутун оиламиз билан борамиз!

Елена Ивановна хона ичига мўралаб қаради:

— Хўш, бу ерда нима деб, сир беркитиб пичирлаш-япсизлар? Қани, туринглар энди, чой тайёр!

У бизнинг ҳаяжондан бўртган юзимиздан бирор муҳим нарса ҳақида гапиришиб ўтирганимизни дарров пайқаб олди. Унинг кўзларида яширин бир ташвиш ифодаланарди. Аммо биз унга бу ерда қолиш ҳамда душман орқасида кураш олиб бориш ҳақидаги ниятимизни айтганимизда, у ажабланганини ҳам, ҳаяжонланганини ҳам сездирмади.

Хонанинг бурчагида турган ва кўчиб кетишга тайёр турганликни эслатадиган чамадонлар ёнига борди.

— Нима ҳам қиласан,— деди у бизга мурожаат қилишдан кўра, ўз фикрига ўзи жавоб қайтариб,— керак бўлмайдиган ашёларни иргитиб ташлаб чамадонни бинт, дори-дармонлар билан тўлатишга тўғри келади.

— Нима учун?— деб сўрадим, ўзимни ҳайронликка солиб.— Сен ҳам?..

— Билмаган кишидай анграйишингни қара!— деб оддийгина жавоб берди у.— Наҳотки, партизанлар отрядига медицинани биладиган киши керак бўлмаса?

— Шошманг ,ойи!— деди ҳамма нарсани таги-туғи билан ўйлаб қилишни яхши кўрадиган Евгений.— Ҳаммасини режалаб кўриш керак. Масалан, Геняни нима қилиш керак? Нима, у энди ўн йилликни йиғиштириб қўйиши керакми?

Елена Ивановна ўғлининг кўзига тикилди:

— Айт-чи, агар сенинг ҳамма оиланг, энг яқинларинг босқинчиларни тор-мор қилиш учун кетишаётганини билсанг нима қилардинг?

Евгений жавоб қайтармасдан, онасига диққат билан қаради.

— Мен ўйлайманки, Женя,— деб давом этди онаси,— озодлигимизни, бахтимизни, энг бебаҳо нарсани асрагандек асрашимиз керак, бунинг учун курашиш ҳар кимнинг: қарининг ҳам, ёшнинг ҳам ватанпарварлик бурчи. Геня ҳам, албатта, биз билан кетиши керак!

Унинг сўзларидан таъсирланган, ҳаяжонланган Евгений онасининг қўлини ушлаб, юзларини тутиб жимгина унинг бағрига қисилди.

Биз ўша куни кечқурун Евгений билан бирга шаҳар партия комитетига, Поповнинг олдида бордик.

Шаҳарда қоронғилик ҳукм суларди, чунки фашист самолётлари Краснодарга бир неча бор бомба ташлашга уриниб кўрди. Кўчалар зим-зиё, бирон ерда ёруғ йўқ, шамол. Қор аралаш ёмғир уриб ёғмоқда.

Марказий кўчага чиқдик. Бу ердан юриш бир оз қулайроқ баланд уйлар Кубань чўлларидан бўраб келаётган шамолдан сақларди.

Шаҳар комсомол комитети биноси ёнидан ўтиб боряпмиз. Унинг катта ойналари ҳам бошқа уйларникига

ўхшаб қоп-қоронғи. Аммо ичкаридан ёшларнинг овозлари эшитилади. Бизнинг Генямиз мана шу ерда...

Ниҳоят шаҳар партия комитетининг биноси кўринди. Етиб ҳам келдик.

Бизга қарама-қарши бўлган столдан, қорачадан келган, қора сочили, унча бўйдор бўлмаган бир одам ўрнидан турди:

— Салом. Салом, ўртоқлар!— деди у қўлимизни қисиб,— келганларингиздан хурсандман!— ва менга мурожаат қила туриб қўшиб қўйди:— сиз рози бўласиз, деб ишонгандим! Бунга қаранг-а? Қани, ўтиринглар, бир гаплашайлик!

* * *

Ўша кеча узоқ вақтгача ухлаёлмадим...

Йўқ, мен қийинчиликдан қўрққаним йўқ! Гражданлар уруши йилларида — Петроград остонасидаги Пулков тепаликларида, Царицинда ҳам, ундан кейин Донда ҳам жуда қийин бўлганди. Ҳаттоки, ҳаёт йўлида ҳам қийинчиликлар билан бир неча бор тўқнашишга тўғри келди.

Партия — бизни ҳаётга олиб кираётган, биз оддий кишиларга куч бағишлаётган, ҳар қандай қийинчиликларни бартараф қилишимиз учун бизга ёрдам бераётган енгилмас кучдир!..

Поповга розилик берганимдан сўнг, мен ўз устимга қандай жавобгарликни олганимни пайқаб қолдим. Партизан отрядининг командири бўлиш, яна шундай бир урушда-я... Тўғри, менинг оқ гвардиячилар ва қулоқ тўдалари билан курашдаги тажрибам кам эмас. Аммо, гражданлар уруши йилларида танка, миномёт, мерганлик милтиғи деган нарсаларни кўрганимиз йўқ эди-да!..

Биз ҳаммамиз партизанлар урушида кутаётган имтиҳонга қандай тайёрланганимизни ҳам ўйлаб қолдим. Бизда, хотиним билан пикетимизнинг босиб ўтган йўлимизда яширин ташкилот иши, сургун, гражданлар уруши ва мамлакатнинг кўпгина қурилишларидаги ишлар бор эди. Хўш, бизнинг ўғилларимиз-чи? Улар ўзлари кутаётган қаттиқ синовни қандай қарши олишар экан? Улар етарли даражада мустақкам тобланганми-канлар?

2. Болалик ва ёшлик ҳақида

Евгений ва Валентинларнинг болалик чоғларини «олтин» болалик йиллари деб аташга сира тил бор-майди.

Мамлакатимиз уруш вайронагарчилигига учраган ва фронтларнинг темир ҳалқаси билан айлантриб ўраб олинган эди. Оч, қашшоқ халқ фароғатли ҳаёт кечириш учун эмас, балки ўша вақтда панжа урмоқчи бўлган ўлимга қарши кураш олиб борарди. Уша кезларда ёш Советлар республикаси болаларга ҳозирги кунда болалар олаётган нарсаларни беришга сира қодир эмасди.

Женя билан Валя ҳали жуда гўдак бўлишларига қарамай, ғилдираклар устида кечаётган ҳаётимизнинг барча ташвиш ва машаққатларига биз билан баббаравар бардош беришга мажбур эдилар. Уларнинг болалик йиллари тинч, фароғатли уй шароитидан — болаликка ҳусн берадиган, қучоғи ҳамиша иссиқ ва меҳрибонликдан иборат шароитдан, болаликнинг энг гўзал фаслидан бенасиб эдилар. Гўдаклар биз билан бирга гражданлар урушининг йўлларида дарбадар кезишарди. Улар кўп вақт ота-оналари назоратидан, эркалатиш ва ардоқлашлардан маҳрум бўлиб, бошқа бегона кишилар қўлида қолиб кетардилар.

Уша йиллари ҳаёт жуда қўрқинчли, аччиқ ҳаёт эди. Демак, бизнинг катта болаларимизнинг болалик йиллари ҳам ана шундай аянчли, аччиқ ўтган эди. Эсимда: уларнинг ўйинлари ҳам ўзларини ўраб олган ҳаётга жуда мос тушарди.

Бизлар йигирманчи йиллар бошида Дон атрофидаги чўлларда яшардик. Бизнинг маҳаллий коммунист ва комсомоллардан тузилган отрядимиз округимизда бебошлик қилиб говға кўтарадиган қулоқ ва оқ гвардиячи тўдаларга қарши қуролли тўқнашувларда тез-тез қатнашиб турарди.

Уша вақтда Женя ҳамда Валянинг тенгқур, тўполончи ўртоқларининг яхши кўриб ўйнайдиган ўйинлари «бандитлар билан уруш» деган ўйин эди. Бу ўйинда болалар жангчи — халоскор бўлиб ўйнашни талашишарди-да, «бандит» бўлишга келганда ҳеч ким рози бўлмасди. Шунда қуръа ташлаб, кимнинг чекига тушса, ўша одам бу ролга тайинланарди. Тўрт ёшли Валя кетма-кет икки марта «бандит» бўлиб ўйнашга тўғри келганда,

кўз ёшини оқизиб аччиқ-аччиқ йиғлагани ҳали-ҳали эсимда.

Бир куни Елена Ивановна билан кечқурун партия мажлисига кетдик. Қетаётганимизда катта ўғлимиз Женяга биз келгуниimizча ҳеч кимга ҳеч қачон эшикни оча кўрма деб, қайта-қайта тайинладик.

Мажлис чўзилиб кетди. Уйга биз ярим кечада, ёнма-ён турадиган қўшнимиз билан бирга келдик. Эшикни шунча тақиллатамиз, тақиллатамиз қани биров ҳа деб жавоб берса-чи! Демак, данг қотиб ухлаб қолишибди. Охири Женянинг овози эшитилди.

— Қим тақиллатяпти?

— Биз, Женечка, оч! Биз аданг билан ойинг!

Женя уйқули кўзи билан келиб эшикни очди. Қўлига Елена Ивановна ошхонада тараша майдалаб юрадиган, учи синиб тушган эски казак қиличини кўтариб олганди. Белидаги камарида қўлда ёғочдан ясалган тўппонча осилиб турарди. Эшик олдида — останада ерга солиб қўйилган эски, калта пўстин устида Валя совуқдан ғужанак бўлиб, тескарига қараб, ширин уйқуда ётарди: эшик тагидан қаттиқ совуқ ғизиллаб уриб турибди. Унинг ёнида «Артиллерия» турарди: бу эса болалар қарғаларни ов қилиб юрадиган «менинг эски бир отар ов милтиғим ҳамда ёғоч камон эди.

Тахта эшиги ёпиб қўйилган ҳар учта дераза орқасида табуретка, стуллар, пақирлар ва кастрюллардан иборат «баррикада»лар қурилган эди, қурувчиларнинг мўлжалича агар душман деразага ҳужум қилгудай бўлса, даҳшатли гумбурлаш билан бузилиб, сочилиб кетиши лозим эди.

Болакайлар ўйлаб топиб қурган «ҳар ёқлама мудофаа»ни кўриб кула-кула ичакларимиз узилай деди.

Биз бу хушчақчақлигимиз билан Женяни хафа қилиб қўйгандек бўлдик. У қизариб, қош-қовоғи осилиб, киприги пирпираб, лаблари титраб кетди. Елена Ивановна ҳали ҳам уйғонмаган Валяни ердан даст кўтариб олди ва Женяга, биз ундан эмас, балки бандитлар устидан кулганимизни тушунтирди.

— Уша кастрюль ва пақирларни билмай жарангла-тиб юборган бандитларни бир кўрмоқчи эдим!— деди онаси.

Женя ғазабдан тушди, илжайиб очилиб кетди. Онаси уни ечинтирди ва ўринга ётқизди.

— Болаларнинг ишига қойил!— деди бизни кузатиб келган ўртоқлардан бири.— Улар устидан чакки кулдимиз! Тан бериш керак!

Бизнинг катта ўғилларимиз Женя билан Валя ҳам-ма ўйин, томошалардан кўра, ойилари билан менинг стол атрофида ўз қурол-яроғларимизни тозалашга ўтирган кечаларимизни кўпроқ ёқтиришарди. Стол устидан клиёнкани олиб, газета солинар, латталар, асбоб-ускуналар, ёғдон олиб келинарни-да,— «Муқаддас иш»ни бошлаб юборардик.

Болалар стол атрофини ўраб олишиб, нари жилишмасди. Қачон бўлмасин биронтамиз уларнинг қўлига латта билан бирор детални артишга ижозат берганимизда қувончларини ичларига сиғдирилмасдилар. Улар милтиқ қисмларининг баъзи бир хил номларини ёдлаб олишарди-да, билимдонликларини кўрсатиб, бир-бирларидан устун келиш учун ҳаракат қилишарди.

— Ударник с бойком!— дейди етти ёшлик Женя.

— Бунисими, спусковая скобка!— деб қичқиради Валя.

— Ана, янглишдинг — скобка эмас, билиб қўй, бу скобка!

Болалар, албатта «ростакам» қуролни жуда ўйнагулари келарди. Лекин улар биз йўқ вақтимизда унга ҳеч қўл тегизишмасди. Улар, қурол — ўйинчоқ эмас, балки алоҳида парваришни, ихтиёткорона муносабатда бўлишни талаб қиладиган жиддий бир нарсa эканини яхши билиб олгандилар.

Ўрмон ва саҳроларда бутун бир ҳафталаб бандитлар тўдасини қуролли отрядимиз билан қувиб юрганимизда кўпинча Елена Ивановна ҳам биз билан бирга бўларди. У бизнинг ичимизда медицинани биладиган ягона киши эди ва шунинг учун ҳам унинг ёрдами доим зарур эди.

Қўшнилardan биронтасига ялиниб ўз болаларига қараб туришларини сўрарди-да, медицина сумкасини олиб, калта бешотар милтиғини елкасига ташлар, тўппонча ва гранаталар осилиб турган солдатча камарини эса белига сириб боғлар ва отга миниб отряд билан бирга бандитлар тўдасини қувиш учун Дон атрофидаги чўлларга чиқиб кетарди.

Ўша кез — огир, очарчилик ва ташвишли йиллар эди. Аммо биз хотиним билан ўша дамларни ҳали-ҳали юра-

гимиз орзиқиб эслаб қўямиз. Бизнинг авлод кишилари-нинг баҳодирлик, матонатлик руҳи ўша кураш оловла-рида чиниқди.

Одатда катталар болаларга «Қим бўлишни истай-сан?» деб савол берган вақтларида улар ўз тасаввур-лариди энг қаҳрамонлик касбини тез танлаб олиб, дар-ров «учувчи», «ўт ўчирувчи», «денгизчи», «саёҳатчи» бўламан деб жавоб беришади.

Ўша йиллари кимдир бизнинг болаларимиздан «қа-роғларим, сиз ким бўлмоқчисиз?» деб сўрагундек бўлса, Жёня билан Валя бир дақиқа ҳам ўйлаб-нетиб турмай «Комунистлар бўламыз!» деб жавоб бериши муқаррар эди.

Уларнинг болалик тасаввурлари бўйича бу сўзда одамнинг барча қаҳрамонлик хусусиятлари йиғилган эди. Албатта, улар коммунистларнинг ким эканликлари-ни яхши тушунтириб беролмасликлари мумкин эди. Лекин улар энг баҳодир, энг ҳақиқатчи, энг яхши киши-ларни, меҳнатда ҳам, жангда ҳам илғор кишиларни ком-мунистлар деймиз деб оддийгина айтиб беришлари мум-кин эди. Чунки улар бундай сифатли одамларни, жонбозлик кўрсатиб меҳнаткаш халқнинг душманлари билан курашиб келган кишиларни ўз атрофларида қў-рардилар ва уларга ўхшашни орзу қилардилар.

Бундай фикрлар болаларнинг ҳаёт ҳақидаги тушун-чаларининг дастлабки хулосаси — уларнинг илк ҳаё-тий тажрибаларининг биринчи қатъий эътиқодларининг якуни эди.

Гражданлар уруши тугаши билан, болаларга кўпроқ эътибор бера бошладик ва улар учун кўпроқ вақт аж-рата олдик. Ҳаёт шунга қадар фарзандларимиз билан керагича машғул бўлишга йўл қўймаганди. Эндигина куртак ёзаётган ёш ниҳолчага қанчалик парварниш лозим бўлса, уларга ҳам шунчалик ихлос, тарбия зарур эди. Бу вақтда Жёня энди саккиз ёшга қадам қўя бошлаган-ди, Валя ундан бир ёш кичик эди.

Болалар катта бўлишган сари улар бир-бирларига кам ўхшаб, феъллари ҳар хил бўлаётганлари равшан-лашиб борарди. Жёня ўқишни ўзи ўрганиб олди, доим китобга қизиқди, билишга интилди ва тезроқ мактабга киришни орзу қилди. Валентин бутунлай бошқача чиқ-ди: у, жуда тўполончи, тиниб-тинчимас, ўт юракли шум-така эди, гўё у шўхлик учун туғилганди, уришиш-мушт-

лашишда ҳам чакана эмасди, доим уни ўзига ўхшаган тўполончи ва шўх дўст-оғайнилари ўраб олишарди.

У билан ҳамиша можаролар — баъзан қизиқ, баъзан қайғу-ташвишга соладиган ёки чуқур ҳаяжонлантирадиган ҳодисалар юз бериб турарди. Шунга иқрор бўлиш керакки, бу «можаролар» замирида ҳамма вақт мурғак юракнинг яхши нияти, яхши орзу-тилагига ётарди.

Биз Армавирда яшаб турган вақтимизда бир кун бирдан Валентин йўқолиб қолди. Кеч кириб, қош қорайиб, ётар пайти бўляпти, лекин ундан ҳамон дарак йўқ эди.

Елена Ивановна ҳамма қўни-қўшниларникига бир-бир кириб чиқди. Ундан ҳам кўпроқ ҳаяжонга тушган, ташвишланган Женя, Валянинг ҳамма ўртоқларининг уйларига бориб келди. Унинг тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса билмасди.

Ниҳоят милицияга боришга тўғри келди. У ерда ҳам ҳеч нарса айтишолмади. Навбатчи милиционер кейинги бир кеча-кундуз ичида бирон бахтсиз ҳодиса юз бергани ҳақида ҳеч қандай маълумот, шикоят тушмаганини айтиб тинчитмоқчи бўлди. Аммо бу мулойимгина юпатиш кўнгилга таскин беролмади.

Кечани игна устида, паришонхотир ўтказдик. Ҳеч ким ухламади. Елена Ивановна йиғларди. Ҳатто Женянинг жўзлари ҳам эрталаб қизариб қолганди. Тонг ёриши билан яна қидириш бошланди. Бизда энди балки Валя Армавир яқинидаги қишлоқда ўз оғайниларидан биронтасиникида ётиб қолгандир деган умид қолган эди. Кейин суриштирсак бу фикримиз ҳам чиппакка чиқди.

Яна маълум бўлишича, биргина бизнинг ўғлимиз эмас, унинг қадрдон дўсти Мишка Панкратов ҳам уйига келмаган экан. Уларни ўтган кун тушки овқат вақтида дарё қирғоғида чўмилишаётган пайтда кўришган экан. Аммо уларнинг сувга чўкиб кетмаганлиги равшан эди. Чунки, биринчидан, дарё лабида кийим-кечаклари қолмаган, иккинчидан эса, худди шу воқеадан кейин Валяни бизнинг уйимиз ёнида кўрганлар ҳам бор.

Умуман айтганда, болалар худди сувга чўккандай дом-дараксиз ғойиб бўлишди. Уларни фақат иккови тил бириктириб бирор ёққа қочиб кетишган деб тахмин қилишгина қолган эди. Темир йўллар бўйлаб ҳамма ёққа телеграмма юборилди. Натижасини кутишдан бошқа

илож қолмади. Бу, албатта осоп гап эмас эди. Унинг устига бир кун, икки кун эмас, роса беш кун жутишга тўғри келди!

Бешинчи кун деганда менинг ишхонамга темир йўл милициясидан қўнғироқ қилишди ва ўғлимни — Валентин Игнатовни олиб кетишимни илтимос қилишди. Елкамдан худди тоғ ағдарилиб тушгандай бўлди ўшанда.

Мен шодликни Елена Ивановнага етказиш учун уйга шошиб келдим ва у билан бирга милиция бўлимига қараб кетдик. Бир вақт қарасак Валя ҳам, Миша ҳам — икковлари ўша ерда навбатчи билан бемалол суҳбатлашиб ўтиришибди, иккови ҳам ифлос, кийимлари йиртилиб кетган.

Елена Ивановна ўзини тутолмади, бирдан йиғлаб юборди, ўғлини бағрига босиш учун унга ташланди.

Валентин ҳам ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Ойижон... Мен энди ҳеч қачон... мен бормасам ҳеч бўлмасди... Ахир олтин ханжар... Мишка... мен шунча кеч қолиб кетамиз деб ўйламагандим... Мен кичкина хат ёзиб қолдирган эдим!— деб тўнғиллаб қўйди кўз ёши аралаш ва менга кўз қирини ташлаб қўйди.

Мен бўлсам бир четроқда кузатиб турибман; бу қоқони ҳам бағримга босгим, ҳам уни шапалоқ билан уриб қўйгим келаётганлигини сездирмай турибман.

Ойиси уйда Валентинни «ялтираб кетгунча» ювиб таради. У бошдан-оёқ топ-тоза кийинди-ю, кейин бизнинг олдимизга чиқди.

Аммо бундан илгари, боя Валентин эшигимиз остонасида пайдо бўлиши биланоқ, Женя унга ташланди ва қаттиқ бағрига босиб қучоқлади. Кейин уни бирдан ўзидан нари итариб юбориб бақирди:

— Йўқол кўзимдан, сени кўргим ҳам келмайди, тўнғиз! Яна бу пионер эмиш!

Валентин жавдирар, лаблари қалтирарди, у бошини қуйи солди...

Мана энди у, бизнинг қаршимизда «суд» бўлишини кутиб турарди.

— Қани, айтиб бер-чи, қаерда эдинг?— деб сўрадим.

У хўрсинди. Нафаси ичига тушиб кетди ва гуноҳкорона тарзда тўнғиллаб қўйди:

— Мен... менинг жуда ҳам қорним очиб кетди.

— Қани, айтиб бер!— қатъий равишда сўрадим мен.

У бақирганимдан чўчиб тушди, кўзлари ёшга тўлди. Ахир болаларимизга биз камдан-кам бақириб гапирардик.

— Биламан: мен гуноҳкорман... Сиз мендан аччиғланманг. Яхшиси сиз менга жазо беринг... аччиғланманг... Мен ахир шўхлик қилганим йўқ-ку. Мен дўстлик қилиб... Мен Мишкага сўз бериб қўйган эдим... Мен дўстимни ташлаб кетишга кўзим қиймади...

Шундан кейин у, ажойиб сафар тарихини ҳикоя қилиб берди.

Ўғлим Миша Панкратов билан жуда қалин дўст эди, улар бирга ўқишар, битта пионер звеноси ҳисобида эдилар. Миша жоҳил ўғай отанинг қўлида бўлгандан, яхши яшамасди. Шу сабабдан Валентин ўз дўстига раҳми келиб, қурби етганча унга ёрдам беришга ҳаракат қиларди. Уша куни нима бўпти денг. Улар Кубань дарёсида чўмилишибди. Кейин қирғоққа чиқишибди. Бир вақт қарашса Мишанинг кийим-кечаклари йўқ, кимдир олиб кетиб қолибди...

Мишанинг хўрлиги келиб қум устида ўтириб, бақириб йиғлай бошлабди.

— Уйга бормайман, ҳеч бормайман. Бундан жўра сувга чўкиб кетганим яхши! Ахир иштоним яп-янги эди. Ўғай отам «Агар иштонингни йиртадиган бўлсанг яхшиси уйга қайтиб келмай қўя қол!» деган. Бормайман!— деб туриб олади.

Валя Мишкага қараб ачинганидан ўзи йиғлаб юборишига сал қолибди.

— Мишка, сен менга унақа: чўкиб ўлсам! деган сўзларни гапирма! Қўй, йиғлама!.. Мен сени ташлаб кетмайман. Чин пионерлик сўзим, ташлаб кетмайман!— дебди у.

Айтишга-ку осон, хўш энди нима қилиш керак?

Энди уйга, ўғай отасининг олдига қандай қилиб

Лекин сўз бердингми — унинг уддасидан чиқ!

Ўйлаб боши қотибди. Охири бир қарорга кел

чандай дебди:

...а сизмайди. Шунинг учун сенга Же

...ч кўйлагини олиб келиб бераман.

Ўтирамиз-у, Кавказга жўнай

берган: Минеральный Води

...Унинг энг баланд чўққи

тошлар қадалган филоф-

да олтиндан ясалган ханжар кўмиб қўйилган. Уни юз йил аввал бир машҳур қароқчи ўша ерда қолдириб кетган экан. Биз биласанми, ўзимиз билан бирга арқон, нон, помидорлар олиб, ўша ханжар бор жойгача кўтариламиз. Ханжарни топиб олиб кейин катта пулга пуллаймиз ва сенга нима керак бўлса ҳаммасини сотиб оламиз. Шундан кейин ўгай отанг уйдан чиқиб кетсанг ҳам бўлади. Кўп пулинг бўлгач, бир ўзинг, яшашинг ва ўқишинг мумкин.

Бу ажойиб режа кийим-бошларни йўқотган болага жуда ҳам ёқиб тушади. Айтилган сўз — отилган ўқ! — Валя уйга зинғиллаб келиб, ваъда берган нарсаларини ахтариб топиб, бориб кийинтиради ва болалар поездга ўтиришиб, ханжарни ахтариб кетишади.

Улар Минеральный Води станциясига етишибди-да, дам олишмай инқиллаб-синқиллаб Ханжар тоғи чўққисига ҳам чиқишибди. Бу ҳазил эмас! Бахтга қарши улар тоғ бошида ҳеч нарса топиша олмабди. Валентиннинг тахминича улардан илгари кимдир чўққига чиққан-у, қиммат баҳо ханжарни ўша одам олиб кетган бўлса керак.

Болалар хафа бўлиб, тарвузлари қўлтиқларидан тушади, ахир, шундай яхши режа барбод бўлди-да! Дурустгина овози бор Миша, Валяга қишлоқма-қишлоқ ашула айтиб юриб шу йўл билан ҳам пул ишлаб олиш мумкинлигини таклиф қилади! Аммо болаларнинг бу режасига милиция бўлими халақит беради: дўстларни Армавиргача кузатиб қўйишади.

Қочқоқ стол четига келиб ўтириб, икки лунжини тўлдириб ширгуруч ея бошлади. У менга ёки онасига кўзи тушиб қолмаслик учун, гўё овқат ейиш билангина банд бўлгандек кўринишга ҳаракат қиларди. Шунда Елена Ивановна сўради:

— Хўп яхши, Валя! Мен, ўз сўзинг устидан чиқмоқчи ва ўртоғингга ёрдам бермоқчи бўлганингни тушунаман. Аммо наҳотки, сенинг тўғрингда ташвиш тортишимизни ўйлаб кўрмаган бўлсанг! Бир неча кундан берли безовталаниб, ҳар хил хаёлларга борганимизни биласанми?

Валя жиққа ёш кўзларини онасига қадади:

— Ойижон, рост сўзим, мен ўйловдимки!.. Шу қилганига мен эртага унинг қулоқларини узиб олмасам...

— Сен кимнинг қулоғини узиб олмоқчисан? Нима вайдан?

— Кимни бўларди, Колькани-да, ахир! Мен сизларга олиб келиб берсин деб унга хат ёзиб берган эдим, у бўлса олиб келиб бермапти. Мен унга кўрсатиб қўяман...

— Колькани ҳам, унинг қулоғини ҳам ўз ҳолига тинч қўйишингни сўрайман. Хатингда нима деб ёзган эдинг?

— Мен ханжар топиб келиш учун кетаётганимни ёзган эдим. Сизлар мендан хавотир олманглар деган эдим. Тўғри, сизлардан рухсат олмай кетаётганим яхши эмас, лекин сўраганимда барибир сизлар менга ижозат бермасднларингиз... хатда эса худди шундай, мен ханжар топиб келиш учун кетяпман!— деб ёзган эдим.

— Валя, шу гап ростми?

— Ойижон! Чип сўзим, рост гап!

У бу сўзни онасининг кўзига тикка қараб туриб айтди.

Эртаси куни Елена Ивановна дафтардан йиртиб олинган, ёғимланган бир варақ қоғозни менга кўрсатди. Унда қинғир-қийшиқ йўғон ҳарфлар билан шу сўзлар ёзилган эди:

«Ойижон, дадажон! Мен ханжар олиб келиш учун Мин. Води станциясига кетяпман. Мен Мишага ёрдам беришим керак. Хавотирланиб ўтирманглар. Тезда қайтиб келаман. Ўғлингиз Валентин Игнатов».

Бу хатни Елена Ивановна ўша Валя уйга олиб бориб бергин деб, тайинлаб топшириб кетган Колькадан олибди. Колька бўлса нима учундир бунини олиб келиб беришга аввало оз-моз қўрққан, кейин буваси билан шаҳардан ташқарига, балиқ овига чиқиб кетиб, қайтиб келганида эса Валентин аллақачон уйга келиб ўтирган экан.

— Валя бизга рост гапирибди,— деди онаси.— Мана шунинг учун ҳам мен унинг кўпгина гуноҳларини кечирिशга розимаң... Лекин шундай Кольканинг қулоқлари азоб ейди деб қўрқаман-да!

Женя ўз ўқувчилиқ ва пионерлик йилларида мулоқим, ювош бола бўлганди. У новча ва ориқ бўлганидан онаси доимо унинг саломатлиги тўғрисида қайғириб юрарди. У бошқаларда тортинчоқ, ҳатто ҳеч нарсага аралашмайдиган писмиқ бир боладек таассурот қолдирган.

Аммо унинг кўнглининг бирор нозик торларига те-

гиб, яхши кўрган ва қизиққан нарсаси ҳақида чакки га-
пириб қўйсанг борми, у дарҳол бошқача бўлиб, ўзгариб
кетарди. У билан яқиндан танишган кишилар ҳам тез
орада унинг ташқи кўринишидаги тортинчоқ ва писмиқ
бола эмас, балки тетик, қайноқ юракли эканини билиб
олишарди.

Унинг болалигида яқин дўстлари кам эди. Бунинг
сабаби шу эдики, биз кўп вақтлар бир жойдан иккинчи
жойга кўчиб юардик, шунинг учун қисқа вақт ичида
у дўст орттиролмас ва ўзн ҳам хоҳламасди.

Китоблар дўстларининг ўрнини босди. Шунинг учун
ҳам таниш-билиш, қўни-қўшнилар уни: «Китобхон бола»
деб аташарди.

Унинг қолган ҳамма болалик қизиқишлари, у қанча
диққат билан киришмасин, шу ёшдаги болаларда бўлиб
турганидек барибир вақт билан бирга ўтиб кетарди.
Лекин мана шу китобга бўлган муҳаббати — оташин
садоқатли ва баракали муҳаббати — бўлса унга абадий
содиқ бўлиб қолди. Унинг учун дунёда янги, яхши ки-
тобдан кўра бошқа шодлик йўқ шекилли эди!

Ака-укалар ҳаётига меҳнат жуда эрта кириб келди.
Уларда меҳнатга онгли, самимий муносабатда бўлиш
туйғулари уйғонди.

— Женянинг иш фаолияти унинг шаҳарда чиқадиған
газетадан (биз ўша вақтда Майкопда яшардик) шу ер-
нинг заводи қишлоқ хўжалик машиналарини ремонт қи-
лиш планини бажармаётганлиги ҳақидаги материални
ўқишдан бошлади. Баҳорги экин-текин пайти яқинла-
шиб келарди. Отрядда Женя қолоқ завод ҳақида сўзлаб
берганида, пионерлар «Заводга ёрдам бериш керак» деб
қарор қилишди.

Болалар мактабдаги машғулотдан кейин заводга
ёрдамлашамиз деган таклиф билан ўз вакилларини
юборишди. Заводда эса ишчи кучлари етишмасди. Шу-
нинг учун ҳам болаларнинг бу таклифини жондил
билан қабул қилишди. Ўртоқлари Женяни бригадир
қилиб сайлашди.

Пионерлар завод ҳовлисини, ҳар хил темир-терсак,
эски-туски буюмлар уюмидан тозаладилар. Бу уюмлар-
нинг ичидан эса озмунча металл ва ишга яроқли қисм-
лар топилмади! Уларни хилларга ажратишиб омборга
топширишди. Кейин цехларни тозалаш ва тартибга
келтириб қўйишга киришилди. Бу ишлар ҳам тамомлан-

гач, Женя ўз бригадасидаги болаларни цехларга ёрдамчи ишчи қилиб бўлиб юборди. Женянинг ўзи асбоб-ускуналар устахонасига ёрдам берарди.

Болалар ҳар куни кечқурун уйга чарчаган, оч, ифлос, қўллари тимдаланган ҳолда, аммо доим хушчақчақ, мамнун ва янги-янги таассуротлар билан қайтишарди.

Ҳа, бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Улар ахир бирон сайилдан келишгани йўқ, балки ишдан, заводдаги энг ҳақиқий, «Беш йиллик» ишидан келишди-да.

Болалар бу билан мағрурланиб юрардилар: иш кунидан кейинги чарчаш ҳиссиётлари ёқарди, уларга ўзларининг худди «ҳақиқий» ишчилардай меҳнат қилаётгани, уйга желиб ювиниш, бошқатдан кийиниш ва овқатланиш учун стол атрофига ўтиришлари жуда ёқиб қолганди. Уларнинг олдига оналарининг қўйган овқати ҳам жуда мазали туюларди.

Валентин заводдаги ишларга берилиб кетгани учун энди у ўзини Профтехника мактабига жойлаб қўйишмизни сўрай бошлади; чилангар — электрикликни ўқи-моқчи бўлди. У ўзи тугилиб ўсган масканидан биринчи бўлиб парвоз қилди: Ростов-Донга ўқиш учун кетди; сўнгра Азов-Қора денгиз флотидаги савдо кемасида кема механиги бўлиб ишлаб, денгизда сузиб юрди. Ўша вақтда у эндигина ўн олти ёшда эди. Уйда Валентиннинг «Бир неча кунга келиб-кетишини» орзиқиб кутишган вақтларимиз бўлганди. Валянинг келишини, ҳаммадан ҳам, кўпроқ Геня зориқиб, муштоқ бўлиб кутарди. Юзи офтобдан қорайиб кетган Валентин совғалар солинган матрос сандиқчаси билан уйда пайдо бўлиб қолган пайтида Геня жуда ҳам севиниб кетарди. Валянинг сандиқчасида онаси учун чиганоқлар ёпиштирилган қутича, акасига — китоб, укасига — «матрос» личоғи каби совғалари бўларди. Ростини айтганда, бу чархланган оддий пичоқ эди, фақат Валентин «Матрос» личоғи дедими бўлди. У Женянинг кўзига янги, бебаҳо бўлиб кўринарди.

Ҳикоя ҳеч тамом бўлмасди. Геня биз ўша вақтда «Денгизчи» деб атаган Валентиннинг ёнидан ҳеч бир кетгиси келмасди. Бўлмасам-чи: Валентин бунақа ажойиб саргузаштларнинг қанчасига ўзи иштирокчи бўлган-да!

Бир куни кечаси, Валя хизмат қиладиган «Талла» пароходи қиргоққа яқин бир жойда турганида, дарёда

сузиб бораётган катта бир кеманинг руль бошқармаси занжири тўсатдан узилиб кетади. У бир томонга қараб энгашиб келиб тезлик ва шиддат билан кичик «Талла»га урилади ва уни сувга ботириб юборади. Ўша кечаси «Талла»да команда аъзоларидан ҳаммаси бўлиб учгина киши, шу жумладан Валентин ҳам ётиб қолган бўлиб, у димиқишдан қочиб кема саҳнига — палубага чиқиб ётган эди. Бир вақт кўзини очса сув ичида ўзини кўради, уни қаттиқ туртки дарёга иргатиб юборганди. У бошини алланарсага уриб олади. Оғзига сув кириб кетишига сал қолади. Бир шўнғиб сув юзига чиқиши биланоқ қараса «Талла» йўқ; кемача сувнинг тагида, лекин, бахтига саязроқ жойда ботиб ётибди. Ҳамма ёққа қоп-қоронғи тун пардаси ёпилган, чироқлар йилт-йилт этиб жўриниб турарди... Валентин бирдан қичқиради, уни шу соатдаёқ қутқаришиб қайиққа олиб қўйишади. Аммо шу пайтнинг ўзидаёқ у, кеманинг пастки қаватида қолган иккита ўртоғини эслайди-да, сувга қараб ўзини отади...

— Нима учун унақа қилдинг?... Ахир ўзинг ҳалок бўлишинг мумкин-ку?— деб гап қистирди Геня.

— Нима учун ҳалок бўлар эканман. Мен сузишни яхши биламан-ку,— деб жавоб берди Валя софдил кулги билан.

У чўктириб юборилган кеманинг пастки қаватига етгунча бир неча маротаба сув тагига шўнғийди ва матросларни охири тортиб олиб чиқади. Баҳодирона иш кўрсатгани учун Валентинни катта «Феодосия» кемасига ишга ўтказишади.

«Денгизчи»мизнинг содда, самимий ҳикояларидан Генянинг кўз олдида жанубнинг ёрқин табиати, шовқин-суронли гўзал порт ҳаёти жонланар ва баъзан денгизчилар меҳнатига сезилмас, аммо тўла фидокорликлар очилиб борарди.

Валентиннинг овқат вақтида офтобда мис рангига кирган бақувват қўлларини стол устига қўйиб ёйилиб ўтиришини кўриш кишини қизиқтирарди. Тугмалари очиқ турган ёқаси ичидан унинг кенг кўкрагига ёпишиб турган матросча ола-кўк қўйлагини кўриниб турарди. Унинг ўнг қўлида — арзон тамаки билан тўлдирилган қисқагина трубкаси бўларди. У, ҳақиқий «Денгиз бўриси»нинг ўзгинаси! Наҳотки, шу бизнинг ўғлимиз бўлса?..
— Унинг қаршисида бошини қўллари орасига олиб тўққиз ёшлик Геня ўтирарди. У ҳамма нарсани унутиб,

маҳлиё бўлганидан оғзини кенг очиб, акасининг сўзларини эшитарди.

— Ойижон, агар рухсат этсангиз бир чекиб олсам,— деб тортиниб сўрарди «Денгиз бўйиси».

У уйда чекиш учун доимо ижозат сўрарди. Онаси норози бир тарзда қўлини силтаб қўярди. «Майли, чексанг чекиб ола қол, нима ҳам қилардик, чидаймиз-да!» оқ тутун ҳалқалари шипгача қалқиб кўтариларди. «Денгизчи» бўлса ўз ҳикоясини давом эттирарди...

Валентин кейинроқ машинасозлик техникумини тамомлади ва Белоруссияда, чегарага яқин жойда бошланган катта электростанция қурилишига — ишга тайинланди.

Евгений бўлса етти йилликни тугатиб, олий мактабга тайёрлайдиган кечки курсга кирди. Ёшлигида Евгений жуда мўмин-қобил, камгап, камтар, бир-оз одамови бўлиб ўсганди. Шунинг учун ҳам биз, онаси билан унга қараб туриб, тез-тез ўзимизга «у бахтли бўлармикан, ўзини тутиб кетармикан?» деб савол берардик. У жуда эрта улғайди, ўз ёшига қарамай жиддий бўла берди, катталикининг нуқси урди. Йил сайин унда мактаб, пионер ташкилоти, комсомол ва ҳаётимизнинг ҳамма тузуми туфайли туғилиб, вояга етган фазилатлар: куч-қудратини она-Ватанга, жонажон халқига бағишлаш туйғуси, ёшларни меҳнат қаҳрамонлиги ва келажакимиз учун, коммунизм учун курашга чорловчи ҳамда илҳомлантирувчи ёрқин ватанпарварлик туйғуси кучайиб, мустаҳкамланиб бормоқда эди. Унинг бахти мана шунда эди. Хўш, бундан ҳам юксакроқ бахт борми, ўзи?..

Евгений йигирма бир ёшида инженерлик дипломини олишга муяссар бўлди. У энг сўнгги техника қонун-қоидалари билан қирилган, Краснодар ўлкасининг чиройи ва ғурури ҳисобланган катта ишлаб чиқариш корхонаси — «Главмаргарин» комбинатида ишлай бошлади. Евгений комбинатга келганида комсомол эди, уни шу ерда партияга қабул қилишди.

Тез орада уйланди, бир қиз ҳам кўрди.

Евгений жуда берилиб, қизиқиб, ихлос билан ишларди ва уни ҳеч ким, ҳеч қачон ранжиган, асабийлашган кайфиятда кўрмасди; у ҳеч қачон ишининг кўплигидан нолиб гапирмасди. Евгений бажариши лозим бўлган вазифалар қанча оғир, қанча жавобгарлироқ, проект ва

чертёжлар қанча қийинроқ бўлган бўлса, у ишга шунча катта иштиёқ ва ҳавас билан киришарди.

Шундай вақтлар ҳам бўлар эдики; у завод цехларини айланиб, машиналарини кўздан кечириб чиқаётиб, хотинига фахрланиб гапирарди:

Машенька, мана шу юк ташувчи транспортёр машина, ёки мана шу металл қирқадиған асбоб менинг чертёжларим билан яратилганини биласанми? Қандай қувончли! Менимча ҳали кўп вақт хизмат қилаверади — токи энг мукамал, энг яхшилари билан алмашмагунча (эҳтимол, уларнинг лойиҳасини ҳам ўзим кўриб чиқарман) ишлайди,— дерди.

Бир қанча вақт ўтгач, Евгений комбинат техника бўлимининг старший инженер-конструктори этиб тайинланди.

Умуман айтганда, катта ўғилларимизнинг ҳаёти, ўзлари мансуб бўлган барча авлод ҳаётидек бахтли ва соз кечарди.

* * *

Генянинг болалик чоғлари акалариникига ўхшамади, у осойишта, хушчақчақ, меҳнаткаш аҳил оиланинг иссиқ қучоғида улғая бошлади. Чунки у граждандлар уруши даҳшатининг шовқин-суронлари босилган ҳамда мамлакат тинч, ижодий меҳнатга ўтган бир паллада туғилди-да.

У бақувват, кучли бўлиб ўсди. Болалигида думалоқ, тиниқ юзи, малла ранг жингалак сочлари билан худди қиз болага ўхшаб кетарди. Елена Ивановна ёш болалик чоғларида унинг сочларига ҳаво ранг лентани капалак нусха қилиб бойлаб қўйишни яхши кўрарди. Икки, уч йил ўтгандан кейин эса бизлардан бирортамиз, агар унга бу капалак ҳақида эслатгудек бўлсак, жуда қаттиқ хафа бўлиб, ранжийдиган бўлди.

Акаларига ўхшаб унда ҳам машинага ҳавас жуда эрта уйғонди. Ҳ олти-етти ёшлик чоғидаёқ мен ишлаган трестга қарашли заводга боришни яхши кўрарди. Цехларга кириб чиқар, ишчилардан у ёки бу машинанинг нима «қилаётгани»ни ҳижжаб сўраб оларди. Унинг ҳар нарсасига қизиқувчанлигини кўрган ишчилар бўлса, ҳар бир нарсани жон диллари билан тушунтириб берардилар. Агар бирор кимса ҳисобсиз «нима учун»лардан шошилиб, ўзини қутқариб қолмоқчи бўлиб ҳазил

қилса, Геня дарров алдашганини сезар ва хафа бўлиб гапирарди:

— Йўқ, сиз тўғри гапирмаяпсиз! Нима учун мени алдайсиз?

У ўн ёшидаёқ биринчи маротаба, ўзи мустақил автомобиль ҳайдаб кетди. Бу воқеа Киев яқинидаги Дарница деган жойда ўша вақтда мен директор бўлиб ишлаб турган фанер заводида юз берганди. Заводнинг каттагина автобазаси бор эди. Геня ўқишидан бўш вақтларида ҳамиша гараж олдида гирди-капалак бўлиб юрарди. У шоферлар билан дўстлашиб олганди. Кўп вақт ўғлимни юк машинасининг тагида ётган шофер олдида чўққайиб ўтириб олиб унинг тушунтиришини диққат билан эшитаётган пайтда кўрардим. У айниқса шоферлар унинг ўзига моторнинг баъзи бир қисмларини тозалаш, ёғлаш ёки енгил тузатишларни қилишга рухсат берганларида жуда хурсанд бўларди.

Уйга қўллари тимдаланган, кир-чир, кийим-кечаклари ювса кетмайдиган, ёғли-доғли бўлиб келадиган вақтлари бўларди. Елена Ивановна бу иши учун уни койимоқчи бўлиб шайланиб турганида, у, онаси энг бир оддий нарсани ҳам тушунмаганидан ҳайрон бўлиб, тушунтириб кетарди:

— Хўш, онажон-ей, сизнингча нима қилиш керак, бўлмаса? Биз ахир бугун скорост коробкасини кўриб чиқдик-ку!

Дарницада у тез орада ёшликдан машинага муҳаббат қўйган ихлоси зўр шофер Гриша билан дўстлашиб олди. Шофер Гриша, Геня сиймосида ҳам худди ўзига ўхшаган серғайрат бир кишини кўрди. У боладан машинага жиддий, ўйлаб муносабатда бўлишни талаб қилди. «Оғайни, бу сизга ўйинчоқ эмас!— дерди у Геняга, ёпқични кўтариб ва эпчил қўллари билан мотор ичини титиб,— мотор жуда нозик нарса, ўзи билан самимий муносабатда бўлишни ёқтиради, унинг тилини тушуниш лозим. Бу ерда чала-чулпа иш қилиш керак эмас!..»

Унинг ғамхўрлик билан кузатиб бориши орқасида Геня «моторни тушуна» бошлади, шундан кейин Гриша уни ўзининг ўрнига ўтиришга, рулни бошқаришга рухсат берди.

Куз офтоби порлаб турган кунлардан бирида биз Елена Ивановна билан коридорда Гришани кўтиб тур-

ганимизни ҳамон эслайман: у бизни олиб кетиш учун келиши керак эди. Мана, кўз тутиб ўтирилган «пикап»нинг кузови бирдан дарахтлар орасидан кўзга ташланди. Машина абжирлик билан бизнинг уй томонга келадиган йўлга қараб бурилди ва келиб уй бўсағасида тўхтади.

Геня рулнинг чамбарагини ушлаб ўтирарди! Унинг ёнида — йўловчи ўтирадиган жойда шофер — новча Гриша зерикиб, эснаб ёнбошлаб ётарди. Гриша — шундай ажойиб бир кунда саёҳат қилишдан бош тортмайдиган бекорчи йўловчига ўхшарди.

Кабинанинг чап эшиги очилиб, ундан кичик шофер чиқди:

— Ойижон, дада, қани чиқиб ўтиринглар!

Генянинг юзлари қизариб кетган, кўзлари ёнарди.

— Баракалла, — деди онаси. — Мен кўпдан бери сени шофер бўласан деб кузатиб юрардим!

— Ҳа, худди шундай, аввало шофер, кейинроқ танкист ёки учувчи бўламан!

— Ишқилиб машинани пачақламайсанми? — деб қатъий сўрадим мен Генядан.

— Нималар деяпсиз, дада!..

Гриша кабинадан бошини чиқарди:

— Хавотир олманг, ўртоқ директор! Бу биринчи класс шофери-я! Менинг шогирдим бўлади!

Биз Елена Ивановна билан кузовга чиқиб ён томондаги курсита ўтирдик. Кабинадан Гришанинг секингина товуши эшитилди:

— Оҳисталик билан, эҳтиёт бўлиб ҳайда, шошилма, силтама! Бу машина — от эмас сенга. Худди ёғ устида силлиқ кетаётгандай юргизишга ҳаракат қил. Худди шундай, эҳтиётлик билан. Тош йўлга чиқиб оламиз — ана у ерда газни кўчайтиришинг мумкин!

«Пикап» тош йўл бўйлаб силлиқ юриб кетди. Чапда ёғдуда порлаб турган зангори Днепр кенгликлари кўзга ташланарди.

Мен шоферлик кабинасининг ён томонидаги ойнасидан қарадим. Генянинг юзлари жиддий, лаблари қаттиқ қисилган эди. Эҳтимол, шу дақиқада у, ўзини эскириб қолган, дориллаб турадиган ва пишиллайверадиغان «Пикап» рулининг чамбараги олдида эмас, балки Ватан чегараларини қўриқлаётган жапговар самолётнинг штурваллини бошқариб бораётган одам ўрнида ҳис

қилаётгандир. У бир қайрилиб ойнадан мени кўриб қолди ва шу заҳоти юзларида бахтиёрлик табассумлари пайдо бўлди...

* * *

У мактабда биринчи синфдан бошлаб яхши ўқирди. Биронтамиз унинг дарслари жойида эмастигини кўриб қолиб, секингина ўз ёрдамимизни таклиф қилганимизда, у ҳамиша шундай жавоб қайтарарди:

— Раҳмингиз келгани учун раҳмат! Аммо уч ёки беш баҳони ўз ҳаракатим билан олмоқчиман.

Боланинг юрагида ҳамма ёшларимизга хос бўлган олижаноб бегараз орзу — қаҳрамонлик ишлар кўрсатиш орзуси жуда эрта уйғонган эди.

Бир кун Геня (ўша вақтда ўн икки ёшлар чамасида эди) нима бўлди-ю, катта студент акаси билан қаҳрамонлик ҳақида гап таллашиб қолди.

Ака-укалар то қош қорайгунча деразамиз олдидаги кичик боғчамизда ер чопишарди. Улар баҳорда оналарининг назоратида гулзорларнинг жўягини ажратишар, гул ўтқазишарди. Бутун ёз ва куз бўйи, ҳатто қиш пайтигача уйимизнинг олдида кетма-кет гулсафсар, салла гул, капалак гул, мевасиз дарахт, астра, «эманча» — майда-чуйда хризантема гуллари ўсиб ётарди.

Болалар дам олгани курсига ўтиришди. Геня катта акаси билан бирга ўтириб баҳслашишни, таллашиб-тортишишни жуда ёқтирарди. Улар гарчи бир уйда яшасалар ҳам бир-бирлари билан кам кўришардилар. Женя эрта кетиб, кеч келар, кун бўйи уйда бўлмасди. Уйда бўлганда ҳам ё ўз хонасига кириб олиб ишга шўнғиб кетар ёки унинг олдида институтдаги ўртоқларидан биронтаси келиб суҳбатлашиб ўтирган бўларди.

— Йўқ, сен нотўғри гапиряпсан! — деб ҳаяжон билан гапирди Геня. — Қаҳрамонлар ҳар ҳолда алоҳида тахлитдаги кишилар бўлади!

— Хўш, бўлмаса сен нима деб ўйлайсан, сенингча «Челюскин»да капитандан тортиб қозон-товоқ ювувчигача — ҳамма команда алоҳида тахлитдаги кишилардан териб олинганми? — деб сўради Евгений. — Ёки қутб учувчиларимизнинг ҳаммаси ҳам алоҳида тахлитдаги кишиларми? Йўқ, дўстим! Гап худди ана шуларнинг оддий совет кишилари бўлганлигида. Ҳа, албатта, улар

дадил, мардонавор, фидокор кишилар. Аммо бизда мана шундай ўз ватаннинг севувчи, ўз партиясига содиқ бўлган, ор-номусли, яхши кишилар миллионлаб бор. Булар умумхалқ иши турганда ўз шахсий ишини орқага қўйиб турадиган кишилардир... Нима ҳақида гапираётганим сенга тушунарлими?

— Хўш, Женья, ахир, қандай қилиб бунақа бўлиши мумкин? Кишилар икки ойлаб муз устида яшашди, ана шу муз устида туриб илмий иш олиб боришди. Буни ҳатто кўз олдинга келтиришинг ҳам қийин. Хўш, уларни қутқариб қолган ва ўз ҳаётларини хавф остида қолдирган учувчилар-чи?.. Тагин сен бўлсанг уларни оддий, содда кишилар дейсан... Йўқ, булар чинакам қаҳрамонлар!

Евгений кулиб қўйди:

— Укажон, нима, мен улар қаҳрамон эмас деяпманми? Мен фақат шуни айтмоқчиманки, оддий совет кишилари қаҳрамон бўлиб қолдилар. Ҳар ким ўз бурчини шараф билан бажарди. Шундай бўлиши ҳам керак!

Жимлик ҳукм сурди.

— Женья... Сен ким бўлишни истар эдинг: «Челюскинчи»ми ёки учувчими?

— Учувчи бўлишни.

Геня чуқур нафас олди:

— Мен ҳам учувчи бўлишни хоҳлардим... Совет Иттифоқи Қаҳрамони! Йўқ, Женья, йўқ, сен менга бу ҳақда гапирмаёқ қўя қол... Бундай одам қандай киши бўлиши кераклигини кўз олдинга келтиришнинг ўзи жуда қийин! Ҳа, сен хоҳлармидинг?.. Совет Иттифоқининг Қаҳрамони бўлишни хоҳлармидинг? Бўла олармидинг?

Қатта акаси шошилмасдан жавоб берди.

— Сенга нима дейишимни ҳам билмайман, Геня... Лекин шуни ҳам билиб қўйгинки, агар Ватан, партия мендан бутун куч-қувватимни, ҳаётимни, бор-йўғимни талаб қилар экан, мен унинг ҳаммасини беришга тайёрман...

Қўпдан бери Геня каравоти устида оддий рамка ичида бир фотография — мулоим табиатли, думалоқ юзли ёш бир йигитнинг ярим белидан тушган сурати осиглиқ турарди. Йигитмисан-йигит! Унинг қўлида бешотар милтиқ, белида эса қўл гранаталари осилган, силлиқ мўмдай қора сочлари устидан пилоткага ўхшаган

испан шапқасини қийшиқ қийиб олган эди. Ёш испан ватанпарвари Хосе Салуенья суратда шундай кўринарди. Геня бу суратни журналдан қирқиб олган, унинг тагида «Ҳукумат армиясининг ёш жангчиси» деган ёзув ҳам бор. Генянинг ўзи уни Хосе Салуенья деб атай бошлаган эди. Хосе сурати испан халқи фашист исёнчи босқинчиларига қарши мардонавор курашаётганини бутун инсоният зўр ҳаяжон билан кузатиб турган кунларда Генянинг қаравоти устида пайдо бўлди.

Генянинг хонасида байроқчалар қадаб қўйилган Испания картаси осиглик турарди. Геня картада қизил байроқчалар билан ҳукумат аскарларининг, қора байроқчалар билан фашист исёнчи қўшинларининг силжиш ҳаракатларини белгилаб борарди.

У мактабдан қайтган вақтларида Испания картаси олдида узоқ вақт ўзи яхши кўрган ҳолатда курсининг устига чиқиб олиб, тирсагини курсининг орқасига қўйиб ва сочи қирдирилган бошини осилтирган ҳолда тикилиб қоларди. Унинг юзлари ўйчан, қош-қовоғи солинган. У ўзи-ўзича Барселона, Сарагосса, Мадрид, Талавера фронти, Арагон фронти, Гвадалахара каби испанча жанангли сўзларни такрорларди. Мана бу ер фашист самолётлари бомба ташлаб харобага айлантирган басковлар мамлакатининг қадимий пойтахти Герника шаҳри... Немис «Юнкерслари» ва итальянларнинг «Капронлари» тинч испан шаҳарларига бомба ташлади, хотин-қизларни, болаларни нобуд қилди. Фашист техникасининг барча темир куч-қуввати ёнаётган ерга ёпирилди, ташланди. Аммо испан халқи ўз озодлиги учун сабот билан курашди — баррикадаларда, шаҳарнинг бомба тушиб бузилиб кетган деворлари устида туриб жанг қилди. Ҳамма — қарилар ҳам, ёшлар ҳам, эркаклар ҳам, аёллар ҳам жанг қилишди. „No pasaran!“ («Ўта олмайд!» деган сўз уларнинг шиори бўлиб қолди.

Болалар, отряднинг ҳамма йиғилишларида Испания воқеалари ҳақида ҳикоя қилиб беришни сўрашарди. Энди ҳеч бир йиғилиш Испания ҳақида гап бўлмасдан ўтмасди. Болаларнинг ўзлари ҳам Испания воқеалари ҳақида китоб, газета, журналларда ўқиганларини ҳикоя қилиб беришар эди.

Бир кун Геня журналдан Салуенья деган испан учувчисининг кўрсатган қаҳрамонлиги ҳақида ёзилган мақолани ўқиб қолди. Бу учувчи исёнчилар ишғол қилиб

олган, ўша ерда ўзининг оиласи қолиб кетган Сарагоссага бомба ташлаган экан.

— Бу қанақаси ахир?— деб ҳаяжонланиб сўради Геня Елена Ивановнадан,— Сарагоссага бомба ташлаши!.. Ахир у ерда... Ие, у бомба ташлаган шаҳарда хотини, бола-чақалари яшайди-ку?

Испан учувчисининг фидокорлиги ва юксак даражадаги мардлик тимсоли ўша вақтда Геняга қаттиқ таъсир қилган эди.

— Мана шу чинакам инсон экан!.. Агар унинг ўғли бўлса, эҳтимол, у ҳам ҳозир исёнчилар билан урушаётгандир!

Худди ана шу кундан бошлаб номаълум «Ёш жангчи» Хосе Салуенья деб аталадиган бўлди, яъни бу Генянинг таассуротида қаҳрамон учувчининг ўғлига айланиб қолди.

— Ойи, сиз нима деб ўйлайсиз?— деб сўради Геня,— эҳтимол, бу Хосе мендан озгина каттароқдир-а? Унинг ёши қанчада бўлиши мумкин?

— Ўн олти ёшларда бўлса керак, деб ўйлайман,— деб жавоб берди Генянинг мойиллигини тушунган онаси.

— Мана кўрдингизми! У мендан атиги уч-тўрт ёш катта экан, холос. Мен эса, Испанияда бундан ҳам ёш жангчилар борлигига ишонаман! Тўғрими? Улар жангчи бўлмасалар, разведкачидирлар ёки патрон ташувчидирлар..

Геня хўрсинди-ю, узоқ хаёлга чўмди. У ерда, Пиренея тоғлари орқасида халқ озодлик учун капитализмнинг энг ёмон ва энг жирканч иллоти — фашизм билан қатъий кураш олиб борарди. Бу фақат испан халқининггина иши бўлиб қолмай, балки барча эркесвар одамзоднинг иши эди. Шунинг учун ҳам испан ватанпарварларининг «No pasaran!» сўзи озодликни қадрлаган барча кишиларнинг юрагида бир оҳангда бир қудратли куч бўлиб жанангларди. Генянинг қудратли, чароғон, сахий Ватани курашаётган Испанияга қардошлик ёрдам қўлини чўзди ва мадад берди.

Ҳўш, шу ернинг ўзида, Совет мамлакатада, жонажон совет кишиларининг ҳар бир ўғил-қиз юрагини завқ-шавқ билан тўлдирадиган қаҳрамонликлари озми!

1937 йил 21 майда Совет Иттифоқи Қаҳрамони Водопьянов самолёти Шимолий қутб районидаги музликка

қўнди ва тўртта довурак қишлоқчиларини омон-эсон олиб келди. Шу кундан бошлаб муздаги яхлаган брезент чодирини устида шамол парраги тинмай айланиб турган ижод хонасида тўрт нафар совет кишининг кундалик қаҳрамонлиги билан қўчиб юривчи «Шимолий Қутб» станцияси ўқувчиларининг қаҳрамонлик ҳақидаги орзуларини мужассамлантирган фокусдай, мардлик нуқтасидай бўлиб қолди.

Мана, бирин-кетин Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Чкалов ва Громова-ларнинг қизил қанотли қудратли самолётлари Шимолий қутб орқали Америкага учиб ўтдилар. Бу кишилар ҳаддан ташқари оғир қийинчиликларни енгиб ўтиб, Арктиканинг қаттиқ табиатини ўзларига бўйсундириб, ҳамма табиат ҳодисаларини иймом қилиб, Ватан шон-шухрати учун олға қараб учдилар. Геня уларнинг мардлигига тан берди; уларнинг Ватанга қаҳрамонона хизмат қилиш мисоли унга она тупроқни қандай севиш кераклигини ўргатди.

* * *

Евгений укаси Геняга унинг тугилган кунида Николай Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» китобини тақдим этди. Акасининг бу мукофотидан ҳаяжонланган Геня, уни қучоқлаб олди. У кўпдан бери бу китоб ҳақида эшитиб юрган бўлса ҳам, ҳали ўқимаган эди.

— Биласанми, дўстим,— деди унга Евгений,— бундан анча йиллар муқаддам, ҳа, роса ўн тўрт йил бурун, эндигина сен дунёга келган чоғингда, мен сенга ўсиб, улгайиб йигит ёшига кирганингда, ўзимнинг энг севимли китобимни тақдим этаман деб, ўзимга-ўзим ваъда берганман. Мана энди, ҳақиқатан бир оз кечикиб бўлса ҳам мен ўз ваъдамнинг устидан чиқдим. «Пўлат қандай тобланди» менинг энг яхши кўрган китобларимдан бири, бу шундай ажойиб китобки Геня!.. ўқиб чиқсанг, ўзинг биласан...

Островскийнинг китоби Геняни шу қадар ўзига мафтун этдики, бунгача ўқиган бошқа ҳеч бир китоби уни бунчалик маҳлиё қилмаган эди. Китобнинг ҳар бир варағи ҳаяжонга солар, гоҳ севинтирар, гоҳ ғазаблантирар, у киши эътиборини тизгинлаб олиб, ҳамма вақт Павка Корчагиннинг оғир қисматини доимо диққат билан кузатиб боришга мажбур қиларди. Яна бу китобнинг кучи шунда эдики, «мўъжиза» содир бўлиб, гўё

Павка унинг варагидан чиқди-ю, у Геняга унинг энг яқин дўстидай, таниш ва қариндошидай бўлди-қўйди. Унинг билан гаплашиш, унга муқаддас орзуларни тортинмай изҳор қилиш ҳам мумкин эди. Қайнсақ қон, қайсар, саботли Павка эса дўстга дўстларча жавоб берарди: у Генядан ҳеч бир сирини яширмайди, ҳеч бир нарсани бўяб гапирмайди, ўзининг бутун ҳаётини очиб беради.

Шундай қилиб, унинг ҳаётига аралашиш, оддий бир ишни йигит қандай қилиб ер юзида ҳақиқат ва адолат учун оташин курашчи — коммунист бўлиб қолганини кузатиб бориш жуда қизиқ эди. Унинг энг қудратли кучи ҳам мана шу. Чиндаб бўлмайдиган оғир касаллик уни юрпа-тўшакка ётқизиб қўйганда ҳам ана шу куч унинг курашчи бўлиб қолнишига имконият берди.

Геня китобни ўқиб чиққач, Павел Корчагиндай бўлишим керак! деб орзу қила бошлади. Худди шундай тиришқоқ, дадил, кучли бўлиш керак! Аммо бунга қандай қилиб эришиб бўларкин? Бунинг учун нима қилиш керак?

Бу масалани ҳал қилиш, бир киши учун анча қийин эди. Геня ҳам бунақа муҳим масалаларни битта ўзи ечишга ўрганмаган эди. У акаси берган совған қанчақа кадрламасин, барибир бу азиз китоб Генянинг ўртоқлари орасида қўлма-қўл юра бошлади. Кўпгина болалар ўқиб чиқишди, кейин китоб отряднинг сборида муҳокама қилинди.

— Мен сиздан жуда ўтиниб сўрайман,— деди Геня онасига,— сиз менга ёрдам қилмасангиз бўлмайди!.. Агар мен бирор ишни тўғри қилмаётган бўлсам... Ҳа, ўзингиз биласиз-ку, ҳар хили бўлади. Агар дангасалигим тутса ёки мақтаниб гапириб қўйсам ё бўлмаса яна бошқа бирор нарса... Сиз шу замониёқ менга «Павка Корчагин» деб қўйсангиз тамом, вассалом! Мен хато қилганимни дарров пайқаб оламан.... Хўпми, ойижон? Чунки биз энди ҳамма жиҳатдан Павкага эргашишга, унга ўхшашга қарор қилдик!

Қирқинчи йил баҳорида Геняни комсомол сафига қабул қилишди. Уйимизда илгаридан шундай бир одат ҳукм суриб келар эди: ўғилларимизни пионер, комсомол, партия сафига қабул қилганимиз — уларнинг ҳаёти-

даги бу шодпёна ва унутилмас муҳим воқеа оилавий тантанага айланиб кетарди. Шундай қилиб Геня район комсомол комитетидан келиши лозим бўлган куни кеч-қурун уйда уни Елена Ивановна тайёрлаган, хушбўй долчин солинган, олмали катта пирог нон кутар эди. Генянинг хонасида ва ошхона столи ўстида хушбўй, оч бинафша ранг сирендан ясалган гулдасталар кўзни қамаштириб турарди.

Аллақачон ер юзига илиққина баҳор оқшомининг соялари ёйилганди. Айвончамизга келадиган йўлда ўғлимизнинг тез-тез гурс-гурс қадам босиб келаётгани эшитилди. У зинапоялардан югуриб чиқди, эшикни ланг очиб юборди ва остонада тўхтади.

Масала равшан — ҳамма иш жойида! Унинг юз-кўзлари кулиб турибди дейишнинг ўзигина кифоя қилмайди, йўқ, улар унинг шодлигини тўлдириб, нур сочиб турарди.

У онасини эркалаб, миннадорчилик изҳор қилиб, ўпди, қаттиқ қўллари билан менинг қўлимни қисди. Ўз ҳаяжонидан уялиб, стол ёнига борди, қизариб кетган юзларини бир бойлам муздаккина хушбўй бинафша ранг сирень гул билан яширди:

— Зап хушбўй сирень эканми?

Мен райком комсомолда қандай ва нима гап бўлганини сўрадим. Геня қисқа жавоб берди:

— Ҳамма иш жойида бўлди!..

Бир оз жим бўлиб, кейин қўшиб қўйди:

— Мен секретарга: «Павка Қорчагин қандай комсомол бўлган бўлса, мен ҳам шундай бўлишга ҳаракат қиламан!..» дедим.

* * *

Геня кейинги икки йил ичида балогатга етиб, бўйи чўзилиб қолди, яғринини қўйиб юборди. У ўз ҳаётининг ҳар бир кунини қандайдир, алоҳида хурсандчилик билан кутиб оларди. У доим лабларида табассум билан уйғонар эди. Ҳар куни уни шу қадар яхши, шу қадар қизиқ нарсалар: ўртоқлари — комсомоллар, мактаби, китоблар, ўйинлар, спорт, ўз жонажон осмони, куёш... кутар эди. Бундай ҳаётдан хурсанд бўлмай бўладими! Ҳар бир янги кунни табассум ва қўшиқсиз кутиб бўладими, ахир!

... Инсоннинг ўз она юртига бўлган муҳаббатидан

ҳам қудратлироқ куч бўлиши мумкинми? Йўқ. Агар у ўз она Ватанини севар экан, ҳеч қандай синовлар унга писанд эмас. Бизнинг ўғилларимизга эса нимани севиш, нимани ҳикоя қилиш кераклиги маълум эди.

3. Биз қандай тайёрландик

Қизил Армия гитлерчиларни Ростов-Дондан тез орада қувиб чиқарди. Аммо душманнинг Кубанга бостириб кириш хавфи ҳали тугамаганди. Улар чекиниб Ростовдан узоқ бўлмаган ерда тўхташган эди. Бундан гитлерчилар Кубанга бостириб киришга ҳаракат қилиб, куч тўплаётгани ва фурсатни пойлаб ётгани маълум эди.

Биз бу вақт ичида отряднинг отланиши учун бўлган тайёргарлигини давом эттирмоқда эдик.

Комбинатнинг механика устахоналарида асбобларнинг барча турлари — қуролдан тортиб, то сапёрлик, хирургия учун керак бўладиган инструментларгача тайёрланарди. Биз ҳатто компас ва карталаргача ахтариб топиб қўйдик. Қишки кийим-кечаклар олдик. Минглаб майда-чуйда нарсаларни олдиндан қараб чиқиш керак эди. Отрядни тузиш учун қилинган ишларнинг ҳаммасини эсга олсанг, қандай қилиб биз уни бажара олганимизга ҳайрон қолади киши! Барчамиз ҳамжиҳат бўлиб ишладик, биримиз иккинчимизнинг ўрнини босдик. Мана бу — чиндан ҳам бир мақсадга интилувчи кишиларнинг ҳақиқий, баҳодирона кучини, қиёфасини кўрсатарди.

Ҳақиқатан ҳам отрядни тайёрлашда энг жиддий, энг жавобгарлик ишлардан бири, Кавказ тоғ этакларига бирга чиқиб кетишимиз лозим бўлган кишиларни танлашдан иборат бўлди. Шаҳар партия комитети секретари Попов биз билан қилган биринчи суҳбатида шундай деган эди:

— Дўстларим, одамларни танлашда шуни ҳисобга олайликки, келгуси партизанларнинг ҳар бири ҳарбий мутахассисликдан ташқари, қандайдир яна бир граждандлик ҳунарига эга бўлсин! Агар қизил аскарга мамлакат ичкарасида беш-олти одам қарашиб турса, сизнинг партизанингизга ҳеч ким қарашолмайди... Ана шунинг учун ҳам кишиларни шундай танлаш керакки, отряднинг ўз этикдўзи, қурол-яроғ тузатувчи устаси, темирчиси, тикувчиси, дурадгори ва бошқалари бўлсин.

Бу фикр шак-шубҳасиз тўғри. Биз Евгений ва унинг дўстлари — Ветлугин, Янукевич, Литвинов ва Сафронов-

лар билан янги бир ўртоқни отрядга киритишдан илгари сиртдан уни жиддий кузатиб, синчиклаб ўргандик. У комбинатда ўз ишлаб чиқариш программасини қандай қилиб бажарди экан, деб қизиқиб қарадик биз. Отрядга дангасаларнинг кераги йўқ! У бирон ташаббускорлик, бирон маълумот олишга қизиқиш кўрсатганми? Унинг ҳарбий тайёргарлиги қандай? Ҳарбий мутахассислиги борми, қаерда тугилиб ўсган? Ҳар тарафлама ўргандик... Бизга, айниқса, тоғ этагини яхши биладиган ва тоғ этагидаги қишлоқларда яшовчи аҳоли билан алоқаси бор қубанликлар керак эди.

Ниҳоят отряднинг асосий ядроси танлаб олинди. Биз комбинатда, брон қилиб қўйилган инженер ва техниклар ҳамда жаралангани учун ҳарбий хизматдан қайтарилганлар ичидан турли ҳарбий мутахассисларни танлаб олдик. Биз танлаб олган ўртоқларнинг ичидан яхшигина темирчилар, тикувчилар, қурол-яроғларга қараб турувчилар, дурадгорлар ва бошқа усталар чиқиб қолди.

Биз — тўрт Игнатовлар, яна Янукевич билан унинг хотини Мариялардан бўлак ҳаммалари қубанликлар эди. Қўплари ўрта мактабдагина эмас, балки олий ўқув юртида немис тилини ўқиб чиқишган. Тўққиз киши немис тилини худди рус тилида гапиришгандай сўзлашарди.

Отрядимизга эллик саккиз киши танланди. Булардан еттитаси хотинлар эди. Гражданлар урушида катта тиббий иш тажрибасига эга бўлган Елена Ивановна, бизда «бош» хирург ҳисобланарди.

Қандай қилиб бўлса ҳам, биз яхшигина бир шофер-механикка эга бўлишимиз керак эди. Ростини айтганда жуда яхши шофер бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ҳаваскор шофер Геня бор эди.

Албатта, тан олиш керак, ҳали у ҳақиқий шофер эмас эди ва шунинг учун ҳам кейинги вақтлар ичида у Краснодарда жуда камдан-кам машина ҳайдаб юрарди. Мана шунинг учун ҳам биз Геня барибир партизан отряди ичида бўлади-ку, деб Евгений билан маслаҳатлашиб, уни шаҳар военкомати қошидаги шофер-механиклар курсига юбормоқчи бўлдик, лекин шу билан бирга унинг олдига алоҳида шарт қўйдик: мактабда яхши ўқийсан ва бир вақтда тўққизинчи синфни ҳам битирасан!

Ундан ташқари, биз Геняга немис тили билан жид-

дий шуғулланиш кераклигини маслаҳат бердик. Бу эса унга разведкачи бўлганида керак бўлиб қоларди. Генянинг ёнига муаллима келиб турадиган бўлди. Муаллима ҳафтада уч марта у билан машғуллот ўтказди.

Геняга партизан отряди ҳақида гапириб беришга тўғри келди. Чунки биз уни шоферлар курсига ўқишга юбордик, немис тилини ёдлаб олишни мажбур қила бошладик. Табиийки, унда ўз-ўзидан: «Буларнинг менга нима кераги бор?» деган савол туғилади. Шунинг учун энди масалани ундан яшириш бефойда эди.

Мен унга: биз партизанлар отрядига кетяпмиз деган вақтимда, у қошларини чимириб, бир қанча вақт менга жимгина тикилиб қолди. Кейин сўради:

— Демак, биз ҳеч қаерга кетмаймизми? Демак, биз... партизан бўламизми?— унинг юзларига қон югурди. Унинг чеҳраси очилиб кетди, шиддат билан ўрнидан турди ва ниманидир қичқирмоқчи эди, аммо, яна тўхтаб қолди. Фақат эски болалик одати бўйича унинг оғзидан,— эҳ сеними!.. деган ибора чиқиб кетди.

— Геня, сен шунинг жиддий тушунишинг ва эса тутишинг керакки...

— Дадажон, азизим!— деб сўзимни бўлди у,— нима қиласиз менга бундай нарсани гапириб? Наҳотки, мен бунинг тушунмасам, наҳот сиз мени...

У сўзини охиригача етказмади, жим бўлиб, хаёлга чўмди.

Кўринишича, Геня ўзига кўрсатилган ишонч учун жуда фахрланди. У ҳатто биринчи кунлари ўзига жиддий тус беришга, катталарга тақлид қилиб йўғон овоз билан гапиришга уриниб кўрди. Аммо унинг Евгенийникига ўхшаш кул ранг мовий кўзлари бахтиёр нур сочар, ёнар, қаттиқ қисилган лаблари эса, табассумнинг ихтиёрига қарши келолмас эди. Эҳтимол, у орзу оғушида ўзини аллақачон бирор ердаги қадам етмаган тоғ ораларида фашистларга қарши бир неча мартаба курашган партизан деб ҳис қилгандир...

Ҳа, унинг ҳиссиёти тушунарли! Ахир Қизил Армия сафига қақирилишига ҳам салкам икки йил бор бўла туриб бирдан, кутилмаган бир пайтда у партизанлар билан тоққа чиқиб кетади! Бунинг устига ҳамиша ҳамма ишда унга ўрнак бўлиб келган отаси, онаси, акаси ёнида бўлади! Геня гапиришда ҳам, юриш-туришда ҳам Евгенийга тақлид қиларди. Ҳатто сочларини ҳам Женя-

га ўхшаб тараб, бир хил ҳаракатлар қилиб юарди. Яна у ўзини келажакда инженер-конструктор бўламан деб ишонарди.

Эҳтимол, Геняга ўз юрагини ҳаяжонлантирган, ҳаётини тўлдирган нарсаларни гапириб, ўзаро ўртоқлашишга одатланиб қолган сирдош комсомол ўртоқларидан энди бу сирини яшириш осон бўлмаган бўлса керак. Яна бунинг устига улар бирдан унинг «Партизан» бўлиб қолганини билишиб қолса, бу уларнинг олдиларида қанчалик ўсиб кетган бўларди! Партизан!.. Ахир бу сўз енгилмас халқнинг курашга бўлган мустаҳкам иродасини, унинг қаҳрамонлигини, ўз манфаатларидан воз кечишини, унинг шон-шавкати ва жасоратини — совет кишиларининг барча яхши фазилатларини ўзида акс эттиради-ку!

Геня комсомол сафида бирга ўсган ориққина қора сочли, қўй жўзли қиз — дўсти Динага ҳам ҳеч нарса айтмади. Ҳа, эҳтимол, отряд билан тоққа чиқиб кетмоқчи бўлганини ҳаммадан ҳам унга айтишни хоҳлагандир... Лекин...

Агар янглишмасам, ўша кезларда икковлари бирликда рус халқининг чет эл босқинчилари билан кураши ҳақида доклад қилишга тайёрланаётган эдилар. Дина кечки пайт Генянинг олдига тез-тез кириб турар, улар бир-бирлари билан маслаҳат қилишар, материалларидан бирга фойдаланишарди.

Мана, айвоннинг эшиги ёғирлади.

— Мумкинми?— деган Динанинг майин овози эшитилди.

— Қиравер, марҳамат!— деди Геня ва қатъий равишда қўшимча қилиб қўйди:— Бугун етти минут кеч қолдинг!

Шу заҳотиёқ қизнинг юзи қизариб кетди, ҳайрон бўлиб ингичка қошлари тепага кўтарилди:

— Ундай эмасдир, Геня!

— Ахборотинг учун шундай...

Улар аллақачон столга керакли китоблар ёйиб қўйилган Генянинг хонасига ўтиб, ишга киришишди.

Орадан бир-икки соат ўтди, ниҳоят Динанинг кетадиган вақти бўлиб қолди.

— Мен... Дакс билан чиқиб сени кузатиб қўяман!— деди Геня.

— Вуй, Геня, йўқ! Нима учун? Ҳеч бир кераги йўқ!

Қизнинг юзларига яна қон югуради, у ерга қарайди; Генянинг кузатиб қўётганлиги унга ёқарди.

— Қани, Дакс, кетдик!

Дакс ҳамиша тайёр. У тилини чиқариб, жағ томони-га осилтириб, олдинга югуриб ўтиб кетар, ёш хўжайинининг юзига қараб қўярди.

— Вой, Геня-ей... жуда қизиқсан-да! Мен ўзим ҳам қўрқмасдан кетаверардим.

— Бўпти, бас қил. Қўча шу қадар қоп-қоронғики,— деган овози эшитилди Генянинг айвондан,— эҳтиёт бўл. Мана бу ерда зина бор! Қани, қўлингни бер-чи... Ҳа, ана шундай.

Дина бизга яқин ерда турарди. Геня ярим соатдан кейиноқ уйда бўлди.

Тўсатдан Динанинг ўз оилалари билан Краснодардан Куйбишевга кўчиб кетишлари маълум бўлиб қолибди. Қизча хайрлашиб кетиш учун бизнинг олдимизга келди; у ғамгин эди, ҳатто бир оз йиғлаб олганга ҳам ўхшайди.

— Ҳа, сен кетмайсанми?— деб сўради у Генядан.— Ахир мен ҳам кетаман деб гапирган эдинг-ку, ўзинг!

— Менми?... Ҳа... Йўқ, Дина... Ҳалиги нима ҳам эди, ҳа, биз ҳам кетамиз!— Геня гангиб қолди, қизариб кетди: у ёлғон-яшиқ гапиришни билмасди.

Елена Ивановна унга кўмаклашди.

— Биз ҳам кетамиз. Лекин бир оз кейинроқ,— деди у Динага.

— Эсингда бўлсин, Геня, менга хат ёзиб тур! Тез-тез ёзиб тур!

— Албатта, Дина! Албатта ёзиб тураман. Эртага эса кузатгани вокзалга ҳам чиқаман... Сенинг поездинг қачон кетар экан?

Динани қоронғи кўчалардан уйигача кузатиб қўйиб қайтган Геня, ўз хонасига кириб, эшигини маҳкам ёпди.

Мана, эшик орқасидан унинг секингина овози эшитила бошлади:

Айт-чи, қайга йўллайман хатим,
Кимдан билай кетган йўлингни?..

* * *

Генянинг қиладиган ишлари кўп эди. Лекин ҳали ҳам унда танкка бўлган илгариги қизиқиш совимаганди.

Бўш вақтларида маълумотномаларни, техника китобларини титишда, варақлашда давом этарди.

Бир кун ундан сўрадим:

— Менинг кутубхонамга кириб эгалик қилаётган сенмисан?

— Ҳа, мен... нима қилди, мумкинмасми?

— Бу аҳволда ўқишингга зарар етмаса деб қўрқаман.

— Ҳечқиси йўқ! Болалигида Женяни ҳам ҳамма «китобхон бола» деб чақиришарди, барибир ўшанақа масҳара қилишса ҳам аълочи бўлди-ку!

Мен, ҳозирги вақтда, Ватанимизда ҳамма ўз кучини гямай меҳнат қилаётган бир паллада, унинг дастлаб ўз бурчи ҳақида ўйлаши кераклигини гапирган эдим, у бунни яхши тушунишини айтди ва шу билан гапимиз тугади.

Елена Ивановна госпиталдан эндигина келиб турган эди. Стол устига дастурхон ёза туриб, у ўтган кечаси соат учлар пайтида Генянинг хонасида чироқ ёниб турганини шивирлаб айтиб берди. Кирса, Геня танк ҳақидаги қандайдир бир кичик китобчага тикилганича ўз ўрнида ётган экан. Унинг аччиги келиб, тезда чироқни ўчаришни буюрибди. Шунда Геня онасига ўз сирини айтиб берибди:

«Ойижон, бунни тагин Женяга ва дадамга гапириб юрманг, эшитишса яна мендан кулиб юришади... Биласизми, мен бир нарса ҳақида ўйлаб юрибман: отрядимизнинг ўз танки бўлиши керак! Биз уни фашистлардан қўлга тушириб оламиз... Мана шунинг учун ҳам мен уларнинг танкларининг ҳар бир винтини, дастагини ўрганиб, билиб олмоқчиман. Сиз бўлсангиз ухлагани ётгин, дейсиз...»

Елена Ивановна унинг бу сўзига нима деб жавоб бера олишга лол қолганлигини айтди.

Шундан менга маълум бўлдики, хотиним ўғлининг ёнини оларди.

Аммо кутилиши мумкин бўлган воқеа юз берди: Геня мактабда ўқишдан оқсай бошлади. У билан жиддий суҳбатлашишга тўғри келиб қолди. Мен унинг ўзи ҳам ҳаммасини тушуниб турганини, мактабидаги баъзи бир етишмовчиликлар уни қийнаётганини кўра-била туриб яна сўрадим:

— Геня, сен ҳар бир комсомолнинг шу кундаги ва-

зифаси нимадан иборат эканлигини қандай тушунасан?

— Ватанни озод қилиш учун, тўла ғалаба қозониш учун қатра қони қолгунча кўрашиш!— деб жавоб берди Геня. Унинг кўзлари чақнади.

— Шундай... лекин бу фронтда шундай. Хўш, комсомолнинг мамлакат ичкарисидagi вазифалари ҳақида нима дея оласан?

— Мамлакат ичкарисидами?... Мамлакат ичкарисида ҳам— худди шундай бутун кучни мудофаа ишига бериш...

— Мана сен бўлсанг ёмон ишляяпсан!— дедим мен ва шу заҳоти кескин гапириб қўйганимга ачиндим.

Генянинг рангги ўчиб кетди. Кейин унинг юзларига яна қон югурди. У хафа бўлиб деди:

— Дада, сиз мени жуда яхши биласиз деб ўйлардим... Мен ўқишдан оз-моз совиб қолдим, бунини бўйнимга оламан. Аммо ҳали имтиҳонгача аллақанча вақт бор-ку! Менинг ҳисобимча шундай: икки ой немис тили ва моторни ўқиш ўрганишга кетади. Кейинги ойлар ичида эса мен имтиҳонга юз марта тайёрланишим керак бўлса ҳам улгура оламан. Жёня институтнинг иккинчи курсига кириш учун икки ой ичидаёқ тайёрланиб олди-ку!

У менинг елкамга бошини қўйди ва оҳиста, худди ёш болалигидagидек, зорланиб гапирди:— Сиз... Сиз бунинг устига яна шундай гапларни гапирасиз...

Биз бир-биримизнинг кўзимизга тикилишиб қарардик, баъзи вақтда бундай қарашда кўнглидаги му-родини сўздан кўра осонроқ тушунтира олади, киши. Мен, тўғриси айтганда, Генянинг бўй жиҳатидан менидан ҳам ўсиб кетганини биринчи маротаба пайқаб қолдим. Евгений қандай новча бўлган бўлса, бу ҳам худди шунинг ўзи бўлибди қўйибди.

Авваллари Геня кўп ухлашни яхши кўрарди, энди эса соат бешдаёқ тура бошлар, тез-тез чой ичиб кетиб қоларди.

— Нима учун сен курсга бу қадар жуда барвақт жўнайсан?— деб сўраб қолди бир кун ундан Елена Ивановна.

— Шундай қилмасам бўлмайди, ойижон,— деб жавоб берди у,— мен синф бошлиғиман. Машгулот ўтказиш учун ҳамма нарсанинг тахт бўлишига қарашим керак.

У бир мактабдан чиқиб иккинчисига шошиларди.

Кейинроқ баҳор пайтларида Геня учун ўрта мактабда ҳам ва шофер-механиклар тайёрлаш курсида ҳам — икковида бир вақтда имтиҳон топширишга тўғри келиб қолди. У уйга икки хил: бири тўққизинчи синфни битирганлиги, яна бири шоферлар тайёрлаш курсини тамомлаганлиги ҳақида справка олиб келди. Худди шу пайтда Евгений бизникида эди. У Геняни ўз қучоғига босди ва шундай деди:

— Баракалла! Бизларни уялтириб қўймаслигингга сира шубҳа қилмаган эдим!

Акасининг бу сўзлари одатдаги сахий мақташлардан эмасди. Шунинг учун у Геняни шодликдан қизаришга мажбур қилди ва у шу заҳотиёқ ўз хонасига кириб кетди.

Орадан бир неча минут ўтгандан кейин, унинг олди-га кириб қарасам, очиқ китобга юзини қўйганча стулда ўтириб қаттиқ ухлаб қолибди. Секин оёқ учида юриб унинг ёнига келдим. Бу 1812 йилдаги қаҳрамон-партизан Денис Давидовнинг «Партизанлар ҳаракатининг кундалиги» номли китобининг эски нашри экан... Генянинг толиққанлиги кўриниб турар, кўзларининг таги кўкимтир тус олган, пешонасида ажин аломатлари кўринарди. Тимдаланган ва тилиниб ётган болалик қўлларида бўёқ мойининг ювиб бўлмас доғлари бор эди.

Биз бутун умр бўйи, бизнинг болаларимиз озод ва бахтиёр бўлиб яшайдилар деб орзу қилган эдик, энди бўлса ҳаётни курашиб сақлаб қолиш ҳуқуқи уларнинг ўз зиммаларига тушди... Мен қўлларим билан Генянинг сочларини силадим ва шундай дедим:

— Геняжон, сен диванга бориб ётсанг бўларди.

Сезгир ўғлим сапчиб ўрнидан турди, бир-икки дақиқа у ёқ-бу ёнига аланглаб қараб олди. Кейин диванга яқинлашди-ю ва унга табассум билан узала тушиб ётиб олди, ҳатто оғир ботинкасини ҳам ечмади...

* * *

Елена Ивановна ҳарбий касалхона навбатчилигидан анча кеч, ўзи парвариш қилиб, қараб даволаётган беморларнинг чекаётган азобларидан изтироб чеккан, эзилган ҳолда жуда ҳорноб қайтди. Даҳлизда уни Геня Дакс билан кутиб турарди:

— Чарчадингизми, ойижон? Жуда ҳам кеч қайтдингиз!.. Миленушкинни нима қилишди, осколкасини олишдими? Егор Иванович ҳали ҳам олмадими?

Геня ҳарбий касалхонада Елена Ивановнанинг қўлида даволанган жуда кўп ярадорларни биларди; ким қандай вазиятда, нима ваздан ярадор бўлганини, нима нарсага муҳтож эканликларини биларди ва бу уларни фақатгина онасининг ҳикоясидангина эмас, балки Елена Ивановна навбатчилик қилганда, унинг ўзи бир неча маротаба борган эди. Ҳар борганда у ярадорларга газета ўқиб берар, уларнинг хатларини ёзиб бериб ҳожатини чиқарар ёки бўлмаса оиласи, уйини соғинган кишилар билан суҳбатлашиб ўтириб қайтар эди.

Бошидан яраланган капитан Егор Иванович Постоевнинг Геня билан тенг ўғли бор экан. Бу бахтсизликни қарангки, капитаннинг оиласи Курскдан бошқа шаҳарга кўчирилган, аммо қаердалиги маълум эмас. Шунинг учун ҳам капитан совет ерининг ҳар қайси бурчакларига оиласининг қайдалигини билиб беришни сўраб юборган талаб хатларига ҳар куни жавоб хати кутаркан...

— Ойижон, диванга ўтиринг. Мана, шиппакни кийинг. Овқатни иситдим, ҳозир олиб келаман... Дадамми? Ҳали ҳам овқатлангани келганлари йўқ.

У стол атрофида онасига қарама-қарши ўтириб ва унинг иштаҳасиз овқатланаётганига тикилган ҳолда хафа бўлиб гапирди:

— Ойижон, нега сиз камтомоқсиз? Кўп ишлайсизку! Ҳеч нарса емайсиз. Бундай қилиш ярамайди!— дейди у ва бир оз жим туриб, кейин сўрайди:— Бугун сиз «Правда»ни ўқидингизми?

Унинг нима ҳақида сўраётганини Елена Ивановна дарҳол тушунади.

— Уқидим, Геняжон... ўқидим. Бутун ҳарбий касалхонамиздагилар ўқиб чиқишди. Ҳатто, одамлар қандай изтироб чекиб, ҳаяжонланганини айтиш оғир... Федорчукни эслайсанми? Ўша младший лейтенант ўқиб туриб, йиғлаб юборди-я! «Менинг синглим ҳам шунақа эди»,— дейди. Ҳақиқатан ҳам шундай Геня; у сенга опа, менга эса жонажон қиз!.. Ўйласанг, даҳшатга тушасан!

Елена Ивановнанинг юзидан кўз ёшлари дув оқиб тушади. Геня онасини йиглаган ҳолда кўришга ўрганмаганиданми — ўрнидан сакраб туради ва қучоқлайди:

— Ойижон, қўйинг, йиғламанг, керак эмас... ойижон! Биз улардан ўч оламиз, улар бу барча ёвуз қилмишлари учун, Таня учун, бошқалар учун ҳам тўла жавоб беради!

Шу кун «Правда» газетасида П. Лидовнинг Петришчево қишлоғида немислар томонидан азобланган партизанка қиз ҳақидаги «Таня» деган мақоласи босилганди ва шу билан калтак азобидан мўматалоқ бўлиб шишиб кетган, аммо шу қадар ёш, чиройли, иссиқ юзли бу қизнинг бўйнига жаллод сиртмоғи солинган ҳолдаги сурати ҳам қўшимча эълон қилинганди.

Январнинг совуқ шамоли қаҳрига олиб эсиб турган ўша кечаси, жипс қилиб ёпилган ойнавонли ярим қоронғи уйдаги диванда бир-бирининг пинжига қисилишган ҳолда она-бола ўтиришарди. Улар бошқа ҳеч нарса ҳақида гапиришмади, энг муҳими шу эдики, улар ёнма-ён бирга эдилар...

Кейинроқ, бу номини, Таня деб юритган қизнинг Москва мактаб ўқувчиларидан бири Зоя Космодемьянская эканлиги маълум бўлган ва унинг ёрқин образи совет халқларининг юрагидан муқаддас жой эгаллаган бир вақтда, Геня ўз столи тепасига унинг суратини топиб, осиб қўйди.

Геня қора сочи калта қирқилган, истараси иссиқ, кўзларининг мулоғим, оқилона қарашлари билан киши юрагида чуқур из қолдирадиган қизнинг сурати олдида узоқ вақт термилиб қоларди.

Яна ҳамisha то биз Краснодардан кетгунимизча Зоянинг сурати тагида ё эндигина барг чиқарган ёпишқоқ каштан дарахтининг кичкина шохчаси, ё бўлмаса оқ барглари тез титилувчан олча новдаси, ёки оч би-нафша ранг сирень гулнинг бир бойлами қадаб қўйилган бўларди.

* * *

Биз отряд ташкил қилинишининг биринчи қадами-дан бошлаб токи тоғ этакларига чиққунимизча ҳарбий тайёргарлик ишига катта эътибор бердик. Ахир одамларни ҳаммадан илгари отишга, қурол билан муомала қила билишга яхши ўргатиш лозим эди. Отряд-

дагиларнинг ҳаммаси отишни бир хилда қойил қилишолмагани, баъзилари қийналгани туфайли биз бу ишга кўпроқ вақт ажратдик. Авваллари ТИРда отишиб ўргандик, кейин комбинат орқасидаги яланг жойга чиқдик. Кейинчароқ эса даладаги отиш машғулотига қатнаша бошладик. Отрядда ҳамма ҳам ҳаракат қилувчи, нишонга ўқ узиб беш очконинг камида тўрттасини мўлжалга тегизадиган бўлиб қолишгач, Ветлугин ҳазил қилиб айтгандай «ёмон ҳаво билан отишгани» ёмғир, туман, қаттиқ шомолда ҳам ҳар қандай бошқа машғулоти йиғиштириб қўйиб, шаҳардан ташқаридаги кенг майдонга отиш машғулотига чиқардик.

Милтиқнинг ҳар хил турларида отишни билишга ҳаракат қилардик, немисларникини ҳам зўр иштиёқ билан ўрганардик. Биз душманларнинг орқа томонида қолганимизда, унинг қуроли билан ўзига қарши курашишга тўғри келишини ҳисобга олиб қўйгандик. Ҳаракат қилувчи — ўрмаловчи танк макетига гранаталар ва суюқ ёнилғи моддалари солинган шишалар ташлашни ҳам ўргандик.

Биз қилан машғулот ўтказган инструкторнинг таъбирича Евгений «Туғма снайпер» эди. Ҳақиқатан ҳам у аъло даражада отарди. Геня айниқса, дастлабки пайтларда ундан жуда орқада қолиб кетди. Унда акасидаги каби совуққонлик, чидам етишмасди. Айниқса бизнинг отиш қобилиятларимизни билиш-аниқлаш учун ўтказилган биринчи синовда, Надя Короткова билан тенг бўлиб қолишга сал қолган пайтда, бу муваффақиятсизлик Геня дилини қанчалик ранжитганини тасвирлаб бериш ҳам қийин.

Отрядимизда бир комсомолка қиз бор эди. У комбинат механика ўстахоналарининг бухгалтери лавозимида ишлаган, қадди-қомати келишган, кўркам қиз (Кубань қишлоқларида бундай зеболар ҳақида «онаси сутга чайиб олган» деб гапиришадиган қизлардан) эди. У камдан-кам учрайдиган вазмин, мулойимлик хислатлари билан кишилардан ажралиб турарди. Лекин у жуда ҳам ёмон отарди: кичик калибрли пистолетдан отганида ҳеч бўлмаса нишондаги қора «олмача» ёнидан ҳам эмас, нишон ёнидан аллақаяёқларга, «нариги дунёга» дегандай, орқама-орқа ўқ узарди ва тегмаганига зигирча ҳам бўлса ташвиш тортмасди. Инструктор фақат қўлини силтаб қўяқоларди.

Бир кун Надя отаётганида унга ёрдам бергани Евгений қошига келди.

— Қани, яна бир марта шошмасдан, ҳовлиқмасдан ҳаракат қилиб кўрайлик-чи,— деди у.

— Мен ҳали ҳам ҳовлиқаётганим йўқ!— деб оҳангдор қилиб жавоб берди Надя.

Унга Евгений қўлни қандай тутиш ва қандай қилиб нишонни мўлжалга олиш кераклигини узоқ ва ҳар томонлама тушунтириб берди.

Шундан кейин Надя отиб юборган эди... Мўлжалга тегди!

— Мана кўрдингизми?!— хурсандлик билан хитоб қилди Евгений.

— Бу тасодифан тегиб қолди,— деб совуққонлик билан жавоб берди Надя.

Қиз ҳақли бўлиб чиқди. У шу кунги ҳалиги биттадан бошқа бирор марта ҳам нишонга тегизолмади.

Ўз навбати сабрсизлик билан кутаётган Геня акасига оҳистагина деди:

— Тушунолмадим, Надя учун бунчалик куйиб-пишининг нима ҳожати бор экан! Ахир, барибир ундан ҳеч бир натижа чиқмайди...

Евгений индамади. Отиш навбати Геняга келди. У отди, лекин нишонга тегизолмади. Яна бир марта оловди, яна нишонга тегмади. Унинг бешта ўқидан биттаси нишонга тегди, холос. Генянинг қўллари титрар ва кичик калибрли пистолетни партизан Ермизинга топшираётган вақтида унга тикилган кишининг жуда ҳам раҳми келарди. У бир четга чиқатуриб иложи бўлса Евгенийнинг кўзига кўзини туширмасликка уринди.

Ермизин аъло даражада отди: ўқни нишонга жетмакет қадади. Танаффус чоғида унинг ёнига Надя Коротова келди... Унинг одатдаги оғирликлари қаерларда қолиб кетди денг!

— Сиз отгандай ота билиш — бу, бахтдир!— деди у Ермизинга.— Мени оталиққа олишингизни сиздан илтимос қиламан!.. Мен ўрганиб оламан деб сизга ваъда бераман. Комсомолка яхши ота билиши керак!

— Надяга қойил!— деди Евгений Геняга,— у сўзининг устидан чиқади!

Геня қизариб кетди. У акасининг сўзига жавоб қайтармай, Ермизиннинг ёнига яқинлашди ва қатъий деди:

— Ўртоқ Ермизин, мен ҳам сиздан... мени ҳам мана бу Надя билан бирга... Ўқитишга олишингизни сўрайман!

Албатта, Ермизин комсомолларнинг илтимосини қайтармади.

«Меҳнатнинг таги роҳат» дейдилар-ку! Вақти-соати келиб Геня яхшигина отувчи бўлиб олди. Надя эса отряддаги снайперлар группасига ҳам қатнай бошлади.

Дастлабки вақтларда Геняда ҳар бир онгли жангчининг хислатларидан бирин хисобланган қурол-яроққа меҳрибонлик, «ҳурмат билан» муносабатда бўлиш кўринмади. Бир кун у менга: инструктор мени ҳамманинг олдида «уялтирди» деб шикоят қилиб қолди. Унга ўргамчик милтигининг магазинний каробкаси қопқоғида занглаб қолган кичкинагина доғни кўрсатган экан.

— Доғнинг катталиги ҳам нўхатдай келмайди. Гапиришга гап топилиб қолди инструкторга — бу, инжиқлик!— деб елкасини қисди Геня.

— Йўқ, Геня, бу инжиқлик эмас!— дедим мен.

Мен унга, биз Петроград ишчилари 1917 йилда Октябр жангига тайёрлана туриб, қизил гвардия отрядида ҳарбий машғулотларга қандай тайёрланганимизни, қандай ўқиб-ўрганганимизни ҳикоя қилиб бердим. Ўшанда, инструкторларимизнинг ичида 1905 йилда Шувешаҳрида Михаил Васильевич Фрунзе томонидан ташкил этилган ишчилар дружинасида биринчи маротаба жанговарлик таълимини олиб, тобланиб чиққан бир кекса ишчи бор эди. У, Фрунзе ишчиларни қандай қилиб революция жангига тайёрлаганини эсга туширишни, биз эса унга қулоқ солиб, эшитиб ўтиришни яхши кўрардик.

Фрунзе шаҳар четидаги жар ёқасида бўлажак жанговар курашчиларни милтиқни ўқлашга, мўлжалга олишга, браунинг ёки огир маузерни қўлда қандай тутишга, ўқни қандай узишга ўргатарди. Фрунзенинг ўзи аъло даражада отарди. У чап қўлини букиб, тирсаги устига маузерни қўяр, эҳтиётлик билан мўлжалга олар ва юз қадам масофадан туриб ўқни ўқ билан урарди. Фрунзе ҳаммадан ҳам қурол-яроққа бефарқ қарашга, ёмон муносабатда бўлишга қарши эди, бу масалада қаттиқ турарди. Бир кун дружина аъзоларидан бирининг револьвер дастаси кертик-кертик бўлиб қолганини кўриб қолди.

— Нима қилдинг, бу билан мнх қоқдингми?— деб сўради у.

У ҳазил қилмоқчи бўлиб турган эди, аммо Фрунзенинг авзойи ўзгарганини кўриб тилини тишлади.

«Сенга нима бўлди, ахир! Қурол-яроғнинг қандай қийинчилик билан қўлга келишини биласанми ўзинг?»

Фрунзе ҳақли эди. Қурол-яроғ жуда қимматга тушар эди. Кўпгина қаҳрамон кишилар ишчилар дружинасини қурол-яроғ билан таъминлаш учун ўз жонларини фидо қилган эдилар.

— Геня,— дедим мен, ҳикоямни тамомлаб,— бу қуролни сенга ўзини ҳимоя қилишинг учун Ватан берди, бу катта шараф. Мана, энди сен ҳам уни худди кўз қорачигингдай авайлаб сақлашпиг, ардоқлашнинг керак!

Мен бундан кейин ҳеч вақт, ҳатто партизанлар ҳаётининг энг оғир пайтларида ҳам Генянинг ўз қурол-яроғига бефарқ қараган, ёмон муносабатда бўлган вақтларини билмайман. Йўлда, тўхтаган жойларида зерикмасдан, эринмасдан, чўнтагидан латтани олиб қарабиннинг тўқ гунафша рангда тобланиб турган металл қисмини ялтиратиб ўтирарди.

* * *

Январнинг охирларига бориб отряднинг состави асосан аниқланди. Биз энди бўлажак партизанларнинг матонатини, чидамлилигини биринчи маротаба синаб кўришга қарор қилдик. Биз атрофимиздаги ўрмонларга кириб, «душманга ногаҳон ҳужум қилиш» машқини ўтказдик.

Геня бунга алоҳида, батафсил тайёргарлик кўрди. Унга ўтган кузда ҳарбийлашган комсомол-ёшлар походига қатнашгани фойда берди: анча нарсаларни ўрганиб олган экан. У менга ўз таъбири билан айтганда бир қанча «амалий маслаҳатлар» берди.

Тонгда шаҳардан чиқиб кетдик. Январь ойи бўлсада, қуёш кўтарилиши билан сезиларли равишда баҳор нафаси келарди. Пўрсилдоқ Кубань ерлари куннинг ярмига бориб эриб кетар, унинг парча лойлари этигимизнинг ҳамма ёғига елимдек ёпишиб кетарди.

— Оёқ билан оғирликни кўтариш машғулоти бу,— деб ҳазил қилиб гапирди, сира хафачиликнинг кўчасидан ўпмаган Ветлугин, хотинларга раҳмдиллик билан қараб.

«Кўрармиз ҳали,— деб ўйладим мен,— қайтишда ҳазиллашишга ўрин қолармикан, йўқмикан!..»

Бизни комбинатнинг савдо-сотиқ ишлари бўйича директори Петр Петрович Мусьяченко бошлаб борарди. У қирқларга яқинлашиб қолган бўлса ҳам, лекин хушчақчақ табиати уни яшартириб юборгандек туюларди. У комбинатга ишга кирганига қадар сурункасига ўн беш йил Кавказ тоғи этакларида геологик қидирув партиясининг бошлиғи бўлиб ишлади. Яқин станциялардан биринда туғилиб ўсган Мусьяченко бу тоғ этакларидаги ҳамма йўллар ва ҳайвонлар юрадиган сўқмоқларни жуда яхши билганидан бошлаб борарди-да!

Геня ўзини унга яқинроқ олиб юришга ҳаракат қиларди: бу қувноқ, тетик одам унга ёқиб қолганди.

— Тўхтанг!— деб команда берди Мусьяченко, шаҳардан уч-тўрт километр узоқлашиб қолган пайтимизда,— огоҳлантириб қўяй: қайтишда ҳам худди мана шу йўлдан келамиз, аммо мен бошлаб келмайман. Марҳамат қилиб йўлни синчиклаб ўрганиб, белгилаб боринглар. Мана, шу дўнг ерга шохча тиқиб кетаман. Ўртоқ Литвинов, эртага кечқурун мана шу шохчани шу ердан суғуриб олиб келиб қўлимга топшириш вазифаси сизга юкланади!

Литвинов ҳайрон бўлиб, қўлларини икки томонга ёйди. Кулги эшитилди.

— Сиз ҳазил қиляпсиз, ўртоқ Мусьяченко!— ёлворган оҳангда деди Литвинов.— Ахир атрофда белгилаб оладиган ҳеч қандай нарса йўқ — тап-тақир дашт-ку! Бу ердан шох-шабба қидириш, денгиздан янтоқ қидиргандай гап!

— Белгилаб оладиган нарса йўқ деганинг нимаси,— деди ажабланиб Мусьяченко,— яхшилаб кузатиб боришни ўрганинглар. Қаранг: ғарбий-шимолий томонда уч километрча нарида силос минорасининг чўққиси кўриниб турибди. Шимол томонда кичик бир қўрғон. Йигирма қадам орқароқда эса йўлнинг ўнқир-чўнқирлари бор. Бугун у ердан арпа ортилган уч тонналик машина ўтди, ўша ўнқир уни жуда ҳам қаттиқ кўтариб ташлади; бир тўда чумчуқлар оёғимизнинг тагидан бекорга пириллаб учиб кетишмади. Ҳеч бўлмаганда шохчалардан йўл устига тикка қилиб ғов ташлаб қўясизлар.— У рақамлар чекилган телеграф сим ёғочига ўзини уриб, тўхтаб қолади.

Геня айтилган ҳамма нарсани эслаб қолиш учун Мусьяченконинг сўзларини диққат билан эшитди.

Сўнгра Мусьяченко шундай бир машғулот ўтказди. У тўдани занжир каби тизиб чиқди ва ҳар бирини олдинда кетаётган этикларнинг худди изидан босиб юришга мажбур қилди. Чиндан ҳам, энди ҳар қандай тажрибали изтопар ҳам бу ердан кўп одам ўтган деб айтолмас эди.

Кечга яқин ўрмонга кириб бордик. Ўрмон ичида ҳали қиш ҳоким эди. Дарахт остларида оппоқ қор ва унда ҳар томонга қараб кетган қуён оёғининг анчагина излари ётарди. Ўрмон жимжит. Озгинагина шитирлаган овоз ҳам узоқ атрофдан эшитилаётгандай туюларди.

— Қани, дўстлар, шундай қадам босайликки, оёғимиз тагидаги шохчалардан биронтасининг ҳам шарақашуруғи шитирламасин,— деб таклиф қилди Мусьяченко.

Геня, ўрмон ичидан ҳар дақиқада душман пистирмаси чиқиб қолиши мумкинлигини кутгандай, қуюқ дарахт соялари ястанган йўлга ҳушёрлик билан тикилганича, чарчоқ қадам ташлаб, сирпаниб, қаддини сал бўкиб, олға энгашиб борарди.

Мусьяченконинг:

— Диққат!— деган секингина овози эшитилди,— бу ердан яқинда, бир одам ўтибди. Қани айтинглар-чи, буни қаёқдан билиш мумкин?

Геня, Мусьяченко томонидан берилган топишмоқни ечишга ҳаракат қилиб, теварак-атрофга аланглаб қаради. Ҳа! Сўқмоқ йўл устида синдирилган дарахт новдаси ётипти. Яқингинада наъматак бўлиб, унинг бутоғидаги қорлар дув тўкилган ва бир тутам сомон парчасигина шамолда силкиниб осилиб турипти. Геня ана шу белгиларни кўрсатиб ўтди. Мусьяченко қаноат ҳосил қилиб, бошини қимирлатиб қўйди.

Қош қорая бошлади, совуқ турди. Ҳаммалари чарчашди, анча совқотишди. Аммо ҳеч кимда қалтираш, куч ва мадорнинг тугаши каби ҳоллар сезилмади. Геня энг охири «ўз оёғини сезмай қолганига» тан берди, у шундай совқотаётган эдики, тиши-тишига тегмасди.

Ўрмон борган сари қуюқлашиб, юриш қийинлашиб борарди. Ҳамма ёқ зулмат пардасига ўралди. Бирдан дарахтлар орасидан милтиллаб ўт ёруғи кўринди. Бирор уч дақиқалардан сўнг биз ўрмон қоровулининг кичкинагина бир ёнга қараб қийшайиб турган кулбаси

ёнига бордик. Мусьяченко милтиқнинг қўндоғи билан эшикни тақиллатди ва ҳазилона-даҳшатли йўғон овоз билан қичқирди:

— Оч!

— Ҳозир, Петр Петрович, ҳозир!— деган кекса одамнинг овози эшитилди ичкаридан.

Эшик очилди-ю, йўлакда кичкинагина, мошгуруч соқолли, нимжон бир чолнинг гавдаси кўринди.

— Хўш, Гаврило бобо, нима қилиб юрибсан, колхоз сомонини ташиб оляпсанми?

— Ҳа, Петр Петрович, сени унинг устига чиқариб қўйиб ухлатиш учун олиб келяпман.

— Нега ойналарни беркитмадинг? Душман авиацияси пайқасин демоқчимисан?

— У бугун келолмайди — ҳаво булут! Сен адашиб юрмагин деб олов ёқиб қўйдим. Сенинг келишга ваъда қилганингни эсимдан чиқарганим йўқ... Э, ҳа ростдан ҳам, сен бир ўзинг эмассан шекилли?

Кулба ичи топ-тоза ва иссиқ эди. Ўрмончи самоварга олов солиб пуфлашга бошлаган эди, аммо Мусьяченко уни тўхтатди:

— Уринмай қўя қол, бобо! Бугун меҳмон бўлиб ўтиролмаймиз. Ҳатто ўз асалинг билан ҳам бизни қизиқтиролмайсан!

Йўлга чиққанда ҳеч нарса ичмаслик ва емаслик ҳақида бошданоқ бир қарорга келиб олинган эди.

Ҳақиқатан ҳам бизлардан биронтамиз унга меҳмон бўлмаслигимизни тушунгач, чол хафа бўлганидан сал бўлмаса йиғлаб юборай деди.

— Ҳа, сен-чи, йигитча,— деди у энг кичик бўлгани учун Геняга мурожаат қилиб:— Наҳотки сен ҳам менинг асалимдан тотиб кўрмасанг. Менинг асалим шундай асалки!..

— Раҳмат, раҳмат, буважон!— деб кулиб жавоб берди Геня.— Йўқ, мен... мен хоҳламайман.

— Қандай қайсар одамлар экан-а!— деб ғамгин хўрсинди бобо.

Бобо бизлар ўрмонда қурол билан бекордан-бекорга ўйнаб юрмаётганимизни фаҳмлади. Лекин биздан ҳеч нарса ҳақида сўраб-суриштириб ўтирмади.

Дам олиб ва бир оз исиниб олгач, яна келган изимизга қараб қайтдик. Энди бизни Евгений бошлаб борарди. Дарахт ва буталарнинг шохига тегиб кетмаслик

учун яна кетма-кет бўлиб юриб келардик. Душман эгилган ва синдирилган бутоқлар орқали осонгина кишининг изига тушиши мумкин. Кечаси ҳаво булутли бўлди, бу эса Мусьяченкога, Евгенийнинг юлдузларга қараб яхшигина йўл топиб олиш-олмаслигини текширишга ҳалақит берди; Евгений компасга қараб бошлаб борди.

Эрта тонг пайтида кечагина босиб ўтган дашту биёбонга чиқдик. Геня шохчаларни ахтариб топгиси келганди. Лекин Ветлугин бу ишда ундан ўзиб кетди.

Умуман айтганда биринчи имтиҳондан ҳамма яхши ўтди. Албатта кишилар анча чарчашди. Лекин ҳеч ким касал бўлмади ва шикоят ҳам қилмади. Бизнинг бу синов учун ўтказилган юришга чиқишимиз нотаниш жойда йўл топа олиш, ҳар қандай аломат ва изларни аниқлай билиш қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатди.

Евгенийнинг таклифи билан албатта ўша Петр Петрович раҳбарлигида «Ўрмон семинари» ташкил қилинган эди. Мусьяченко бу семинарда бизни нималарга ўргатмади дейсиз. Компас биз учун худди чўнтак соатидай олиб юрадиган расмий нарса бўлиб қолди. Биз юлдузларнинг номларини, ҳатто уларнинг осмонда тунинг қайси пайтида чиқишлари ва қайси пайтда ботишларини ҳам ёдлаб олдик. Мусьяченко бизга, дарахтнинг илдизига қараб шимол ва ғарбни қандай аниқлаш, тоғда тўнғиз изи билан бориб ичиладиган сувни қандай қилиб топиш мумкин эканлигини ҳам айтиб берганди. Ҳаммасининг ҳисобига етолмайсан киши!

Петр Петрович, душманни фақат бизгина кузатиб қолмаслигимизни, балки душман ҳам бизни кузатиб боришлигини, шунинг учун ҳам изни йўқ қилишни, уни жуда ҳам диққат билан яширишни уқтирарди. Бир куни у бизга навбатдаги машғулотида «янги фан» ўтишимизни огоҳлантириб қўйди. Мен институтда бир оз ушланиб қолиб, кечроқ, машғулот бошланиб қолганда келдим. Кириб қарасам — қирилган ва сиёҳ тўкилиб доғ-дуг бўлиб кетган таниш стол атрофида, ҳар галгидай бўлажак партизанлар, шу жумладан менинг иккала ўғлим ўтиришарди.

Кириб боришимга Геронтий Николаевич Ветлугин диққат билан менга қаради ва «Салом» дейишнинг ўрнига «Ва-а-қ! Ва-а-қ!» қилиб вақиллай бошлади. Мусь-

яченко менга қараб бошини қимирлатиб қўйди. Кейин Ветлугинга қараган эди, яна у вақиллаб қўйди! Ўзини илиққина кўл сувида деб яхши ҳис қилган қурбақага ўхшаб, талтайиб вақилларди. Мен «янги фан» дегани мана шунинг ўзи эканда,— деб ўйладим ва беихтиёр кулгини босишга уриниб, ўтириб олдим.

— Петр Карпович, қани, сиздан илтимос қиламиз,— деди Мусьяченко.

Нима ҳам дердим, ҳаракат қилиб кўраман... Кўзимни ерга тикдим ва вақиллаб кўрдим. Ажабо, ҳеч ким кулмади.

— Йўқ, Петр Карпович, ундай эмас!— деб қўлини силтади Мусьяченко.— Бунақанги қурбақа бўлса, фашист автоматчисининг ўқиға дучор бўлади. Сал нозикроқ қилиб, чўзиброқ «Ва-а-қ» қилиш керак. Аммо, ўртоқлар шуни унутмангларки, қурбақа офтобли, иссиқ кунлар тушиши олдидан фақат кечқурунги пайтларда мана шунақа вақиллайди, холос. Улар эрталаб «Вақ-вақ» қилиб кескин, қисқа-қисқа вақиллайди.

Петр Петрович бизни худди ўрмон тўрғайи ва ҳашаротлардек чириллашга, тўнғиз каби хуруллашга ўргатарди. Кейинчалик булар биз учун жанговар сигнал бўлиб хизмат қилган эди.

Генянинг бир дақиқа вақти бўлмаса ҳам, лекин у спорт, овчилик, табиатшунослик китоблари ва журналларни қизиқиб варақлагани-варақлаган эди. У табиатнинг улуғ китобини худди Мусьяченко ўқигандек ўқиб ўргангиси келарди.

— Мен қанча марта дала ва ўрмонда бўлсам ҳам,— деб хўрлиги келиб гапирди Геня,— худди кўр одамга ўхшаб бориб келар эканман, у ердаги ҳеч бир нарсани кўрмаганимни фақат эндигина тушуниб турибман!

4. Фронтдан келган меҳмон.

Уйимиз бирдан кутилмаган қувончга тўлди: апрелнинг бошида Валентинимиз кириб келди. Бу шодлик соати, кечқурун қандайдир воқеа сабаб бўлиб ҳаммамиз уйга йиғилиб қолган пайтимизда (кейинги вақтларда бундай тўпланиш камдан-кам бўларди) рўй берганди. Дакс бирдан вовиллаб қолди, хушёр ит қулоғини диккайтирди, эшикка яқинлашди. Ўзи нима гап? Бир вақт

қарасак: йўлдан уй остонаси томон офтобда қорайиб кетган, ориқ, елкасига юк қопчигини осиб олган бир ҳарбий киши келяпти. Уни биринчи бўлиб узоқдан она-си таниб қолди. Қичқириб юборди, чопиб зинадан тушди. У ойисига бир қўлини чўзди — маълум бўлишича, унинг бошқа қўли гапига кирмаган бўлса керак...

Биз уруш бошланганидан бери — ўн ой мобайнида Валентин тўғрисида ҳеч нарса эшитмагандик. Мана энди у ёнимизда турибди. У жуда ҳам ўзгариб кетибди! Бу, душман билан курашда чиқиққан, хонавайрон бўлган совет шаҳарларини кўрган, душман томонидан ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум қилинган одамларимизни, фашистларнинг совет кишилари учун келтирган ҳасрат, кўз ёшларини кўрган, ўзи ҳам қайғу-аламларни бошидан кечирган бир жангчи эди. Илгариги хушчақчақ, қувноқ Валентин бутунлай ўзгарибди. Кам сўз бўлиб қолибди. У бизга ўзи ҳақида қисқагина гапирди.

Гитлерчи галалар Совет Иттифоқига бостириб кирган пайтда, Валентин ғарбий ўлкада, чегарага яқин жойдаги каттагина электростанцияда бош механик бўлиб ишларди. У ўз ихтиёри билан Қизил Армия сафига қўшилди. Душманлар унинг оиласи яшаб турган қишлоқни хонавайрон қилишди. Кўп ўтмай гитлерчилар унинг хотинини, кичкина қизчасини ўлдирганини эшитди ва манфур босқинчилардан қасос олиш учун қасамёд қилди.

— Бунинг ҳаммасини айтиб тугатолмайсан киши, — деди Валентин, биз уни тинчлантириш учун сўз ахтариб қийналган вақтимизда. Кўкрагида қайнаб турган қайғу ва ғазабини босиб, жим бўлиб қолди ва оҳиста қўшиб қўйди: — Душман билан ҳисоб-китобни охирига етказмагунча қуролни қўлдан ташламайман!.. Қасам ичганман!

Тинчланиб, ором олсин деб биз уни ўз ихтиёрига қўйиб бердик, бошқа ҳеч нарса ҳақида сўрамадик. Агар истаса — ўзи айтар. Уни гапга солмай, меҳрибонлик қилиб, ўз оиласида ҳордиқ чиқаришини хоҳлардик. Евгений, айниқса Геня, бўш қолдими, дарров унинг ёнида пайдо бўларди.

Валентин Евгенийнинг уйига тез-тез бориб турарди. У боғчадаги клубда бир соатлаб бўлса ҳам Инночканинг уюлган қумни титиб ўйнашини, унинг болаларча бидирлаб гапиришини эшитиб, жимгина кузатиб, ўтирарди. Қизча авваллари бу баджаҳл юзли ва аламзада

кўзли, ҳеч индамайдиган, кўп чекувчи «Валя тоға»га боришга тортинчоқлик қиларди. Кейинроқ эса унга ўрганиб кетди. Ҳатто у кўп вақтгача келмай қолса соғинадиган ҳам бўлиб қолди.

Валентин жуда оғир йўл босиб ўтган эди. У Минск остоналарида бўлган жангларда биринчи марта катта жанговарлик хислатларини кўрсатди. Бир группа командир ва қизил аскарлар билан қуршовга тушиб қолди. Ҳам ўзини қутқарди, ҳам ўртоқларини қуршовдан олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлди.

Фашистлар билан ҳисоб-китоб қилиш ҳақида ичган ўз қасамини бир кун ҳам унутмади, кўпгина жангларда қатнашди. Ярадор бўлди. Ҳали яраси битиб тузуккина соғайиб кетмасданоқ яна фронтга жўнади.

Қўшинларимиз Ростов-Донни олган пайтида иккинчи марта ярадор бўлди. Лекин бу галги даволаниш анчага чўзилиб кетди, тузалганидан кейин эса уни инвалидликка чиқаришди. Ватан тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда, унинг мамлакат ичкарасида бўлиши ҳақидаги фикр қийнаб, унга тинчлик бермасди. У врач комиссияларга шундай арз қилди:

— Мени армия сафида қолдиришларингизни илтимос қиламан! Винтовкада бўлмаса, револьверда бир қўллаб ота оламан. Гранатани ҳам беҳато мўлжалга иргита оламан...

Валентин талабчан, бир сўзли эди. Қўмондонлик унинг илтимосини инобатга олди. Унинг қўлига Қрим участкасига тайинлангани ҳақида буйруқ тегди. Ўша ёққа кета туриб, йўл устида бизникига кириб бир неча кун турди. Мана, ҳозир у қадар кўп вақтга бўлмаса ҳам, ҳамма оила аъзоларимиз бир ерга тўпланишиб, суҳбатлашиб ўлтирибмиз.

* * *

Орадан бир неча кун ўтди — нимагадир Валентин бир оз юмшагандай бўлиб кўринди. У мулойимлашиб, эркалашларга меҳру шафқат билан жавоб бера бошлади. Юзларида ҳам майинлик пайдо бўлди — одамовиликдан қутулгандай бўлди. Бу — дастлаб она меҳри, қолаверса ака-укаларининг, айниқса, ҳаммадан аввал Евгенийдан ҳам кўпроқ у билан тез-тез кўришиб турган Генянинг самимий, ҳушёрлик билан муомалада бўлганлигининг натижасидир.

Кўпинча ака-укалар аввалги тинч турмушларини, болалик чоғларини эслашарди. «Ҳа, сенинг эсингда борми Валя?». «Ҳа, Женя, сенинг эсингдан чиққани йўқми?..»—деб гап бошланса борми, кети йўқ ҳикоялар уланиб кетарди деяверинг. Уларнинг ҳаётида учраган ҳар хил эсдаликлар дейсизми, айниқса, шу кунлар ичида жуда ҳам қимматли ҳисобланган кичкинагина нарсалар ҳақида дейсизми, ҳикоялар туғилаверарди.

— Валя, сен менинг гилосларимни еб қўйганинг эсингда борми?— деб сўради Евгений.

Валентин бошини қимирлатиб қўйди. Нега ҳам эсидан чиқар экан!

...Бир кун онаси гилос сотиб олиб келди, кичкина Валяга бера туриб: «Аканг билан бўлишиб егин-а, хўпми?»— деб тайинлади. Женя уйда йўқ эди. Валя гилосларни улаша бошлади. Гилосни ҳар бир томонидан қараб чиқиб ҳақиқатан ҳам роппа-роса иккига бўлди. Ўзига тегишли бўлган гилосларни тезда саранжом қилди. Акасига тегишли улушини эса бир идишга солиб дераза токчасига қўйди. Ҳовлида юриб-юриб, уйга қайтиб келди. Қарасаки, деразада ҳалиги пушти ранг қобиғли, қаҳрабосимон гилос турибди. Қараб тоқат қилиб туролмади — биттасини еди, яна бошқа биттасини. Тезда яна ҳовлига чопиб чиқиб кетди. Югуриб-югуриб яна уйга қайтиб келди — яна уч донасини еди...

Бир вақт Женя келиб қарасаки, Валентин дераза токчасига ўтириб олиб, ҳадеб йиғлаяпти. Қуруқ идиш ичига кўз ёшини тўкяпти.

— Сенга нима бўлди?

— Женя-а-а! Мен ўзимни тийиб туролмадим... ҳамма гилосларингни еб қўйдим!..

— Вой сен-эй! Мен бўлганимда ўзимни тия олардим.

— Биламан... сен ўзингни тийиб олардинг, мен эса ўзимни тийиб ололмадим... Янаги сафар мен сенга ўзимнинг ҳамма гилосларимни бераман! Рост!..

— Ундай бўлса жуда соз... фақат йиғламасанг бўлгани.

Онаси кечқурун яна болаларга гилос олиб келиб улашди. Валя бир уюм мевали ликопчасини индамасдан Женянинг олдига суриб қўйди.

— Майли, ўзинг еяқол!— деди мурувват билан Женя ва ликопчани укаси олдига суриб қўйди.

Валя қизариб кетди:

— Йўқ! Емайман! Сенинг эса емасликка ҳаққинг йўқ! Мендан яхши бўлмоқчимисан? Шундайми? Мен ахир сўз берганман,— сўзимнинг устидан чиқишим керакми, йўқми ахир?

— Ахир шу гилослар меникими?— деб сўради Же-ня, кулгисини яшириб.— Меники! Ана холос, шундай бўлгандан кейин мен уни сенга тақдим этаман.

— Йўқ, мен истамайман! Шундай қилишга ҳаққинг йўқ...

— Кел бўлмаса, тенг шериклик билан еймиз, хўпми?

— Оббо... тенг бўламизми? Ундоқ бўлса майли, кел...

Ака-укалар бошларини бир-бирларига уриб олишдан чўчимай ширали мева билан тўлиб турган ликопча устига ётиб олиб боплаб туширишди...

Бу воқеани эшитиб, Геня роса хохолаб кулди. Унга қараб Валентин ҳам кулиб қўйди. Евгений унинг кулгисини қистатгани учун хурсанд эди.

— Ҳаммаси эсимда,— деб қўйди секингина Валентин. Юмшоқ, ўйчан табассум унинг юзидан ҳали кетмаганди,— фақат эслашгина эмас... Болалик, ёшлик ва уйимиз хотираларини юрагимда энг бебаҳо нарса каби сақлайман!.. Биз турмушимиздаги мавжуд ва бўлажак нарсалар учун фашистларга қарши курашувимиз лозим!

* * *

Бир кун кечки пайтда Валентин жуда гапга тушиб кетди. У қайғу-ҳасратлари эмас, балки жанговар ишлари, жанговар ўртоқлари ҳақида гапирди. Уч ака-ука диванда қатор ўтиришарди. Валентин — ўртада, Евгений — ўнг томонда, Геня — чап томонда. Улар тинчлик йилларида ҳаммалари бирдан ҳамма ёққа кетадиган бўлиб қолган пайтларда шундай ўтиришарди. Ўша вақтда қандай хушчақчақлик, ҳазилкашлик, қанча кулгилар бўларди!..

Евгений елкаси билан орқага ташланди, болишга тирсагини қўйди. У Валентиннинг ҳикояларини диққат билан эшитарди. Геня Валентиннинг тиззасига суяниб, олдинроққа ташланди ва унинг оғзига тикилиб қолди. У акасининг ҳар бир сўзини илиб олар, яна бунинг устига Валентиннинг озган башарасини буриштираётгани-

ни сезмай, ҳадеб унинг чап елкасига туртарди! Унинг кейинги яраси ўз ишини кўрсатди. Чап қўли ёмон ишларди. Валя бошқа бирор кишининг ёрдамисиз кийина олмасди. Унга уйда Геня ёрдам берарди, сафарда эса жангчилар.

Геняга гўё Валентин бошидан охиригача ҳаммасини етарли равишда айтиб бермаётгандай туюларди. Акаси бирор дақиқа тўхтаб қолдими, Геня тоқат қилолмай уни шошилтираверарди:

— Хўш, давоми-чи? Кейин нима бўлди?

— Мана шундай кўзимни юмсам, ҳаммаси: вайронага айланган, ёнаётган Смоленск, Ельня, Мценск... кўз олдимга келади,— дейди Валентин.— Фашистларнинг бизга мунофиқона, хоинона ҳужум қилган кунларини эслайман... Ўша кундан бери кўп машаққатлар бошдан кечди! Мен танк қисмларида ҳам бўлдим. Сўнгра эса мени, тажрибали механик бўлганим учун авиация қисмига юборишди. Қирқ биринчи йилнинг қишида ҳарбий касалхонага келтиришди: қўлимни совуққа олдириб қўйдим. Бостириб кирган гитлерчилар, аэродромдаги аномларни тўла йигиштириб кўчиб кетгунимизча имкон бермади. Охирроқда қолган машинамининг шофери ҳам ҳалок бўлди. Мен рулга ўтирдим, душманлар ишғол қилиб олган аҳоли яшайдиган пунктларнинг ёнидаги йўллардан ўтиб, шарққа қараб йўл олдим. Ўттиз градусли совуқ эди. Машинанинг мотори тез-тез инжиқлик қилар, қўлқопсиз яланғач қўл билан уни эпақага келтирардим. Кузовдаги ярадорлар совуқ еб қолишади деб жуда шошилардим. Қўлларни бензинга тиқиб, бир неча марта бензин найчасини пуфлашга тўғри келди. Кейин қисмларимиз ёнига етиб олиб, қарасам, қўлни совуқ урибди. Ҳарбий касалхонага юборишди... Мен худди мана шу ерда сўнгги кўнларда бутун қийинчилик, барча фалокатларни мен билан бирга ўз бошларидан кечирган дўстларни топиб олдим.

У хаёлга чўмиб жим бўлиб қоларди. Геня қизганиб сўрашини қўймасди.

— Ўртоқларингнинг ўзлари кимлар? Улар ҳам сенга ўхшаган фронтдан келган жангчиларми?

Валентин бошини силкитиб жавоб берди. ва:

— Уларни ҳам ўша кунни кечаси худди менга ўхшаб фронт ҳарбий касалхонасидан олиб келишди,— деди у чека туриб.— Жанговар йигитлар эди — Николай Коле-

сов, Борис Бодоков, Вася Резанов... Бизда яна бир Галя Маркова деган радист қиз ҳам бор эди; у бизнинг орамизга бир оз кейинроқ келганди... Ҳарбий касалхонадан бизнинг тўртталамизни ҳам бир вақтда бўшатишди ва армиянинг машқ командаси қисмига юборишди. Сапёрлик ишига айниқса мина ишига ўқита бошлашди...

Фақатгина Геня эмас, Евгений ҳам укасининг ҳикоясини ихлос қўйиб эшитарди. Хўш, бунинг ҳайрон қоладиган жойи борми? Ахир Валентин бу ака-укалари эндигина ўтишга тайёрланаётган йўлнинг ҳаммасини босиб ўтди-да. Уларнинг ҳар бирининг хаёлидан беихтиёр: «Агар мен Валентиннинг ўрнида бўлганимда нима қилардим, ўзимни қандай тутардим?»— деган савол ўтарди.

Жанговар ишлар ҳақидаги акасининг ҳикоясини эшитган Геня энди Валентинни унинг фронтдаги дўстларидан қизганиб рашк қиларди. Эҳ, агар ҳеч бўлмаганда улардан биронтасининг ўрнида Валя билан унинг ўзи ёнма-ён бўлганда эди!..

Евгений ва Геня, Валентиннинг партизанлар орасига кириб келиш ҳикоясини жуда қизиқиш билан тинглашди. Тўрт дўст машқ команда ўқув курсини битиришгандан сўнг тез кун ичида уларни тажрибакор миначилар сифатида душман орқасига, каттагина партизан бирлашмасига юборишди. Ғарбнинг ҳайбатли қалин ўрмонларида кўпгина партизан отрядлари бор эди. Гитлерчилар ўз фронт орқасини хавф-хатардан сақлаш учун, фронтдан бир қанча дивизияларини чақириб олиб, партизанлар макон қуриб олган ўрмон ерларини катта куч билан қуршаб олишди. Фашистлар таъбирича партизанлар «қозон ичига» тушиб қолишган эди. Аммо бу «қозон» гитлерчилар учун жуда қимматга тушди. Партизанлар ҳар кун ичиге кечаси тўсатдан ҳужум қилиб душманнинг ўнлаб ва юзлаб солдат ҳамда офицерларини қирар, фронтга олиб борувчи темир йўл ва тош йўллarga ўтиб олишар, ўқ-дори ва техника ортилган поездларни, автоколонналарни остин-устин қилишар, энг керакли алоқа йўлларидаги кўприкларни портлатишар, ишдан чиқаришарди.

Валентин ака-укаларига ўз ўртоқлари билан биринчи марта қандай қилиб партизанлар разведкасида қатнашганини айтиб берди:

— Биз катта ўрмон ёқасида ётардик; бизларни ҳар томондан қуршаб олган гитлерчиларни алдаб, қаторини ёриб ўтиб, қуршовдан чикиб кетиш учун қўлай пайтани кутардик. Тун булутли бўлди. Майдалаб ёмғир ёға бошлади. Разведкачилар бунақа кечани «бизнинг кечамиз» дейишади... Ҳаммамиз яшириниб, ерга ёпишиб ётиб олганмиз. Атроф жимжит, аммо бу жимликка ишониб бўлмайди. Команда занжир бўлиб кетма-кет ётган партизанлар орқали берилади. Биз ҳам ерга ёпишиб, эмаклаб борардик. Баланд овоз чиқариб гапириш қатъиян мумкин эмас эди. Остимдаги ер зах эканлигини пайқаб қолдим — қўлларим ботқоқликка ботиб боряпти. Ўша вақтда бунақаларга аҳамият бериб бўладими?! Ўнгда гитлерчиларнинг гаплашаётганлари эшитилиб қолди! Жойимизда қотиб қолдик... Юрак шундай қаттиқ урардики, гўё уни фашистлар эшитиб қолмасин, деб қўрқасан. Жимлик чўкди, яна йўлга тушдик. Яна нам, ботқоқлик. Борган сари ботқоқликка дуч келиб, чуқурроқ ботиб боряпмиз. Аҳён-аҳёнда дўнглик ер учраб қолади. Қаердандир орқа томондан ўқ овози эшитилди. Аввал сув тизза бўйидан келарди, кейин ярим белимизгача чиқди. Аммо мана оёғимиз тагидаги ер борган сари энди қаттиқроқ бўлиб боряпти. Қадамларимизни тезлатамиз, қандай қилиб бўлса ҳам тонг отгунча ўрмонимизни ўраб-қамраб олган фашистлардан нарироққа кетиш лозим. Бирдан олд томонимизда папирос тутатғичи-зажигалканинг алангаси йилтиллаб кетди. Турган жойимизда яна қотиб қолдик... Шундай бизнинг ёнимиздаги йўлдан икки фашист этикларини дўкиллашиб, алланималар тўғрисида гапиришиб ўтиб кетди. Гитлерчилар овози бир оз узоқлашиб тингандан кейин, Колесов: биз энди йўлга чиқиб олдик, деди...

Валентин жим бўлиб қолди ва бир қанча вақт укасига тикилди. У ўсмирнинг кўзларидан паришонликни, ҳайратланишга ўхшаган нарса пайдо бўлганини сезиб қолди.

— Дўстим,— деди у,— партизан-разведкачиларнинг ҳаёти ана шунақа бўлади. Яна шуниси ҳам борки, Геня мен доимо: нима қийин экан, нима нарса кўпроқ рухий куч-қувват талаб қилар экан — қўл жангими ё бўлмаса мана шу ҳар кунги машаққатли меҳнат — ботқоқликда лойга ботиш, эмаклаб юриш, совуқда ҳам уйқусиз, дам олмай, тўхтамасдан ишлашми?— деб ўйлардим.

— Тушунаман,— деди Геня ва ўйланиб қолди.

Ака-укалар жим бўлиб қолишди.— Демак, ҳар ким ўзича ўйларди.

Валентиннинг барча ҳикоялари ичида ҳаммадан ҳам Генянинг эсида кўпроқ қолгани Березина дарёси устидаги кўприкнинг портлатилиши ҳақидаги қисса бўлди, эса аниқ қолганлигининг сабаби шуки, бу жанговар қиссада мина иши мутахассисларининг машаққатли, фидокорона меҳнатлари жуда ёрқин акс этди.

Березина дарёси устидаги, икки йўл ўтадиган кўприкни жуда кўп зенит батареялари билан қўриқлашарди. Улар кўприкка ўтадиган бутун ҳаво йўлларини ўт билан тўсиб турар эди. Авиациямиз кўприкка бир неча мартаба бомба ташлади ва у қисман баъзи жойларни кўпориб ҳам юборди. Лекин разведкачи самолётларнинг аниқлашича фашистлар кўприкни яна қайтадан тиклаганлар. Шундай қилиб кунлардан бир кун, ярим кечада бошлиқ Валентинни чақириб қолади ва унга фронт қўмондонлиги кўприкка бориш йўлини разведка қилишни, агар иложи бўлса уни портлатиш кераклигини таклиф қилганлигини айтади.

«Мен сизнинг группангизни юборишга қарор қилдим. Шуни назарда тутингки, бу бутун фронт учун катта аҳамиятга эга бўлган жиддий операция!»— дейди бошлиқ.

Валентин эртаси куни эрталаб, фронт штаби вакили — майор билан бўладиган операция планини ишлаб, картадан кўприкка бориш йўлларини белгилаб қўйишди, кейин у операция учун ҳамма нарсa тахт эканлигини билдирди. Валентин ва унинг ўртоқлари самолётда фашистларнинг орқа томонига ташланиши керак эди. Шамол аралаш ёмғир ёғиб турарди. Бошлиқ сўраб қолди:

«Балки операцияни бир оз кечиктирсакмикин?— Лекин шу заҳотиёқ сўз орасида,— гитлерчилар фронтга кўпроқ нарсани шу кўприк орқали ташламоқдалар, деган маълумотлар бор...» деб қўшиб қўйди.

«Бундай об-ҳаво вазифани бажаришга жуда қулай ва яхши ёрдам беради,—деб жавоб берди Валентин,— учишни кечиктиришнинг нима ҳожати бор?»

Учиб кетишди. Мана, қоронғилик ичида зўрға кўри-наётган кулранг дарё лентаси устида кўприкнинг қорамтир чизиги кўринди. Валентин парашют билан биринчи бўлиб ўзини ташлади. У, ўзини тубсиз чуқурга

тушиб кетаётгандай ҳис қилди. Мўлжални у дарров йўқотиб қўйди. Ёмғир, шамол... Ер пастда, аллақаяқда, жуда ҳам узоқ-узоқларда кўринарди. У ҳавони ёриб ерга томон жуда ҳам тез тушиб борарди. Парашютни очиб юборди-ю, кейин тушуниб қолди: бу кетишда тўппа-тўғри дарёга бориб тушади. Парашютда қаттиқ чайқалиб турарди. Парашютнинг арқони билан роса олишди, баъзан кўтарилиб, баъзан тортиб кетарди. Бирдан ер сурилиб яқинлашиб қолгандай бўлди ва бир қанча вақтгача парашют уни ерда судраб кетди. Сўнгра қирғоқ бўйидаги буталар орасида илашиб, унга осилиб қолди. Валентин ўз устидан қайишни ечиб ташлаб, парашютдан қутулди. Арқонларини қондага мувофиқ қилиб қирқди. Парашютни эса ўраб буталарнинг тагига беркитиб қўйди.

У ҳали бу ишини тамом қилиб улгурмаган эди ҳамки, қирғоқда бир оғир нарсанинг сувга шалоп этиб тушганини эшитиб қолди: ҳа, бу равшан — унинг ўртоқларидан бири дарёга тушиб кетган эди. Валентин тезда елкасидан тол солинган қопчиғини, қурол-яроғларини — шу топда унга нима халақит бераётган бўлса ҳаммасини ечиб ташлаб, дарёга қараб чопди. Узоқ вақт ахтариб туришга ҳам тўғри келмади. Қарасаки, сувнинг оқимиға қараб парашют оқиб боряпти, бир одам унга ўралишиб кўмакчисиз шапир-шупир этиб кетяпти. Валентин ўзини сувга отди, унга томон сузиб кетди. Парашютчи қирғоқдан унча узоқ бўлмаган ерга тушган бўлса ҳам тезда дармони қуриган эди. Ахир унинг устида озмунча яроғ-аслаҳа борми? Бу — радист қиз Галя эди. Уни сувнинг ичида ушлаб туриб, арқонларини ечишга ва парашютдан бўшатишга тўғри келди.

Довулли шамол эсар, шаррос ёмғир қуярди. Валентин гарчанд яхши сузаётган бўлса ҳам чарчаётганини сезди. Қўллари совқотди. У қанча ҳаракат қилса ҳам қизнинг камаридаги юк бойлайдиган қайиш арқонларини еча олмади. Уни пичоқ билан қирқишга тўғри келди. Шундай қилиб Галя охири парашютдан қутулди. Валентин унинг қирғоққача сузиб чиқиб олишига ёрдам берди ва шу заҳотиёқ уни илгари ўргатганларидай сувга қўниш вақтида парашютни ташлаб юбора олмагани учун анча койиди.

Валентин ўз дўстларини шартли сигналлар билан тўплай бошлади. Бир қанча вақт ўтгач ҳаммалари бир

жойга тўнланишди. Парашютларнинг ичига тош тўлдиришиб, дарёга ташлашди. Уни қуришиб ўтиришга жой ҳам, вақт ҳам йўқ эди. Ундан ташқари разведкачилар, барибир кечаси билан ёмғирда ва муздай дарёда ивиб, чиқишларига тўғри келарди. Валентин Борис билан Васяга қирғоқдан сув ичида ушлаб тура оладиган бирор нарса топиб келишга буйруқ берди. Кўп ўтмай Борис қирғоқдан жаттагина тўнка топишганини билдирди.

Сузиб кетишга тайёрлик бошланди. Ичига портловчи тол солинган қопчиқни жуфт-жуфт қилиб бойлашди ва уни зарур бўлиб қолган вақтида тезда еча олиш мумкин бўладиган қилиб тўнканинг устидан айлантириб бойлаб олишди.

Валентин кўприк ёнига сув остидан шўнғиб сузиб боришни ҳам олдиндан мўлжаллаб қўйганди. Кўприкда эса прожекторлар ўрнатилган, улар истаган дақиқада дарё ва тўнка ёнидаги разведкачиларни ёрита оларди. Ундан ташқари, кўприк олдидаги фонус дарёга нур сочиб ёниб турарди. Разведкачиларнинг ўзида сув тагида сузиб юриб нафас оладиган узун резинкали найчақамишлари бор эди. Уларни ҳам тўнкага боғлаб қўйишди.

Валентин ҳаммага жой-жойини кўрсатиб берди. Ўнг томондан Николай Колесов сузиши лозим, унинг кетидан Вася. Чап томондан эса Борис сузиши керак эди. Унинг орқасидан Галя. Улар биргаликда тўнкани сувга туширишди ва уни ушлаган ҳолда суза кетишди. Валентин тўнкани сувнинг оқими томонга тўғрилаб, кетидан сузиб келарди. Анча вақт сузишга тўғри келди. Совуқ сув ичида қўл ва оёқ билан кўпроқ ишлаб бир оз исиб олишга ҳаракат қилишди. Лекин бу ишнинг унчалик фойдаси бўлмади. Ҳаммани қалтироқ босди.

Ниҳоят узоқларда ўт кўринди. Кўприк!.. Унинг ўрта устунни яққол кўриниб турарди. Валентин тўнкани бутун куч-қуввати билан ўша томонга тўғрилашга ҳаракат қилди. Яна бир оз юрса разведкачилар фонус билан ёритилган нур доираси ичига кирадилар. Улар резинкали найчаларнинг учларини оғзиларига солишиб, сув тагига шўнғишди ва тўнкани ушлаганча сузиб кетишди. Бу ҳақиқатан ҳам оғир, қўрқинчли эди — чакканг тирешиди, аъзойи-баданнинг титроқ қақшатади. У ҳам майли-я, агар резинка найчани оғзингдан чиқариб юборсанг борми, кўраверасан, сув бўғзинггача тикилади... Чидаш, тоқат қилиш керак!

Кўприк устида турган соқчи тўнкага қараб ўқ уза бошлади. Ҳар томондан ўқлар тасир-тусир ёғиларди. Вася қўлларини ёзиб юборди ва оғзига сув кира бошладди. Валентин уни қўлтиғидан зўрға ушлаб қолди: Вася яраланган эди.

Худди шу пайтда тўнка кўприкнинг ўрта устунига бориб урилди ва уни айланиб ўтиб худди зарур томоннинг ўзига сузиб кетди. Ҳаммалари сувнинг тағидан бошларини кўтариб чиқишди. Валентин Васяга ўрмалаб тўнка устига чиқиб олиши учун ёрдам берди ва сувга тушиб кетмасин деб тўппайиб чиқиб турган бутоғига уни камаридан бойлаб қўйди. Бу вақтда эса бошқалар қўллари билан безгак тутгандай устуннинг деворини тимискилар—ташқи нарвоннинг бандини қидиришарди. Борис биринчи бўлиб бандни ушлаб қолишга муяссар бўлди. Разведкачилар бир дақиқадаёқ тўнка устидаги, ичида тол бор қопчиқни олишди. Дармони кетган Вася тўнка устида ўтириб қолди. Зўр оқим уни узоқларга — кўриб бўлмас қоп-қоронғи кеча қўйнига ҳайдаб борарди...

Кўприк ости худди гўр ичидай қоп-қоронғи эди. Улар сув ичидан оҳисталик билан чиқишиб, эҳтиёткорлик билан агрофга қулоқ солишди. Ўқ овозлари тинди. Гитлерчиларнинг разведкачиларга эшитилиб турган алланималар ҳақида тортишаётган баланд овозлари ҳам тез орада ўчди.

Ишни чўзиб ўтириш ярамайди. Тонг ҳам отай деб қолганди. Разведкачилар толли қопчиқларини елкаларига ташлаб овоз чиқармай тепага кўтарилдилар. Кўприк фронтдан анча ичкарироқда эди. Шунинг учун гитлерчилар бу ерда ўзларини жуда беозор, бамайлихотир сезардилар. Фақат кўприкка яқин жойлар жуда ҳушёрлик билан муҳофаза қилинарди. Мана бу ўрта устуннинг юқоридаги қаватида ҳозир нима учундир соқчи кўринмайди.

Қоронғиликда кўприкнинг йўғон темир устун-харилари баҳодирларнинг боши узра ғира-шира суратлар ҳосил қилиб турарди. Толни жойлаштириш учун шошилиб, жой ахтара бошлашди. Ахир кўприкни шундай портлатиш лозим эдики, ҳатто унинг харилари устунга осилиб қолмай, дарёга тушиб кетсин! Бўлмаса гитлерчилар кўприкни тез орада қайтадан қуриб, тиклаб олишлари ҳеч гап эмас!

Валентин «Миналаштирила бошлансин!» деб коман-да берди. Разведкачилар портловчи тол солинган хал-тани кўприкнинг асосий суянчиқ тўсинига боғлашди. Ҳаммаси тайёр бўлгандан сўнг, Валентин барчани сувга тушишга ва учрашиш учун аввалдан келишиб қўйилган жойга сузиб кетишга буюрди. У Борис Бодюковга эса тўнка билан Васяни қидириб топишни топширди.

— Мана шундай қилиб, мен ёлғиз ўзим қолдим...— деди Валентин ҳикоясини шу ерда тўхтатиб.— У порт-сигарини очди, ичидан папирос олиб чека бошлади...

Геня ҳатто қимирлаб кетишдан чўчиб, ундан кўзини узмасди. У илгарилари акасининг денгиз саргузаштлари ҳақидаги ҳикояларини ҳам худди шундай мароқ ва иштиёқ билан эшитарди. Лекин уларнинг ҳаммаси бошқачароқ эди; у вақтларда Геняни фақат саргузашт-ларнинг ўзигина қизиқтирарди. Энди бўлса, асосий нар-са саргузашт эмас, балки Валентин ўзи ҳикоя қилиб бе-раётган воқеаларни ўз бошидан қандай кечира олган-лиги қизиқтирарди. Мана, у ўз хотиралари гирдобига тушиб, эслаб жимгина папирос чекмоқда. Эҳтимол, Ваяга қийин бўлгандир!

— Мана шундай қилиб ёлғиз ўзим қолдим,— деб такрорлади Валентин.— Бикфордовий шнур (портлатиш учун ишлатиладиган секин ёнадиган плита)ларни бир-бири билан чамбарчас боғлаб, сув ўтмас жилд ичидан зажигалкани олгунимча йироқдан тақиллаган овоз эшитилди. Борган сари бу овоз яқинлашиб келар, аниқ-роқ эшитиларди. Ниҳоят Шарққа қараб оғир юк ортил-ган поезд кетаётганини тушундим. «Ғалаба мана бун-дай бўпти-да! Бирданига икки қуённи урадиган бўлдик» деган фикр ўтди миямдан.

Поезднинг тақиллаган овози энди жуда яқинлашиб қолганди. Шунда бирдан кўприк устунининг юқори қа-ватига олиб чиқадиган темир нарвончада этик товушла-ри эшитилди. Гитлер солдатларининг қора-қура соялари кўринди. Патруль!.. Поезд ўтишидан илгари пастга — пастки майдончани кўздан кечириб чиқиш учун соқчи тушиб кетаётган бўлса керак.

Энди мен нима қилишим керак? Келаётган поезд-нинг гумбурлаши сал бўлмаса худди менинг бошим ус-тида эшитилаётгандай эди. Зажигалкани чақдим, шнур бўйлаб олов ёниб кетди. Эҳ, дўстларим! Ўзимни сувга ташлашни, сузиб тезроқ кўприкдан нарироққа жўнаб

қолишни шу қадар истардимки.. Лекин ҳали кетишга эрта эди. Шунинг учун ҳам мен у ерда қолдим.

Қолганим яхши бўлган экан. Гитлерчилар — улар икки нафар эди — нарвончадан тушиб, майдончанинг қарама-қарши қирғоғида тўхташди. Шнур бўйлаб ёниб кетаётган оловни кўриб қолишди ва ҳаддан ташқари қичқириб уни ўчиришга тушишди. Мен уларга юзма-юз чиқиб, ташландим. Кучимни тўплаб, югуриб кела туриб солдатни сувга итариб юбордим. Улар билан бирга ўзим ҳам йиқилдим...

Поезд кўприк устига етиб келди.

Қоп-қора тутун булути билан қопланган ёрқин шуъла бирдан атрофни ёритиб юборди ва бирдан сўниб қолди. Қулоқларни қар қилгудай портлаш овозлари эшитилган пайтда паровозгина қарши қирғоққа ўтиб олишга улгурган эди. Аммо вагонлар бири кетидан бири кўприк парчалари билан бирга сувга пайрахадай учиб тушарди. Дарё қайнарди, жўш урарди. Дарёга тушган кўприк парчалари ва вагон зарбаларидан сув устунлари юқорига кўтарилиб чиқарди. Прожекторлар билан ёритилган кўприк хариларининг учи ҳавода муаллақ бўлиб осилиб қолди. Зенит пулемётлари портлатиб юборилган кўприкнинг ён-вери бўйлаб тўхтамасдан потиллатиб ўқ ёғдирарди...

Мен жуда ҳам баландликдан ноқулай бир вазиятда йиқилдим—сувга қаттиқ тушдим. Қаттиқ йиқилиш билан сув тагига кириб кетиш ҳам ҳеч гап эмас эди. Лекин сув оқими мени сувнинг юзасига чиқариб қўйди. Бутун аъзойи-баданим оғирди, қирғоққа сузиб чиқиш учун дармон қолмаган. Мен дарё суви устида ўзимни жуда ҳам қийинлик билан ушлаб турдим. Бир вақт қарасам оқим мени пастки томонга қараб олиб кетяпти. Ўртоқлар билан учрашиш учун белгиланган жойдан — бир тўп баланд дарахтлар ёнидан ўтиб кетаётиман...

Қирғоқда қоровуллик қилиб турган Галя мени сувда кўриб қолди ва ўзини дарёга отиб, ёнимга сузиб келди. Ўз вақтида мен унга ёрдам бергандай, у ҳам менга сув ёқасидаги қумлик ерга етиб олгунимча кўмаклашди... У бундан илгари ҳам бир неча марта мени сузиб келяпти, деб ўйлаб ўзини сувга ташлаб, ёки фашист мурдаларига учрар ёҳуд оқиб келаётган поезд парчаларига ва кўприк тахталарига ўзини уриб олган экан.

Борис бир иложини қилиб Васяни топди. Уни тўнка-

дан ажратиб ўз устига ўнгариб йиғилиш жойимизга олиб келди. Васяни ечинтирдик ва кўкрагининг бир неча еридан ўқ тешиб ўтганини кўрдик. У ҳушсиз ётарди. Унинг яраларини боғлаб, кейин Колесов билан Бодюков ясаб қўйган замбилга ётқизишди.

Йўлга тушдик. Мен зўрға юриб борардим. Галя ўзи зўрға оёқда турса ҳамки, мени қўлтиғимдан суяб олганди. Николай билан Борис Васяни кўтариб юришди. Тонг ёришиб қолган эди. Шунинг учун ҳам биз портлатилган ердан тезроқ нарироққа кетишга ҳаракат қилардик.

Афтидан гитлерчилар ўзларини йўқотиб қўйганларидан, портлашнинг айбдорлари ким эканини ахтаришмаган эди. Эҳтимол, улар кўприкни портлатган бомбани самолётдан ташланган деб ўйлашгандир.

Самолёт бизни олиб кетиши лозим бўлган жойгача беҳатар етиб келдик. Вася қуёш ботиши олдидан ўз қўлимизда жон берди. Аммо биз уни бу ерда, фронт линияси орқасида дафн қилишни истамадик ва унинг жасадини самолётга олиб чиқдик.

Умуман айтганда ҳамма гап мана шундан иборат... Яна қандай гап бўлиши мумкин? Галяни госпиталга ётқизишга тўғри келди. Маълум бўлишича у ярадор бўлса ҳам буни биздан яширган экан. Менинг жуда ҳам абжағим чиққан, мадорим қолмаган эди. Мени ҳам госпиталга жўнатишди...

Валентин папириси ўчиб қолган муштукни тишлаб туриб, ўзини диваннинг орқа суянчиғига ташлади. Евгений қўлини укасининг қўли устига қўйди, бу силаш сўздан кўра кўпроқ меҳр-муҳаббатни ифодаларди.

— Шундай. Бу ишлар жуда, жуда ҳам қийин!—деди Геня Валентинга яқинроқ сурилиб.— Буларнинг ҳаммасини бошдан кечириш учун ҳақиқатан ҳам жуда кучли бўлиш лозим!... У акасининг кўзларига тикилиб қаради:— Валя, бу иш жуда қийин ва қўрқинчли, шундайми?

— Қийин,— деди мийиғида кулиб Валентин.— Ҳам қийин, ҳам қўрқинчли.— У бақувват қўллари билан укасини ўзига торгди:

— Геня, барча қийинчилик, барча қўрқинчларни бартараф қилишда инсонга кўмак бера олувчи куч бор. Ватанни севсанг, душмандан нафратлансанг, сенинг учун ҳеч қандай қийинчилик, ҳеч қандай қўрқинч бўлмайдиган, укам, тушундингми?

* * *

Валентин бизникида узоқ турмади. Унинг кетиш вақти дарров яқинлашиб қолди. Мен Майкопда командировкада эдим. Валентинни кузатиб қўйиш учун онаси ва ака-укаси чиқишибди. Кейинчалик отряддаги вақтларимизда ака-укалар, айниқса Геня, Валентинни кўп эслашарди. У Евгенийдан бир неча марта: «Қани, сен айт-чи, шундай пайтларда Валя нима қиларди, масалани қандай ҳал қиларди?»—деб сўраганини эшитганман!

* * *

Мана, баҳор ҳам келди. Боғлар гуллади. Куртак очган олмаларнинг тўкилган оқ пушти барглари кўчаларни, девор тагларини қор каби қоплади. Оғир ҳарбий йилларнинг бу баҳори қандайдир қадрли ва юракка азиз, ёқимтой туюларди...

5. Биз жўнаб кетдик

Июлнинг охирларида Совинформбюросининг қуйидаги ахбороти радио орқали эшиттирилди: гитлерчилар Ростов-Донга яқинлашдилар ва қаттиқ жанглардан кейин яна шаҳарни эгалладилар. Улар Донни кечиб ўтиб, кенг Кубан даштларига қараб интилмоқдалар...

* * *

Отрядимиз тўла жанговар ҳолатда турарди. Биз отряднинг ҳамма раҳбарлари: яқиндагина тайинланган комиссар Голубев, отряд бўйича менинг ёрдамчим Мусьяченко, Евгений, унинг дўстлари — Ветлугин, Янукевич, Литвинов, Сафроновлар ва мен, ҳаммамиз барча ишни ҳисобга олган-олмаганлигимиз ҳақида қайта-қайта ўйлашиб, фикрлашиб, текшириб чиқдик. Кундуз кунлари турли ташкилотларга бориб, қолган ва энг зарур бўлган нарсаларни олардик. Кечалари бўлса карта устида ўтирардик, ўрганардик, отряднинг тўхташ жойларини белгилардик. Қўмондонликнинг кўрсатмаси бўйича биз Краснодар билан Новороссийск ўртасидаги тоғ этакларида жойлашиб олишимиз лозим эди.

2 августда биринчи олти жуфт олти аравамиз партизанларнинг мол-мулкларини ортиб энг яқиндаги, ошиб ўтадиган базамиз — Крепостной станицасига жўнашди.

Бу от-аравалар кетидан тезда бошқалари ҳам йўлга тушди.

Геня бир неча кундан кейин отряд учун лиммо-лим озиқ-овқат ва яроғ-аслаҳа ортилган юк машинасида Крепостнойга жўнаб кетди. У билан бирга Елена Ивановна ва вафодор Дакс ҳам жўнашди.

Биз уч киши — Елена Ивановна, Геня ва мен шу қадар яхши, шу қадар бахтиёр ҳаёт кечирган хоналаримизга, уйимизга сўнгги марта нигоҳ ташлаб, ўйланиб турганимиз ҳали-ҳали эсимда.

Кетишимиз олдида Елена Ивановна хоналарини тоза қилиб супуриб-сидирди, ҳатто полларни ювди. У уйимизнинг қандай бўлган бўлса доимо шундайлигича бизнинг эсимизда қолишини истарди. Отрядга чиқиб кетишимиз олдида ўзимиз билан бирга энг зарур кийим-кечакдан бошқа ҳеч нарса олмадик. Ҳамма нарса ўз жойида қандай турган бўлса, шундайлигича қолаверди. Аммо ҳамиша шундай шинам, меҳрибон бўлган шу хона ҳозир одам яшамайдиган, ташландиқ, файзсиз бир жойдай ҳувиллаб кўринарди. Бизнинг бу фойдасиз хотира ва эслашларга берилишга вақтимиз ҳам бўлмади ва нима ҳам кераги бор. Биз бу фурсатда қолдириб кетаётган бу уйимизни ўйламадик. Бизни шу чоқда қуршаб олган бирдан-бир қудратли фикр — қанчадан-қанча совет кишилари оиласини хонавайрон қилибгина қолмай, балки бутун халқимизнинг озодлигига қасд қилган маккор ва шафқатсиз душман билан курашиш фикри эди.

Ҳаммамизнинг кўнглимиздаги бор муддаони биринчи бўлиб Геня айтиб қўя қолди:

— Ойижон, дадажон!.. Бу ердан тезроқ кетайлик! Биз, ахир яна уйга қайтиб келамиз-ку... қайтиб келамиз. Яна ҳам роҳатда яшаймиз!

Ўғлон ўз уйидан умрида биринчи мартаба узоқ муддатга хайрлашмоқда. Аммо у сиртқи кўринишидан бўлса ҳам анча хотиржам, босиқ эди. Айвонга чиқди, ҳуштак чалиб Даксни чақирди. У ўзининг барча «шахсий» нарсалари ичидан кидириб, Зоя Космодемьянскаянинг суратини олди. Уни эҳтиётлик билан думалоқ қилиб ўради ва Николай Островскийнинг муқоваси анчагина титилиб кетган «Пўлат қандай тобланди?» деган китобини ҳам қолдирмади.

Хўш, нима қилипти, бу жуда яхши иш! Островскийнинг китоби — ҳақиқий синалган дўст, уни отряднинг

«қуроли» учун олиб олиш ортиқчалик қилмайди! Мен яна бир нарсани сезиб қолдим: Геня бирон киши кўриб қолмасмикин, дегандек у ёқ-бу ёққа аланглаб, велосипед рулидан олиб қўйган пропеллерни ҳам юк халтачасига солиб қўйди.

Евгенийнинг хотини Машанинг жажжигина дўмбоғи Инночка билан Краснодарда қолаётгани биз учун жуда ҳам оғир бўлди. Июль ойининг охирларида Маша касал бўлиб қолди. Шундай қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолдики, унинг отряд билан бирга кетиши ҳақида эмас, ҳаттоки ўрнидан кўзгатиб шаҳардан олиб чиқиб кетиш ҳақида ҳам гап бўлиши мумкин эмас эди. Кечаси биз уни ва ухлаб ётган Инночкани уйларидан олиб чиқдик ва машинага ўтқазиб, шаҳарнинг иккинчи бир чеккасига олиб бориб қўйдик. Маша бу ерда — узоқ қариндошлариникида қизи билан қолиши — тўғриси айтганда, биз қайтгунимизча, ғалабамизгача шу ерда яшириниб туриши керак эди. Ҳамиша беозор, оғир табиатли Евгений ухлаб ётган Инночкани сўнгги марта ўпиб, бегона уйдан орқасига қарамай чиқиб кетаётган пайтда унинг эс-ҳуши ўзида эмас эди.

Хуллас, шундай қилиб, мана ҳеч бир кутилмаган нарса рўй берди! Елена Ивановна ўзини анча олдириб қўйди. У сўнгги кунларгача ишлаб келган госпитални бошқа шаҳарга кўчиришда энг фаол иш кўрсатди, яқин пайтларда ҳам тетик, серташвиш эди. Госпиталнинг кўчириб юборилиши гўё унинг жонини суғуриб олгандай бўлди. Биз авваллари унинг кўзларида ҳеч қачон бундай ғам-ғуссани кўрмаган эдик.

— Сенга нима бўлди ўзи?— деб суриштирдим мен ундан.

У зўрма-зўраки кулиб қўйди ва бошини чайқади:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ!

Шундай қилиб, у ўзини қандай азоб-уқубатлар қийнаётганини айтмасдан йўлга чиқди.

* * *

Краснодардан отряднинг жўнаб кетиши лозим бўлган кундан бир кун олдин, кечаси шаҳар партия комитети биносида бўлажак партизанлар йиғилишди. Мажлис бўлиб ўтган катта хона президиум столи устидаги кўк қалпоқча кийгизилган лампадан тушаётган ғира-шира шуъладан зўрға ёритилган эди. Ойнага осиб қў-

йилган парда орқасида, жимжит, хавфли кеча ҳоким. Ҳар замонда узоқдан келган артиллерия отишмаларининг даҳшатли гумбурлашлари тун сукунатини бузиб турарди. Йиғилганларнинг ҳаммаси жим бўлиб қолишди. Ҳаммалари бирон катта аҳамиятга эга бўлган зарур воқеа бўлиши лозимлигини сезишарди...

Ҳатто, ҳозир, кўп йиллар ўтиб кетган бўлишига қарамай, биринчи маротаба партизан қасамининг сўзларини айтган ўша кечани ҳаяжонланмасдан эслолмайман:

«Мен, улуғ Совет Иттифоқининг граждани, қаҳрамон совет халқининг содиқ фарзанди, қ а с а м ё д қ и л а м а н к и...»

«Қ а с а м ё д қ и л а м а н к и, мен ўзимни, ўз оиламни ва бутун совет халқини маккор фашизм қуллигига топшириб қўйгандан кўра, душманга қарши жангда мардонавор курашиб ҳалок бўлишни афзал кўраман»...

Қасам сўзларининг ҳар бирини юрагига жойлаб қасамёд қилган Евгенийнинг овози ўша пайт қанчалик кучли ва баланд жаранглагани ҳали-ҳали эсимда. Ҳар ким қасамни имзо чекиб тасдиқларди. Шу вақтда отрядимизни «Боту отряди» деб аташга қарор қилинган эди.

* * *

Гитлерчилар шаҳарга бир чеккадан босиб киришди, биз бошқа томонидан чиқиб кетдик. Бу қора кун бутун умр бўйи эсда қолди! Ҳар биримизнинг юрагимиз ҳам ва аламдан эзилиб кетди. Юракда душманга нисбатан шу қадар нафрат туғилдики, ҳозироқ жангга киргинг, душманга ўт очгинг келарди.

Баландликдан туриб, узоқда тутуни чиқиб ётган жонажон Краснодарга боқиш жуда даҳшатли ва оғир эди. Ахир у ерда озмунча одамларимиз ва партизанларимизнинг оилалари қолиб кетдими? У ерда Маша ҳам кичкина қизчаси билан қолиб кетди...

Евгенийнинг ранги оқариб кетганди, лабларини тишлаганича жим турарди. Унинг юрагида нималар борлигини билиш қийин эмас эди албатта! Лекин ўша пайтда уни юпата оладиган, тинчлантира оладиган сўзни топиб бўлармиди?.. Қўллари билан қуруқ ва шишиб кетган кўзларини артиб, шаҳар томонга орқасини ўгириб туриб олди. Шундан сўнг биз ёнма-ён юриб, отряд кетидан жўнадик.

— Биз — партизанлар трактор шатагига тиркалган

араваларга ҳали олиб кетилмаган партизанларнинг мол-мулкларини қолган-қутганини юклаб, Краснодардан чиқиб кетаётган вақтимизда, шаҳарда портлашлар гумбурлай бошлади. Ветлугин раҳбарлигидаги бизнинг партизан отрядимизнинг портлатувчилари «Главмаргарин» комбинатини портлатган эдилар. Бошқа отряд портлатувчилари Седина номидаги заводни, нефть тозалаш заводини, электр станциясини портлатиб, ишдан чиқардилар. Ҳаммаси қатъий ва аниқ ишлаб чиқилган план асосида бажариларди.

Шундан сўнг шаҳарга, кишини ғам-ғуссага ғарқ қиладиган жонсиз сукунат чўкди. Шаҳар — унинг кўчалари, майдонлари, тор кўчалари, боғчалари, хиёбонлари, уйлари худди ер билан яксон бўлгандай. Ҳеч қаерда, ҳеч ким... биронта жонли одам йўқ...

Душманнинг олдинги танк колоннаси Краснодарга Будённий кўчаси орқали кириб келди. Гитлерчилар Ново-Кузничнийнинг катта, тош ётқизилган йўлидан юришга юраклари дов бермади — пистирма бўлиши мумкин деб қўрқдилар. Фашист танклари гумбурлаган ва шарақлаган овоз билан марказий бозор майдонларига қараб юрди. Бу ерда ҳам қуп-қуруқ эди. Шаҳарнинг қарама-қарши бир чеккасида бўғиқ овоздаги портлаш садолари эшитилди. Тутундан пайдо бўлган устунлар осмонга кўтарилди.

Командир танки тўхтади. Унинг очиқ қўбба қопқоғидан фашист офицерининг боши кўринди. Яқин орадаги дўкон ичидан тўсатдан ҳавода камонча ҳосил қилиб, танкага қарши ишланган оғир граната учиб ўтди. Уни қаттиқ тажрибакор қўл ташлаган эди: граната туйнукка, тўппа-тўғри офицернинг қоқ бошига бориб тушганди. Орқа-орқадан бир икки портлаш гумбурлаб кетди. Танкнинг айланма қўббасидан қора тутун кўтарилди. Фашист танклари тусмоллаб тўпдан деворларга, дўкон, бўш пештахталарга қараб ота бошлади. Сўнг нарироққа, Краснодарнинг бош Карсной кўчаси бўйлаб кетишди. Олдинги танк Пролетар кўчасини кесиб ўтаётганда унинг тагидан олов дастаси баландга отилиб чиқди. Урмалаб юрувчи ғилдирак узилиб, парча-парча бўлиб тош йўлга тарақлаб урилди. Машина силкиниб кетди, ағдарилди ва турган ерида тош қотди. Унинг орқасидан кузатиб келаётган танк тезда ўзини тротуарга бурди. Унинг юриш қисми тагидан янги портлаш эшитилди.

Бузилган машиналар йўллари тўсиб қўйди. Уларнинг орқасидан кузатиб келаётган танклар жой-жойида тўхтаб қолди ва пала-партиш ўт очишди.

Шу пайтда уй деразаларидан, дарвозалардан, девор орқаларидан гранаталар учиб туша бошлади. Мерганлар танкнинг кузатиш тирқишига қараб урардилар. Машинанинг зирҳли қалқонига қараб урилган ёнилғи шишалари шарақлади. Кўпгина танклар ўт олиб ёниб кетди. Шунда Краснодарнинг бир чеккасидан жанг овозларини қамраб бирдан катта, кучли портлаш гумбирлади: бу Кубань орқали ўтиладиган дарёдаги охириги кўприкнинг бизнинг жасоратли портлатувчиларимиз томонидан сувга ағдариб ташланиши эди.

Шаҳар фашист ғалаларининг бостириб киришини ана шундай кутиб олди...

Бу вақт ичида бизнинг партизан отрядимиз Кавказ тоғ этаклари томонига қараб тез ҳаракат қилмоқда эди.

Биз бир неча кун ўтгандан кейин, тоғда партизан лагерида алоқачиларимизнинг гитлерчилар Краснодарга қандай қилиб кирганлари ҳақидаги ҳикояларини юрак ҳаяжонлари, қайғу ва ачиниш билан эшитдик.

— Мактабга-чи? Улар бизнинг мактабимизга зарар етказишмабдими?— деб сўради Геня алоқачидан.

— Сенинг мактабнинг ҳақида эса ҳеч нарса дея олмайман, тўғриси, билмайман!— деди у,— сизнинг уйга бўлса қандайдир фрицлар, офицерлар жойлашиб олибди, дарров!

— Лаънатилар!— деб пичирлаб қўйди Геня.— Мен бўлсам уларни...

Ҳаммамиз ҳам Краснодарни сўнгги дақиқаларгача ҳимоя қилиб келганлар қаторида бўлишни истар эдик. Орзу қилардик. Начора! Жонажон, севимли шахрнинг фашист тутқинлигининг қора булутлари остида қолганлигини фикр қилиб кетиш жуда қийин гап эди, ахир!

* * *

Крепостной станицасида узоқроқ тўхтаб туриш хатарли, чунки у ер Краснодарга жуда ҳам яқин эди. Биз яна партизанлик мулк-анжомларимизни от-араваларга, Генянинг машинасига, трактор шатакларга юкладик ва тоғ этакларига қараб юришни давом эттирдик. Тракторни ёш йигит Павлик Худоерко ҳайдаб юрарди. Кейинчалик Геня у билан қалин дўст бўлиб олди.

Комбинатнинг энг муҳим объектларини ишдан чиқариш учун Краснодарда қолдирилган ўртоқларимизнинг, партизанларнинг, шу жумладан Ветлугиннинг тақдири бизни қаттиқ ташвишга соларди. Улар мана шу Крепостнойда бизга етиб олмоқчи эдилар. Лекин ҳалигача улардан дарак йўқ эди. Улар бизга кечроқ, Қрим далаларига борганимизда етиб олишди.

Биз ҳали Крепостнойда турган вақтимизда Геня бир неча бор олдимга келди. Афтидан унинг менга бирор нарса айтгиси бор эди. Аммо менинг ҳам бошқаларникига ўхшаган шу пайтда турли-туман ишларим кўп бўлганидан: «Шошмай тур, ҳозир вақтим йўқ!»— деб тингламай қўйган эдим. У эса ранжиган қиёфада қайтиб кетганди. Фақатгина Қрим далалари йўлида кетаётган пайтда, қандайдир тасодифий ва қисқагина вақтга тўхтаган жойимизда, мен юк машинаси ёнига яқин келдим ва сўрадим:

— Сен менга бир нарса айтмоқчимидинг, Геня?

— Ҳа, дадажон! Мен Краснодарда ҳамма партизанлар қасамёд қилишибди деб эшитдим. Мен ахир ўша вақтда йўқ эдим-ку...

— Ғам ема! Имконияти бўлганда комиссар Краснодарда қасамёд қилолмаганларнинг ҳаммасини қасамёд қилдирари.

— Яна бир оғиз сўзим бор эди, дадажон...— У кабина ойнасидан бошини чиқариб, қулоғим томонга энгашди ва машинанинг кузовида ўтирган Елена Ивановна эшитиб қолмасин деб, пичирлаб гапирди:— Мен оймидан хавотир оляпман... билишимча унинг саломатлиги яхши эмас. Унинг юзлари шу қадар ҳорғин, оқариб кетибдики... Мен ундан сўрадим, у бўлса — ҳечқиси йўқ, ўзимни дуруст сезяпман,— дейди. Аммо ҳеч ундай эмас, аксинча!

Мен машинанинг кузовига яқин келдим. Елена Ивановна ҳақиқатан ҳам кийналган бир ҳолатда эди. Чақирганимни эшитиб бошини мен томонга бурганда, унинг кўзлари носоғлом оқариб, қовоқлари шишиб, қизариб кетганлиги мени таажжубда қолдирди.

— Сен соғмисан?— деб сўрадим мен.

— Саломатман... Шунчаки, бир оз чарчадим шекилли,— деди ва кўзини бошқа ёққа олди.

«Уйни соғинаётгандир, Валентин ҳақида ташвиш тортаётгандир», деб ўйладим мен.

Уша вақтда ҳеч биримиз — мен ҳам, ўғилларим ҳам шу кунларда унинг ёлғиз бир ўзи қандай оғирликларни бошидан кечираётганини, унинг юраги снқилаётганини ва бу азобларни биздан яширин сақлаш учун унга қанчалик сабру тоқат керак бўлганини билмасдик ва кўз олдимизга келтира олмасдик.

Сир бу ёқда эди: биз Краснодарни ташлаб кетишимиз олдида Елена Ивановна, тасодифан Валентиннинг ўлими ҳақидаги шум хабарни эшитиб қолган ва бизни хафа қилишни истамай, буни биздан яшириб, айрилиқ азобининг бутун оғирлигини ўз устига олган экан. Госпитални бошқа жойга кўчирадиган вақтда ярадорлардан бири, Қримда Валентин билан битта ҳарбий қисмда бирга хизмат қилган одам Елена Ивановнанинг фамилиясини эшитиб қолиб, унга Валентиннинг ҳалокати ҳақида ҳикоя қилиб берган экан...

Душман истехкомларини ёриб ўтиш учун тайинланган, Валентин қўмондонлик қилган зарбдор группани фронтнинг олдинги қисмига ташлашибди. Сапёрлар аллақачоноқ мина далаларидан ўтиш жойларини тайёрлаб қўйишган ва шиддатли ҳужум бошлаш эртанги кунга тайинланган экан. Гитлерчилар шунда тўсатдан ҳужум бошлаб қолибди. Қўмондонлигимиз орқага чекиниш учун буйруқ беришга мажбур бўлади. Аммо душманни тўсиб, чекинувчиларни ҳимоя қилиб туриш шарт! Энг сўнгги киши қолгунча душманин ушлаб туриш вазифаси зарбдор группанинг зиммасига тушади.

Фашистлар қалин занжир каби тизилиб келишибди. Гитлерчиларнинг шиддатли ҳужуми ҳали тамом бўлмайдигандай кўринади. Аммо барча шиддатли ҳужумни қайтаришга муяссар бўлинибди. Теварак-атрофда мина, снаряд ёрила бошлайди. Шунда бизнинг пулемётларимиз бири орқасидан-бири жим бўлиб қолишади. Валентин ўзининг омон қолган жангчиларига орқага чекинишга буйруқ бериб, ўзи эса пулемётчи билан бирга қулайроқ жойга сурилади ва шиддатли ўт очади. Орқага бориб турган жангчилар, унинг ёнида бир минанинг, кейин яна бошқа бирининг ёрилганини кўриб қолишади. Пулемётчи ўлган эди. Мана Валентин ҳам ёни билан ағдарилади. Бир қанча жангчилар у ётган томонга қараб ташланмоқчи бўлишади. Аммо фашистлар ўти пулемёт яқинига боришга имкон бермайди. Мина ва снарядлар жангчилар устига селдай

ёғилади. Улар командирларининг жасадини фронт линияси орқасида қолдириб, бир оз нарироққа чекинишга мажбур бўладилар.

Валентиннинг ўртоғи айтиб берган бу ҳикояни Елена Ивановна бизга анча вақт ўтгандан кейин айтиб берди.

* * *

Отрядимиз қандай қилиб бўлса ҳам янги манзил— Қрим кўкаламзорларига тезроқ етиб олиш учун олдинга қараб юрди. Тоғ ёзининг барқ уриб гуллаган чоғи эди. Ўсиб етилган, ширали ўтлар оёқ остида кўк гиламдай тўшалиб ётарди. Қадимий серсоя ўрмон, серновда қайрағочлар ўз соя-салқини билан кишини ўзига тортарди. Ҳаво шаффоф ва тоза эди. Шундай қилиб табиатнинг бундай муъжизакор фазилатидан руҳланишиб, кишилар гўё азоб-уқубатларни, қийналишларни кўрмагандай ташлаб кетилган жонажон шаҳар ҳақида ғам-ғуссалар ютишмагандек бўлишиб, тезда ҳаммалари тетиклашиб кетишди ва ҳатто севиниб ҳам қолишди. Олдинда, жазирама сароб ичида тоғлар кўриниб турарди. Уларнинг яланғоч чўққилари булутсиз, нур сочиб турган ҳавога кўтарилган. Қарабет тоғининг кўк рангдаги тизмалари худди бизнинг ёнимизда тургандай кўринади. Ўнгда — муҳташам ҳаво ранг Сибербаша, чапда — ҳайбатли Саб тоғи.

Бизнинг шу ерда яшашимиз, душман билан курашишимиз, ўтилиши оғир бўлган дара йўлларида қийналиб бўлса ҳам душманни шу тоғли, сўқмоқ йўлларда пойлаб туришимиз лозим эди. Тоғлар, тоғлар... Улар бизнинг уйимиз, бизнинг қўрғонимиз бўлади энди. Биз — кичкинагина бир тўда кишиларнинг кўз олдимизда Пушкин ва Лермонтов томонидан куйланган рус қурол-яроғи шон-шуҳратининг қадимий гувоҳи бўлган қудратли Кавказ тоғлари ниҳоятда катта бир амфитеатрдай намоён бўлди.

— Эсингизда борми, ойижон, худди Толстойнинг «Кавказ асири»даги каби,— деди Геня, кузовдан тушиб ўз ёнига-кабинага кириб ўтирган Елена Ивановнага.— Жилиннинг тоғларга тикилгани эсингиздами?.. Ҳа, анави тоғнинг орқасида яна тоғлар бор. Тоғлар орасида ўрмон кўкариб ётипти, ундан кейин яна тоғлар борган сари баланд-баландларга кўтарилади. Ҳамма-

дан баландликда эса оппоқ қанд каби оқариб, қор тагидаги тоғлар турибди... Бунинг бешинчи ёки олтинчи синфда ўқиган эдим, ҳозирга қадар ҳамма сўзи ёдимда!..

У хаёлга чўмди. Унинг чеҳраси доимо мактабни, уйни қўмсаган вақтидагидай ғамгин бўлиб қолди. Аммо бирор дақиқадан сўнг яна хўшчақчақ бўлиб қолди. У, иштиёқ-ҳавас билан атрофга қараб-қараб қўярди. Уни ҳамма нарсаси қуёш тушиб турган кичкина-кичина ям-яшил ўтлоқлар ҳам, йўл ёқасидан четроқдаги ҳайбатли қайрағочлар ҳам, машина товушидан қўрқиб, гур этиб кўтарилган қора қанот тўрғайлар ҳам қизиқтирарди. Геня ўзининг тоғ ҳаёти ҳақидаги: тоғ дарёлари ёнида дам олиш, очиқ ҳавода гулхан ёнида тунаб қолиш ҳақидаги энг дадил фикрларини энди тушида эмас, ўнгида бошдан кечирарди.

Отряд тоғ этагидаги биринчи партизан кечасини Қрим ўтлоқларида ўтказди. Илгари бу ерда, қуюқ ўрмон билан қуршалган кенг ўтлоқда, ўрмон заводи бор эди. Аммо урушнинг биринчи куниданоқ унда ишлаган ҳамма кишилар кетиб қолишган. Завод ҳозир ташландиқ ҳолда ётарди.

Шундан кейин мана шу тоғ, ўрмон жимжитлиги ҳукм сурган жойда, яна қайтадан кишилар овози янграб кетди. Отлар кишнади. Болта зарбалари эшитилди. Тутунлар бўралаб чиқа бошлади.

* * *

— Дадажон! Мен сиздан жуда, жуда ҳам ўтиниб сўрайман... Сиз мени кечқурунги лагерь қоровуллигига тайинлашингиз керак! Хўпми! Менинг кечаси шундай навбатчилик қилгим келяптики!

Генянинг кўзлари чақнади. У эҳтимол, тунги сирли шовқун-сурон ва шитирлашларга эҳтиёткорлик билан қулоқ солиб, қўлида винтовка билан лагерь тинчлигини сақлаб, соқчиликда туриш ҳақида бир неча марта орзу қилгандир. Атрофда эса тоғлар... Аммо мен хотиржамлик ва қатъий қилиб жавоб бердим:

— Геня, мен отряд иш-ҳаракатининг муваффақиятини ва унинг хавфсизлигини таъминлашим лозим. Шунингдан сең ҳам отрядда ўзининг кўнглингга ёққан ишни эмас, балки буюрилган нарсани бажаришинг керак!

У мендан кўзини олди ва қизариб кетди:

— Тушундим...

У орқасига ўгирилди-да, олдимдан кетди. «Ҳечқиси йўқ,— деб ўйладим мен,— ўрганиб кетади».

* * *

Биз эртаси куни кечқурун у қадар катта бўлмаган бир водига етиб келдик. Узоқ тоққа олиб чиқиб кетадиган узун, тор Планческ тоғ оралиғи ўша ердан бошланган. Биз шу ерда, даранинг охиригача етмасдан, бизни «521 белги»га олиб борувчи, зўрғагина кўринадиган сўқмоқ йўлни қидириб топишимиз керак эди. Бизнинг йиғилишиб келиб жойлашиб оладиган еримиз, картада ана шундай рақам билан кўрсатилган эди.

Энди ҳамма жамул-жам. Комиссар илгари ҳар хил сабаблар билан Краснодарда қасамёд қила оламаган партизанларни тўплаганди. Уларнинг ичида Елена Ивановна ва Геня ҳам қасамёд қилишди.

Геня, қасамёд қилгандан сўнг камарини тортиб боғлаб, жиддий тусда ёнимга келди.

— Мана холос,— деди у оҳистагина,— ҳамма иш битди!

Мана шу «Ҳамма иш битди» деган сўзнинг маъносиди — унинг бу тоғ этакларида ўзини кутиб турган қийин ва қаттиқ ишга бутун куч-қувватини сарф этиш учун тайёр эканлиги ифодаланарди. Эҳтимол ёш партизан қасамёд қилаётиб, ҳозиргина ўз зиммасига олган бутун жавобгарлигини биринчи маротаба тўла аниқ тушунгандир. У тушунди, титрамади ва ҳаяжонга тушмади, ўз кучига шубҳа қилмади, балки унга кўрсатилган ишончга лойиқ бўлиш учун қилинган қасамёдни умрбод сақлаб боришга қарор қилди. У шу куни кечаси билан мутлақо камгап бўлиб чиқди. Эси ўзига келгандек бўлди. Кейин у ҳамиша онаси ёки мен томонга яқинроқ жойда туришга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди...

Ўша куни, кечқурун отряднинг биринчи партия мажлиси бўлди. Биз тўгаракка ҳам худди шу ернинг ўзига, ўтлоқдаги эски қайрағочнинг остига йиғилдик.

Ботиб бораётган қуёшнинг нури билан ярқираб турган тоғ чўққилари ҳали пушти ранг, дараларга эса аллақачон кўк тусдаги қуюқ кўланка тушиб қолган эди. Саратовнинг чириллашлари қулоқларни батанг қиларди. Қайрағоч шоҳларидаги биз безовта қилган қушчалар ҳам уйқусираб ҳар замон, ҳар замонда бир чийиллаб қўйишарди.

Ҳаммамизни чуқур бир ҳаяжон босди. Партиямизнинг душман қуршови ичидаги биз фарзандлари, бу ерда фақат унинг кўрсатган йўли билан яшаймиз ва ҳаракат қиламиз, бизнинг ҳар биримиз шундай деб ўйлардик. Бу эса бизни яна ҳам кўпроқ жипслаштирар, бир-биримизга яқин қиларди.

Отрядда йигрма олтита коммунист бор эди. Сафронов партия ташкилотининг секретари қилиб сайланган эди. Уша пайтда Владимир Николаевич Сафронов қирқ ёшларда бўлса бор эдики, аммо ундан ошмасди. Уни, комбинатнинг теплоэлектроцентрали бошлиғи сифатида, бутун отряд деярли яхши биларди. У ўзининг инсонийлиги билан ҳамманинг меҳри-муҳаббатига сазовор бўлган эди. Унинг юраги касал, кабинет одами — масъул ишчи, каттакон, йўғон, салмоқ билан гапирадиган бу одам, отрядни тайёрлашда ёшлар билан бир қаторда ҳамма машғулоти тўла ўтарди. У ҳеч қачон ўз касалидан зорланмас, гўё соғ одамдек кўринарди. Кўринишидан соддадилга ўхшаб туюларди, аммо бу соддадиллик матонатлиги ва фикрида мустаҳкам туришлиги билан қўшилиб кетган эди. Қисқача қилиб айтганда, партия ташкилоти секретарлигига бундан яхшироғини орзу қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ эди.

Лагерь бўйича соқчиликни ёшлардан — Геня, Павлик, Худоерко ва яна бир қанча ёш ўспиринлар олиб боришарди. Улар бу вазифани — ёш авлод кекса ўртоқларни қўриқлайди, деб фахр билан бажарардилар.

6. Тоғдаги лагерь

Планчешк тоғ оралиғи бизни илтифотсизлик билан қарши олди. Отряд ўз йўлини бошлаган ўтлоқнинг кўкат ва япроқларида шабнам томчилари ялтирар, қушлар овози янграб, қуёш аллақачон ўз нурини сочган эди. Бу тоғ оралиғида эса қали тонг қоронғиси бор эди, чиринди ҳиди келар ва бу ер, айниқса, жимжит, пастқам туюларди. Мана буни ҳақиқатан ҳам оралиқ деса бўлади! Ўз устингдаги очиқ ҳавони кўриш учун, бошни орқага ташлаб қарашга тўғри келади. Баландликда, хира баргларнинг безак солинган доирасида равшан зангори осмон шуъла сочиб турарди. Пастда эса йўсин ўтлар билан кийинтирилган улкан тошлар орасида аҳён-аҳёнда бир бутазор кўкариб турар, сершоҳ, патли

қирққулоқ, дарахтларнинг ингичка, узун таналари тепага қараб, ёруғликка, қуёшга қад чўзишарди.

Геня бу ерда, тоғда учратаётганларни ва бу қоронғи оралиқни ҳам кўриб ҳайратда қолган бўлса керак.

— Ана жой-у, мана жой!— деди у онасига.— Бу ерда фақат қароқчилар йўқ, холос... Рост гапиряпман, худди эртақдаги жойларга ўхшайди—бирдан уч бошли илон чиқиб, сенга қараб ўрмалаб келаверса-я!— Кейин у оҳиста куйлади:

Юрди чаққон эскадронлар
Краснодарлик партизанлар!..

У тоғда бўлишни кўпдан бери орзу қилган эди, мана орзуси ҳам рўёбга чиқди: тоғлар унга ўзининг бир кунлик эмас, барча янги сирларини айтиб берди.

Бизнинг «белги»мизга олиб борадиган сўқмоқ йўл дарадан ўнгга қараб, тиккасига тепага кўтариларди. Унинг қаердан бошланганини белгилаш қийин. Табиатнинг ўзи унга айланиб бориш йўлини, ўтиб бўлмас даражада қуюқ новда ва дарахтлар билан ниқоблаб ташлаган эди. Ҳатто биз «521 белги»га етиб келганимизнинг охириги даврларида ҳам партизанлар манзилга олиб борадиган бош сўқмоқ йўлнинг ёнидан ўтиб кетиб қолиш ҳодисалари бўлган эди. Биз бўлсак бу жойни кейинчалик яна ҳам пухтароқ қилиб ниқоблаб қўйган эдик.

Биз жуда ҳам секин ҳаракат қилиб бораётган бу тикка тош йўлнинг ким томонидан ва қачон ётқизилгани Геняни жуда қизиқтирарди. «Шубҳасиз,— деб мулоҳаза қилди у,— атрофидаги тоғларни яхшигина ўрганиб чиқишган, мард, жасур кишилар қурган бўлса керак!»

Йўл ёки тўғрироқ қилиб айтганда сўқмоқ йўл тикка кўтарилган қоялар тагидан ўтарди; йўл шундай мардонавор бурилишлар ясаб қурилган эдики, ҳатто машина қийинчилик билан бўлса ҳам, лекин ҳар ҳолда ундан ўта оларди.

Тоғлар, тоғлар ҳисобсиз тоғлар... Уларнинг тепалари гоҳ жонсиз, яланғоч чўққи бўлиб осмонга кўтарилиб, гоҳ ўтиб бўлмас ўрмоннинг қоп-қора ҳурпайган кийимига уланиб турар, гоҳ ўтлоқнинг кўм-кўк майсазорлари кўзни қувонтирарди. Биз қанча нарироқ юриб кетганимиз сари, узоқдаги тоғлар шунча юксак ва айланма бўлиб кўтарилиб чиқарди.

Йўл Афипс дарёси бўйлаб кетарди. Дарё бўлганда қанақа! Қайирилади, ҳалқа-ҳалқа бўлиб оқади, баъзам гирдоблар ҳосил қилади. Бирдан орқага қайирилади ва яна буралиб-буралиб, айланиб оқади. Унинг юз метрча бўлса ҳам тўғри-равон оқиб борган жойи бўлмаса керак. Жўшқин, қайсар тоғ дарёси доимо тўхтовсиз, шовқин-сурон билан оқади. У оқ кўпикли гирдоб ичида муздек зангор тўлқинлари билан тошларга қараб ошиқаяпти. Тошлар юмалагани сари қуёш нурининг учқунлари сувда ялтираб кўринарди. Баъзи жойларда қирғоқ бўйидаги бута ва дарахтлар дарё устида паст бўлиб эгилиб унинг тез оқимида ўз повдаларини чўмилтириб, силки-тиб турарди.

Буларнинг барчаси жуда ҳам гўзал, аммо биз бу қайсар тоғ дарёсини жуда лаънатладик! Икки марта Афипс орқали ва саккиз мартача исми номаълум дарёлар орқали — уларнинг тагидаги тошларга урилиб-сурилиб, сув остидаги тўнкаларга туртиниб, тўсатдан чуқурларга тушиб кетиб, кечиб ўтишга тўғри келди.

Шуниси ҳам борки, барча бу муваффақиятсизликларнинг бўлиши учун ўзимиз ҳам анча айбдор эдик. Дарёнинг тошлар устини зўрға беркита оладиган ва тўпикдан ошмайдиган саёз жойларидан ўтишда диққат қилиш лозим эди. У ёқ-бу ёққа қийшаймасанг дарёдан қуруқликдан чиққандай кечиб ўта оласан. Генянинг машинаси ва Павликнинг шатаги бирор марта бўлса ҳам сувда ботиб қолгани йўқ. Сув ялаб кетган тошлар остидан бизнинг от-аравалар ҳам эсон-омон ўтиб олди. Отлар сирғанчиқ шағаллар устидан дадил қадам ташлаб борарди. Лекин биз, тоғ қуёшида қорайиб кетган, терлаган, чарчаганларга келсак, эҳтиётсизлигимиз орқасида ҳийлакор дарёда тўла асбоб-анжомларимиз билан бир неча бор чўмилишга тўғри келди.

* * *

Кун ботарда ранг-баранг, анвойи гуллар, қалин сербаргли ўтлар ўсган кенг ялангликка чиқдик. Иш қилиб қаердадир, мана шу атрофда, шу ерга яқин бир жойда «521 белги»ли бизнинг бўлажак лагеримиз жойлашган бўлиши лозим.

Евгений кеча, Қрим яланглигида бўлган партия мажлисидан кейиноқ дарров отга миниб, «белги»ни топиш учун олдинроқ жўнаб кетди. Уни кутиб ўтириб, йирти-

либ, титилиб хийлагина ишдап чиқиб қолган кийим-ке-
чакларни ямашга, юкларни тоғ қуёшининг қиздирувчи
шуъласидан эҳтиёт қилиб, сояга олиб қўйишга кириш-
дик.

Кечга яқин катта гулхан ёқдик. Унинг атрофига қо-
ровуллик қилаётганлардан ташқари ҳамма отряд йи-
ғилди. Аланга ҳамма вақт, ҳаттоки энг ғамгин ва қай-
ғули пайтларда ҳам кишида ҳузур-ҳаловат туйғуларини
уйғотади, фақатгина баданни эмас, балки юракни ҳам
иситади. Гулхан атрофида товушлар, кулгилар кўтарилди.

Геня ҳаяжон билан Павлик Худоеркога ниманидир
ҳикоя қилиб берарди. У афтидан, камтар, оғир ва ке-
йинроқ маълум бўлишича, ажойиб баҳодир, жанг пай-
тида довурак Павликка қизиқиб қолган эди. Павлик
Евгений раҳбарлигида отрядда айғоқчилик разведкаси-
ни яхши йўлга қўя билди. У Генядан бир неча ёш катта
эди, холос, шунга қарамасдан у фронтда бўлган эди, бу
эса Геняга катта ишдек кўринарди. Фронтга бориб кел-
ган киши билан дўст бўлиш бахт эди, назарида. Улар
тез орада бир-бирлари билан топишиб олишди. Кейин-
чалик дўстлашиб ҳам кетишди. Эндигина ҳаётга кириб
келган икки ёшнинг жанговар дўстлигида уларга кучли
таъсир кўрсатган нарса энг қийин, энг оғир, қаттиқ ҳар-
бий вазият, ҳарбий вақт эди.

Ҳали Краснодарда эканимизда бутун оиламиз билан
партизанликка чиқиб кетиш ҳақидаги масала ҳал қили-
наётган бир пайтда биз, Геня отрядда ўзини қандай ту-
тар экан?— деб анча хавотирланган эдик. Яна у ишда,
разведкада, жангда доимо катталар билан бирга бўлги-
си келади, энди атрофдагиларнинг уни ёш бола ҳисоб-
лаб муомала қилганларини кўрганда қийналармикан,
деб кўрқардик.

Амалда ҳамма ўйлаганларимизнинг беҳудалиги би-
линиб қолди. Геня тез фурсатда отрядда ўз ўрнини то-
пиб олди. Агар унда биринчи кунларда қатъий интизом-
ни тез-тез эсидан чиқариб қўйиш воқеалари юз берган
бўлса, бу тартиб-интизомни тушунмаганлигидан уни ҳур-
мат қилмаганлигидан эмас, балки унинг бу болалик қи-
зиққонлигидан шунини уддалай олмаган эди, холос. Биз уни
тартиб-интизомга ўргатдик. Бунинг устига унинг кўзи
олдида, ҳамиша ўзини тутиб олган, озода кийиниб юра-
диган, ўзи ва бошқаларга талабчанлик билан қарай-
диган катта акиси ўрнатиб бўлиб турарди. Геня ҳам ўз

истакларини отряд тартиб-интизомининг талабларига бўйсундиришга ўрганди. Ўзини камтар тутар, ҳеч қандай, ҳаттоки энг кир, лой ва бошқа оғир ишлардан ҳам қўрқмас ва жирканмасди. Вақтлар ўтиши билан унда партизанлар билан самимий дўстона алоқалар вужудга келди. Ёш йигитлар эса фақатгина бизнинг отрядда эмас, балки қўшни отряддагилар ҳам Геняни севиб қолишди ва у билан жон деб разведкага боришарди.

Геня ўз атрофидаги зўр иродали, букилмас, тетик фидокор, шунинг билан бир вақтда жуда камтар кишилар билан бўлган дўстлигини жуда қадрлар, у билан фахрланар ҳам эди. Генянинг, ўз фикрича «ўрмон донишманд»лигининг хазинаси, ҳақиқий «из топар», яна бунинг устига ҳамиша шоду-хуррам, хушчақчақ муомалалик Петр Петрович Мусьяченко билан дўстлиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўларди. Геня яна Виктор Иванович Янукевичга чуқур ҳурмат сақларди ва уни ёқтирарди. Бу — ўрта бўйли, нимжон, касалманд (унинг сил касали бор эди) бўлса-да, жуда оғир, энг оғир ишларни бажариш учун ҳар доим тайёр турадиган одам эди. Унинг мустақкам руҳий куч билан оғир касаликни енга билгани болани ҳайрон қолдирган эди. Хўш, унинг хотини Мария-чи! Бу ёш, ғайратчан, ҳипчагина, кўзлари катта-катта, гоҳида дағаллик ҳам қилиб қўядиган хотин, аввалига Генянинг кўзига инжиқ бўлиб юринди, уни ёқимтой деб билмади. Бунинг устига хотин яна бу болага бепарво қарарди, бу эса Геняга яна алам қиларди. Геня вақтлар ўтиши билан Мариянинг ташқи дағаллиги — унинг принциллиги, кишиларга ва албатта ўзига ҳам бўлган талабчанлигидан келиб чиққанини тушунди. Унинг ҳурматига ва дўстлигига сазовор бўлиш учун ўзини амалда, ишда кўрсатиш лозим. Яна Мария Янукевичнинг ўта камтарлигини айтмайсизми! Қрим frontiдаги қаҳрамонлик ишлари, отрядга келиб қўшилгунча ҳарбий фельдшер бўлганлиги ҳақида у ўзи бир оғиз ҳам мақтаниб гап очмади. Ахир, ҳақиқий қаҳрамонлик ҳам шунчалик бўлади-да!

... Тунги жанг кетарди. Мария Янукевич олдинги ўт линиясида ярадор матроснинг яраларини боғларди. У бу билан овора бўлиб атрофида нималар юз берганлигига аҳамият бермасди. Бирдан матрос ўрнидан ирғиб, оёққа турди ва ҳамширага суяниб туриб граната улоқтирди. У жанг шовқин-суронлари ичида алланималар деб

бақирди, шима деганини Мария яхши тушунмади. У, теваракка тез بازار ташлаб, ўзларини душманлар ҳалқа қилиб ўраб олаётганини пайқаб қолди. Мария ва матрос ўқ узиб, ўзларини ҳимоя қилиб, граната билан зарба бериб, гоҳ ерга йиқилиб, гоҳ кўтарилиб-судралиб денгиз қирғоғига секин-аста чиқиб олишди. Қоронғилик уларнинг яширинишларига ёрдам берди. Ортиқ чекинадиган жой қолмаган эди. У ёғи денгиз. Матрос ҳам кучдан, ҳолдан кетди. Мария уни сув урилиб турган катта бесўнақай тошнинг орқасига судраб олиб келди. Улар у ерда: жанг шовқун-суронлари қандайдир ўнг томонга қараб ўтиб кетганини эшитиб ётишди. Тонг пайти яқинлашиб келарди. Матрос бўғоздан сузиб ўтиб кетишга ҳаракат қилиш керак деб таклиф қилди. Барибир шу ерда бир ўлиш бор. У томонда — денгизнинг қўрғошин минтақаси орқасида эса — жонажон Кубань қирғоғи ястаниб ётибди. Мария икки дона тахта топди, уни камар ва бинт билан бир-бирига маҳкам боғлади, итариб сувга туширди. Ярадорни тахтага ётқизди. Ўзи эса тахтани ушлаб суза бошлади. Қандай қилиб суза олгани ва бу фавқулодда саёҳат қанча вақтгача чўзилганини эслай олмайди. Кўзини очса, носилкада ётибди. Шамоллаб зотилжам касали билан госпиталда бир ойдан кўпроқ вақт даволаниб ётди. У ердан чиққач Краснодарга қайтиб келди. Гарчи унинг ҳарбий билети устида «Ҳисобдан ўчирилсин» деган штамп бўлса ҳам: у бизнинг отрядга келиб қўшилганди.

Мариянинг бу қаҳрамонлигини Геня ўртоқларидан эшитиб, бир куни бошидан кечирганларини охиригача ўзи сўзлаб беришини илтимос қилиб кўрди. Қаёқда дейсиз! Мария қошини чимириб, қўлини силтади «урушда нималар бўлмайди! Шундай нарсалар юз бериб қоладики, кейин ўзинг ҳам ишонмай юрасан. Ошиқма, жангга кирганингда биласан!» деди, холос.

Хўш, Владимир Николаевич Сафронов-чи? У ҳар кимга ёндошишни, одамларни қандай қилиб йўлга солиб юборишни, ҳимоя қилишни ҳўп жойига қўяди-я! Яна у, бу ишни доимо оҳиста, кўпинча мулойимгина жилмайиш билан қилади. Бир марта, бизнинг партизан ҳаётимизнинг бошланиш пайтларида шунақа воқеа содир бўлди — яқиндагина комбинат инженери бўлган бир партизанга у кир қўйлак кийиб юргани учун танбех берди:

— «Ўртоқ, кўйлагингизни ечинг-да, уни ювиб олинг. Отрядда совун кўп, шундай ёнгинангизда дарё оқяпти!»— деди у.

Инженер бунга хафа бўлди:

— «Нима, мен — кир юувчиманми? Бу ерга кир ювгани келганим йўқ. Отрядда хотинлар кўп-ку! Ювишни, йиртиқ-ямоқни ана ўша хотинларга топшириб қўйиш керак!»

Сафронов инженерни ўзининг олдига, чодир ичига чақирди. Халтадан бир кулча совун чиқарди.

— «Кўйлагингизни ечиб беринг,— деди у,— уни мен ювиб бераман. Лекин шунинг эсингизда тутингки, хотин-қизларимиз ҳам худди сиз ва бизга ўхшаган жангчилардир. Мен сизнинг олдингизга Мария Янукевични юбораман. У кўйлагингиз қуригунча сиз билан бир оз машғулот ўтказди. У Қизил Армия Уставини жуда ҳам аъло даражада билади ва айниқса пулемётда мендан ҳам яхши отади».

Инженер хижолатдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди...

Бу воқеани эшитган Геня: «Мен ўлганда ҳам унинг ўрнида шундай хижолат бўлишни истамасдим!»— деди кулди. Биз ўша воқеадан кейин, у имконияти борича ўз кийим-кечакларини доимо тоза ва покиза тутиб, унга алоҳида эътибор бериб қараб юрганини сездик.

Геня отрядимиздаги мина ишлари мутахассисларидан бири — Кириченко билан дўстлашиб қолди. Лапашанг, йўғон гавдали Кириченко айниқса ўхшаб кўринарди. У писмиқ, камгап, аммо унинг қуюқ киприклари орасига яширинган нурли кулранг кўзлари осойишта бир текис нур сочар ва гўдак боланинг кўзларидай мулойим эди. Чиндан ҳам ҳеч бир хафа бўлишни билмасди. Отрядда Кириченко ўрнини босадиган мина мутахассислари йўқ даражада эди. Унинг ўз табиий туйғулари бор эди, ҳамма ёқни зийраклик билан қарарди ва йўлни эмас, балки ҳеч ким пайқамайдиган шохчаларни миналаштирарди. «Сен ўзинг нималар қиляпсан?— деб ҳайрон бўлишарди ўртоқлари.— Фашистлар мана шу шохча тагига кирармишми?» Кириченко оҳисталик билан тўнғиллаб қўярди: «Бу ерга уларнинг мерганлари кириб ётади, унга бошқа бошпана йўқ». Ҳақиқатан ҳам тўғри чиқди: орадан бир кун ўтгач, биз бу ердан кўк кулранг шинелларнинг қийқимлари ва оптик

милтиқнинг бўлақларини топиб олди. Кириченко Геняга ўзининг бу хавф-хатарли ҳунарини аста-секин ва эҳтиёткорлик билан таништира бошлади. Шундай эҳтиёткорлик билан иш олиб боришдики, биз онаси билан ундан мутлақо бежавотир бўлдик.

* * *

Гулхан ўтлоқда олтин учқунлар сачратиб, чирснлаб ёнади. У кишилар юзини қизғин шуъла билан ёритар, қоронғиликда дарахтларнинг қорамтир шохларигача чўзиларди.

Азиз Қубань, эй сен жонажон,
Юртимизда колхозчи ботир.
Сувга сероб, озод, бепоян
Қучоғингда нур оқаётир.

Бу— ўзимиз тўқиган жонажон қўшиқ. Партизанлар уни бирин-кетин қўшилишиб айтишарди. Ҳамма ўз овози билан мақтана олмаса ҳам, аммо қандайдир ҳис-туйғулар билан айтилганидан яхлит бир бутун бўлиб чиқарди.

Муқаддас, ҳур Ватанимизга
Қўл тегизса душман агарда—
Учқур отлар шайланар жангга,
Ёвлар олар қақшатқич зарба!

Евгений тонг отарда қайтиб келди. У биз қўйган «белги»ни топиб келди. Унинг айтишича: ботқоқликдан узоқда, булоқлари бор, атрофи ўрмонзор бўлган бу жой, унга жуда маъқул тушибди.

* * *

Яширин, доим сергаклик талаб қиладиган партизанлик ҳаёти бошланди. Уйқуда кўзинг ярим очиқ, қўлтигингда эса милтиқ. Бизга ўхшаган шаҳар кишилари, гарчанд у қадар ёмон бўлмаган тайёргарлик кўрган бўлсак-да, бундай нотаниш ҳаётга осонгина кўникиб кета олмадик.

Август ойи иссиқ бўлди. Ҳаво очиқ келди. Аммо узун, салқин кечаларда жунжиқиб чиққанимизда ёз энди кузга йўл бераётганини сезиб турардик. Осмондаги юлдузлар ҳам тўлиқ ва равшанроқ жилваланар ва кўкатлар устидаги кўк чироқлар—ялтироқ қуртлар тобора камаймоқда эди.

«521 белги»да ўтказилган биринчи кечадаги отряд раҳбарларининг мажлисида маҳаллий аҳоли билан алоқа ўрнатилсин деган қарор қабул қилинганди. Евгений эртаси кунидек агентлик алоқаларини йўлга қўйиш учун жўнаб кетиши зарур бўлиб қолди. Ҳар бир станицада отрядга фойда келтириши мумкин бўлган кўпгина дўстлар топилиб қолиши мумкин.

— Ўзим билан бирга бир неча кишини олиб кетаман,— деди Евгений. Биратўла лагерь атрофидаги ерларни ҳам синчиклаб билиб оламиз. Йўл бошловчига ишонгинг-у, аммо билганингдан қолма!.. Тоғдаги ўтиш йўлларини душмандан яшириб, ёпиб ташлаш учун ўзимиз тоғнинг ўн километрлаб айлана-атрофларини — ҳар бир тўғғиз сўқмоқларигача билишимиз керак...

У эрталаб лагердан йўлга чиқди. Разведкачилар унинг орқасидан қатор тизилишиб кетишди. Генянинг ўз акаси билан бирга боргиси жуда ҳам келарди, аммо... бизнинг Қрим ўтлоғида бўлган гапларимиз ҳали унинг эсидан чиқмаган эди. Шунинг учун ҳам у, Евгенийни ўзи билан бирга олиб кетиш ҳақида сўраб ҳам ўтирмади.

Евгений кетгач, бир оз вақтдан кейин деярли ҳамма партизанлар, шулар қаторида Геня билан биз ҳам, ҳали яқинимизда душман горнизони бўлмаганлиги имкониятидан файдаланиб, шу теварак-атрофни текшириб чиқиш учун йўлга равона бўлдик. Жанговар қоровулларни ҳисобга олмаганда, 3 лагерда хотинлар, яна икки-уч касалларгина қолишди. Бу кезиш — сайр қишда Краснодарда ўтказганимиздан қийинроқ эди. У вақтдагиси оддийгина бир машқ ўтказиш эди, холос. Ҳозир эса бу оғир партизанлик иши бўлиб қолди: ҳақиқатан ҳам биз энди теварак-атрофдаги жойларни чуқур ўрганишимиз, уларни беш бармоғимиздай яхши билишимиз лозим эди.

Биз икки кунлаб тоғларда кезиб юрдик, ўн марталаб Афипс ва «афипсчалар»дан кечиб ўтдик. Ҳайвонларнинг сўқмоқ йўллари билан тоғолчазор ва чангалзорларни оралаб ўтдик.

Афипс қирғоқлари ранго-ранг ва ажойиб. Гоҳ шовиллаб оқувчи дарё устидан тикка кўтарилган қоя осилиб туради, биз сал нишоб жойларни танлаб, қафтларни тираб, қонатиб ва тирноқларни қайириб унинг устига чирмашиб кўтарниб чиқамиз. Гоҳ ўзар афипс тиканли чангалзорлар орасида тез-тез оқади, гоҳ пас-

так қирғоқлар орасида ювош бўлиб қолади. Биз эса тошлар ортига яшириниб, майда шағалларга қоқилиб, тикилиб, ўрмалаб борамиз. Қуёш чидаб бўлмаслик даражада қиздиради.

— Мана шунинг ўзини амалий ўрмон семинари деса бўлади,— деб мулоимгина кулиб қўйди Ветлугин, кафтига кирган олча тиканини оларкап.

Аммо мен катта ирода кучига эга бўлган у одамга ҳам ҳазил осоиға тушмаётганини кўриб турардим. Нима ҳам қиласан. Лагерь атрофидаги жойларни ўрганиш шарт эди.

Мусьяченко бизнинг энг яхши из қидирувчиларимиздан бўлиб, қуёшга, дарахтнинг пўстлоғига, кесилган тўнканинг беағига қараб, ўзи турган жойини аниқлашни ўртоқларига қайта-қайта гапириб, тушунтириб берар эди. Сўқмоқ йўлдаги тўнғиз изларига синчиклаб қарашни ўргатарди. Агар у из янги босилган бўлса, у вақтда — сўқмоқ йўл миналаштирилмаган — хотиржам кетаверишингиз мумкин. Энди у Краснодардаги «ўрмон семинари»да ҳикоя қилинган ҳамма нарсаларни амалда кўрсатиб бермоқда эди. У кишиларни йўлда кетаётганда гапириш, чекиш, йўталиш ва аксириш каби одатларидан қайтарди.

«Йўталмоқчи экансиз,— дерди Мусьяченко,— қўлингизни тамшанинг. Аксирганда фақат кафтингизнинг ичига қараб аксирингки, ҳатто ўртоқларингиз ҳам эшитмай қолсин!»

Партизанлар тўхтаган жойларида ҳар бир дақиқадан фойдаланиб, буюмларни жой-жойига қўйишни, рюкзакларни олиб юришни, ҳордиқ чиқаришни ўрганиб олдилар. Мусьяченко ўрмон тўрғайлари чириллашини қилиб, тезда ва шошилиш қайтиш хабарини берди. Ҳаммалари дарё ёқасидаги бутазорга ташланишди. У ерга яширинишди ва янгидан хабар берилиши билан Афилсга қайтишди. Биз бир неча марта тиканли бутазорда бўлганимиздан, бизнинг кийим-кечакларимиз тилка-пора бўлиб, ҳилпираб қолишди. Тимдаланиб кетган қўллар, оёқлар, юзлар зўр бериб ачишарди.

Геня ҳозир ҳам Мусьяченконинг ёнидан бир қадам нари кетмасликка ҳаракат қиларди. У шундай хилват ўрмонда ҳам ўзини худди шаҳар уйидаги каби дадил ҳис қилган бу матонатли, беозор одамга жуда катта ҳурмат билан қарарди.

— Йўқ, Петр Петрович, мен эҳтимол ўрмон жойларини бундай қилиб аниқлашни ҳеч қачон сизчалик билолмасман!— деди Геня, қушларнинг овозига қараб уларни бир-биридан ажратишда уч марта янглишганига хафа бўлиб.

— Шундай, дўстим, ҳаммаси ҳам бирдан бўлавермайди! Ўрмонда яшаб кўрсанг, борди-ю... борди-ю, албатта, сабр-тоқатли ва диққат билан кузатиб борувчи, назоратчи бўлсанг, сенга кўп сирлар маълум бўлади. Ҳаммадан муҳими эса, Геня, табиатни севиш керак, ана шу вақтда у албатта сенга ўзининг бутун сирларини очиб беради, сендан яширмайди.

Шуниси борки, Геня ҳам бу юришни бизнинг ҳаммамиз каби осонликча босиб ўтмади. Билолмадим, агар доимий машқ ва гимнастика билан машғулот ўтказиб турмаганда унинг ҳоли нима кечарди. У, мана шундай вақтда иш берди! Дарёдан ўтиш пайтида Геня қоқилиб кетди, оёғини тошга уриб олиб қаттиқ лат еди. Аммо у бўшашиш ўрнига баттароқ куч-қуввати тобланган бўлиб кўринди, ҳатто оқсоқланиб юрмасликка ҳаракат қилди. Биз унинг оғзидан чарчаганлигини билдирадиган бирор оғиз нолиш сўзини эшитмадик.

Бошқалар ҳам шикоят қилишмади. Кишилар анчагина юришди, тикка жойларга тирмашиб чиқишди, тезоқар дарёдан ўтишди, азбаройи чарчаганликларидан тўхташган жойларида тинкалари қуриб, чўзилиб ётиб қолишди, тамакини соғинишди, ташналик азобини тортишди, аммо синовдан ўтишди.

Айниқса Сафроновга жуда қийин бўлди. У оғир, секин иш қиладиган одам. Уни юрак касали безовта қиларди. Аммо у ҳам азаматлик қилди.

Геня икки-уч марта унинг ёнига келди.

— Ўртоқ Сафронов, Владимир Николаевич! Милтигингизни берсангиз, мен уни кўтариб олсам?

— Йўқ, дўстим,— деб жавоб берди у энтикиб, тердан ҳўл бўлган қўллари билан қизариб кетган юзларини артар экан,— милтиқни қўлимиздан фақат жон бераётганимиздагина қўйиб юборишимиз мумкин. Милтиқсиз партизан — партизанми!

Олдинда қаердадир тўсатдан ўрмон тўрғайининг қаттиқ чийиллаши эшитилди. Ҳамма диққат билан у томонга қулоқ солди ва ким қаерда турган бўлса, ўша жойда қотиб қолди. Ўрмон чангалзорликларида одам

ёки бошқа бир нарсани кўрсалар ўрмон тўрғайлари улардан қўрққанларидан ана шундай қичқирарди. Ҳа, эҳтимол бу хавф-хатарнинг хабаридир?.. Бир неча дақиқалар ўтди. Шохчалар овоз чиқармасдан қимирлаб қолишди. Уларнинг орасидан Мусьяченко чиқиб келди. Бу — ҳақиқий хабар бериш эди. Мусьяченко бу галги хабарни ўқиб-ўрганиш мақсадида эмас, балки чинакам ҳам зарур бўлгани учун хавф-хатардан огоҳлантириш мақсадида берган эди.

Бу Ламбина тоғининг шимолий ёнбағрида, лагерга қайтиб келаётган вақтимизда — йўлда содир бўлди. Қадим замонларда Ламбинус деган қандайдир бир грек шу ерда оҳак куйдирар экан. Шунинг учун бу тоғ унинг номи билан аталиб кетган. Маймунжонлар билан ўралиб, чирмашиб кетган ёнғоқзорнинг қуюқ чангалзорларида Петр Петрович кичкинагина булоқ кўрибди. Таги шағал билан тўла бу булоқнинг тиниқ суви ундан чиқиб, тошлар устидан сал-пал жилдираб, қалин ўтлар орасига кириб, тезда кўздан ғойиб бўлар эди. Булоқ олдидаги қум устига оғир, қўпол этикнинг излари яққол тушиб қолган. Биз келгунимизча бу ерга кимдир келиб-кетганга ўхшайди. Биз Мусьяченко раҳбарлигида теварак-атрофдаги шохчалар орасини қидириб чиқдик. Лекин ҳеч бир нарса тополмадик.

— Ҳар ҳолда бу ерга кимдир келиб кетган,— деди Петр Петрович,— ҳамда босилган изни муҳокама қилиб қаралганди, бу из яқиндагина тушган... Бундан хулоса булоқчани назорат остига олишга тўғри келади!

Мен Генянинг ёниб турган кўзларидан булоқчани назорат қилиб боришни худди унга топширишларини илҳақ бўлиб кутиб турганини сездим. Бўлмасам-чи! Қўлда калта бешотар милтиқ билан шохчалар орасига яшириниб, сирли бир бегона одамни кутиб ўтириш... Аммо булоқчани назорат қилиб бориш комбинат ёғ экстракцион заводининг собиқ директори,— Евгенийнинг яқин ўртоқларидан бирига: Михаил Денисович Литвиновга топширилганда, секингина хўрсиниб қўйди, холос.

— Михаил Денисович, сен булоқчага келадиган йўлни яхшилаб билиб ол, эртагаёқ тонг ёришгунча бу ерга етиб келасан! Мана, шу ерга, шу шохчалар орасига яширинасан, хўпми,— деди унга Мусьяченко.

...Юриш бизга кўп нарсаларни ўргатди. Биз лагерь теварак-атрофи билан тўла-тўкис танишиб чиқдик, қулай

сўқмоқ йўллар, булоқлар, доволар, саёз жойларни топдик. Ундан ташқари, энди партизанларнинг ҳар бирининг қандай қобилияти бор эканлиги ҳам маълум бўлиб қолди. Биз, бундай кишилар билан ҳар қандай вазифани ҳам қойилмақом қилиб бажара оламиз деб бемалол айтишимиз мумкин.

Ўрганмаганликдан бўлса керак, ҳамма ҳам ҳаддан ташқари чарчади. Лагерга жимгина — фақатгина тезроқ ўринга кириб ётиш истаги билан кириб келди. Аммо коммандантимиз Кузнецов бераҳмроқ эди. Партизанлар қанча вайсамасин, унинг «илтифот қилиши»ни қанча сўрамасин, барибир у ҳаммани ювинишга, янгидан кийинишга, овқатланишга мажбур қилди ва шундан кейингина, ётишга рухсат берди.

— Бу нима қилганинг! Ечиниб ётмасдан чўзилиш ҳам роҳат бўлдими?— деди Геня онасига, ўринга ёта туриб.— Ростини айтсам, ойижон, жуда ҳам, ҳалиги тушуняпсизми, жуда ҳам қийин бўлди! Баъзан кета туриб ўйлаб хаёл суриб кетаман, шунда: «Бўлди, вассалом!.. Энди бир қадам ҳам жилмайман! Тамом!» дейсан. Кейин ўзингни енгасап ва йўлингда давом этасан. Бунини спортчиларда «иккинчи марта нафас олиш» деб аталади. Фақат мен бу ерда бошқа бир нарса бор деб ўйлайман. Биз партизанлар ахир қасамёд қиламиз-ку. Ана шу нарса бизга мадад, далда берди! Тўғрими, ойижон?

* * *

Бир кун ўтди ва лагерь ҳаётида ҳам бир неча муҳим воқеалар бўлиб ўтди. Шундай қилиб, Литвинов тоғ булоғига қатнаб юрган «Меҳмон»ни ҳам тутиб олиб келди. Ўзиям росмана «меҳмон!» экан-да! Барваста, ғамгин кўринишида, чаккаси ва иягида кўп кўнлаб олинмаган туклари турибди. Немис карабин милтиғи ва ҳанжари билан қуролланган, оёғида этик, эгнида йиртиқ калта камзул, шапкасини қоши устигача тушириб, босиб кийиб олган эди у.

Уни Литвинов ва уни йўлда учратган Павлик Худерко олдиларига солиб лагерга олиб келган вақтларида, лагердаги ҳамма партизанлар асирни кўриш учун югуриб келишди. У букчайиб, ерга тикилиб борар ва фақат аҳён-аҳёнда икки ўнидаги милтиқларини отишга тайёр ҳолда ушлаб уни олиб келаётганларга бўри қараш қилар эки уни ўраб олган партизанларга кўз қи-

рини ташлаб қўярди. Тирик душманни кўриш учун ҳар бир киши ҳам қизиқарди: биз кўрган биринчи душман шу эди-да, ахир!

Асирни тезда командирлар турадиган чодирга олиб келишди. Унинг кетидан комиссар Сафронов, Евгений ва мен кирдик.

Литвинов жуда мулойим, камтар одам. Ҳатто унинг овози ҳам паст ва ҳамиша унинг юзида уягчанг табасум бўлади. Унинг юзига қараб туриб, бу одам мардлик кўрсатади деб ботиниб айтолмайсан. Мана йиртқични тутиб келганини қаранг. У қандай қилиб бу ишнинг уддасидан чиқа олганини, худди оддий бир нарса ҳақида гапиргандай кулиб, ҳикоя қилиб берди:

— Хўш, нима бўпти... Хўш, бордим, шохчалар устига ёнбошлаб ётдим. Олдимга карабин милтиғимни, ёнимга гранаталарни қўйдим. Кузатиб ётибман. Қуёш тиккада — жазирама! Томоғим қақраб кетди, сувдондан сув ичишга эса қўрқаман: сал қимирладингми, ўтлар шитирлашади. Жим ётибман. Ўлгудек ташна бўляпман. Шу пайтда, булоққа қушчалар учиб келди. Сув ичиша бошлади. Яна шундай ажойиб қилиб ичишадик, тошнинг устига ўтириб олишади, тумшукларига сувни тўлдириб олиб, ғар-ғар қилиб бошларини орқага ташлаб чанқовларини бостиришади! Ҳақиқатан ҳам қарасанг ҳавасинг келади... Кейин тўсатдан ҳаммаси бирдан парвоз қилишди ва ғойиб бўлишди. Ҳа, дейман, бизни Петр Петрович ўрмон ҳикматларига бекордан-бекорга ўргатмаган экан. Агар қушлар учиб кетган экан, демак бироқ кишининг келишини кутавер. Сергак бўлдим, кутяпман. Беш дақиқа кутяпман, ўп... Ҳеч кимдан дарак йўқ! Уҳ, дейман. Бу энди менга бир сабоқ!.. Фақат эндигина сувдонга ёпишмоқчи бўлиб турувдим, булоқларнинг қирсиллаганини эшитиб қолдим. Яна бошқаси қирсиллади, яна яқинроқда. Мана шу вақтда ҳақиқатан ҳам мен жуда исиб кетгандай бўлдим! Бир вақт қарасам мана шу амаки чиқиб келяпти. У у ёқ-бу ёққа бир-бир қараб, аланглади, карабинини ерга қўйди-да, ўзи булоқчага ётиб олиб симириб сув ича бошлади. Иш тамом, вассалом... Албатта тамом-да, чунки милтиғини мен ундан олдинроқ қўлга киритишга улгурган эдим. У қуролсиз бўлгач, нима ҳам қила олар эди дейсиз! Мен уни бошлаб келавердим... Кўр-ябсизки, қандайдир нохуш, индамас амакини келтирибман!

Ҳақиқатан ҳам асир кам учрайдиган пидамас — гунг одамлардан бўлиб чиқди. Биз ундан бир оғиз ҳам сўз эшитолмадик. У бизнинг барча саволларимизга қовоғини солиб жим туриш билан жавоб берди. Уни тинтув қилганларида компасдан бошқа ҳеч нарса — бир парча қоғоз ҳам топиша олмади. У билан немисча гапириб кўришмоқчи бўлишди — ғинг демайди, русчасига ҳам ғинг демайди:

Немис тилини аъло даражада биладиган Мария Янукевич у билан узоқ олишди. Евгений асирни сўроқ қилаётганда Геняни чақирди. Юзлари оқариб, зўрға ҳаяжонини босиб турган Геня, бир қанча вақт асирга қараб турди. Кейин оҳисталик билан немисча сўради:

— Сиз кимсиз?

Асир чурқ этмади. Геня унга Евгений томонидан айтиб турилган яна бир қанча саволларни берди, асир буларга ҳам ҳа деб жавоб беравермагач, бирдан бўғилиб, чинқирган товуш билан шундай деди:

— Барибир биз сизнинг ким эканлигингизни биламиз! Сиз — душмансиз!..

Ўрнидан турди ва чодир ичидан тез чиқиб кетди. Асир унинг орқасидан ҳўрайиб қараб қўйди, аммо бир оғиз ҳам гап гапирмади. Ўша кунидек биз уни партизанлар штабига юбордик.

Геня кечқурун Павликка шундай деди:

— Биласанми, у шундай қабих, разил эканки, жоним ҳиқилдоғимга келди. Худди илонга ўхшаган хатарли, ёвуз, ифлос одам экан. Сен унинг қўлларини... унинг кўзларини кўрсанг — бўш, қалайдан қилинганга ўхшайди... Турган гап, Зояни шунақа бадбахтлар қийнашган, шулар осишган!

Литвиновни кўриб қолиб, унга ташланди:

— Михаил Денисович! Бу газандани қандай қилиб тутиб олганингизни айтиб беринг!?

— Лекин, дўстим, мен буни аллақачоноқ айтиб берганман! Сени ишонтириб айтаманки, агар сен, Павликми ёки бошқа бирон кишими, ким бўлмасин, барибир менинг ўрнимда бўлганларингда, худди шундай иш қилган бўлардингиз. Нимасини айтиб бераман.

— Эҳ, агар мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда эди!..

Ундан кейин Павликка қараб гапириб кетди Геня:

— Мана, Михаил Денисовичнинг қандай киши эканлигини кўриб қўй. Мен унинг ўрнида бўлганимда эҳти-

мол қанча мақтанчоқлик қилган бўлардим! Сен-чи?.. Йўқ, сен бутунлай бошқачасан... Мен ҳам шундай бир ҳақиқий иш қилгим келяптики!

Биз жейинроқ штабдан аниқлаб билсак, Литвинов томонидан ушланган одам ўтакетган фашист шпioni — разведкачиси экан. Унинг ўзи рус бўлиб, Германиядаги махсус қўпоровчилар тайёрлаш мактабини тамомлаган ва бошқалар қатори партизан отрядларининг турар жойларини аниқлаш учун тоғ этакларига юборилган экан.

Гитлерчилар Краснодарни ишғол қилганларидан кейин Кубань дарёсини кечиб ўтишди, қирғоқдаги жойларга силжиш учун ҳаракат қилишга бошлаганда, уларни бу ерда Қизил Армия қисмлари тўсиб, тўхтатиб қўйди. Шундан кейин улар Қизил Армиянинг орқа томонига ўтиб олиш учун тоққа чиқиб кетиш йўлини ахтара бошлашди.

Партизан штаби, Афипс дарёси ёқалаб кўп сонли гитлерчилар тўдаси бизнинг отряд жойлашган ерга келаётганлигидан бизни огоҳлантирган эди. Крепостной ҳарбий советида фашистларни Смоленск билан Крепостной станицалари ўртасида тутиб турилсин деб қарор қилинди. Операцияни — отряднинг биринчи жанг ҳаракатларини ўтказишга — тўққиз киши кетди. Ҳужум жангларига раҳбарлик қилиш эса Евгенийга топширилди.

Партизанларнинг қисқагина сафида қўлларини икки бағрларига босиб, жанг ҳаракатларига кетаётган ва отряд командири бўлганим учун аввало менинг, кейин эса партия ташкилоти секретари Сафроновнинг сўнгги, хайрлашув сўзларини эшитган Генянинг юзлари қандай жиддий, қандай кескин ҳолда турганини ҳали ҳам эслайман. Геня гоҳ лагерда қолувчи партизанлар орасида турган онаси томонга кўз қирини ташлаб қарар, гоҳ группа командири — ўз акасига — бутун ихтиёри, кучини жамлаб, акасининг осойишта ва сабот билан кетаётганига ўзини ўхшатмоқчи бўлиб қараб турарди. Кейинчароқ, Генянинг ўзи бизга иқрор бўлиб айтишича, у ҳаммадан ҳам мен ёки онаси гўё уни биз бехосдан айтворган сўзи ёки ҳаракати учун, уруш ҳаракатларига кетаётган партизанлар орасидан ажратиб олиб қолар деб қўрққан. У бизнинг ўғлимиз бўлгани сабабли айниқса

унинг ҳақида кўпроқ қайғуришимиздан хавотир олган экан. Аммо унинг қўрқиши беҳуда эди — бундай ҳодиса бўлгани ҳам йўқ. У онаси билан илгарироқ хайрлашиб олишга улгурганди, Елена Ивановна унга оҳиста, лўнда қилиб эҳтиёт ва пишиқ бўлиши, ҳар қандай ишда группа командирининг гапига қулоқ солиши зарурлигини айтиб қўйганди. Ўғлини биринчи жангга кузата туриб, унга айтган гаплари ана шулардан иборат эди, холос. Геня мен билан тезгина қўл бериб кўришиш ва кўз пириштириб олишга ҳам улгуролди.

Ҳамма оқ йўл тилаб хайрлашгач, партизанларнинг кичик тўдаси, қисқа команда билан лагердан чиқиб кетди. Ростини айтаман! Занжир шаклида кетаётган партизанларга, айниқса улар ичидаги иккитасига—группа командири ҳамда елкасига карабин милтиқ осиб олган, қадди-қомати келишган, нозиккина йигитга қараган вақтимда юрагим эзилиб кетди. У ҳеч қаёққа қарамасдан кетарди. Мана, қуюқ шохчалар орқасига ўтиб ғойиб бўлди... Елена Ивановна гўё ҳеч нарса бўлмагандай уни ўраб олган партизанлар билан алланималар ҳақида гапиришарди. Албатта... Шундай бўлиши ҳам керак-да!

Лагерь ҳаёти одатдагидай ўз навбати билан ўтарди. Аммо биз нима қилмайлик, нима ҳақида гаплашмайлик, биринчи жангга кетган ўша тўққиз киши ҳақида ўйлардик. Биз уларнинг қайтишларини зўр интизорлик ва хавотирлик билан кутардик. Бир кеча ўтди, бир кун ўтди, яна бир кеча... Гоҳ битта, гоҳ яна бошқа бир партизан сўқмоқ йўлга чиқар ва келишмаётганмикан деб қулоқ солиб келарди.

Мана, охири ўзлари ҳам келиб қолишди! Ҳаммалари соғ-саломат. Ҳаммалари жамул-жам келишди.

Елена Ивановна юк қопчигидан болаларга тоза кийим-кечакларни олиб бера туриб сабрсизланиб, Генядан, уруш ҳаракатларининг тафсилоти ҳақида сўрарди. Генянинг эса икки юзи қип-қизил лоладай ёниб турарди. Унинг фикри бошидан ўтказган воқеалар билан тўла, аммо у Евгенийга усталик билан қарар, худди ўшандай жимгина турар ёки тажрибакор жангчи оҳанги билан:

— Ҳаммасини айтиб бўлардимиз, ойи? Худди урушнинг ўзидагидай...— дебгина қўярди.

Айтиб бергиси келмагани учун ойиси ундан чакана хафа бўлмади. Ахир, Генянинг жангда ўзини қандай

тутгани, ўзини қандай ҳис қилгани, бошидан нималар кечиргани бизни жуда ҳам ҳаяжонга солиб қўймаганмиди? Ахир, бу унинг биринчи жангга бориши эди! У ўз умрида биринчи марта хавф-хатарга дучор келди, биринчи марта халқ қасосчисининг оғир бурчини, ўз жанговар бурчини ўтади. Ҳозир у анча тетик, кўтаринки руҳли, ҳатто хушчақчақ бўлиб қолганди. Лекин бу унинг таъсирланишидан, ҳатто, бу унинг асли сезгиларини яширганидан ҳам бўлиши мумкин.

Мен Геня ҳақида Евгенийдан суриштирдим.

У гинг демасдан, ҳаммасига бардош бериб келди,— деди қисқа қилиб акаси.

— Хўш, қалай,— деб сўрадим мен Генядан, у ювиниб, кийиниб бўлиб, овқатланишга кетаётган вақтида.

У, мени қизиқтираётган нарсани дарров тушунди. Кўзларимга тикилди.

— Жуда ҳам даҳшатли,— деди оддийгина қилиб у.— Аммо... аммо буни бартараф қилиш мумкин. Сиз мен учун хавотир олманг, дадажон!

Мен унга ҳеч нарса демадим, фақат «Раҳмат сенга, ўғилгинам!»— деб ичимда ўйлаб қўйдим, холос.

Евгенийдан қисқагина рапорт эшитгач, биз комиссар ва Сафронов билан жангга қатнашувчиларнинг дам олишларига имконият бериш учун операцияни таҳлил қилиб, текшириб чиқишни тушки овқатдан кейинга қолдирдик. Аммо разведкачилар тушки овқат пайтидаёқ уларни саволларга кўмиб ташлашган эди. Улар ҳам операция қандай ўтганлигини тасаввур қилиш мумкин бўларли даражада жавоб беришга бахиллик қилмадилар.

Смоленск станицасига борадиган йўл Крепостной орқали ўтарди. Станицалар орасида ўн икки километрча ўрмон йўли бор. Унинг ўртарақ бир жойидаги айрилишида Евгений олтига разведкачини қолдирди. Ўзи эса икки ўртоғи билан Смоленскга қараб писиб кира бошлади. Ҳеч қандай шовқин-суронсиз жилишди. Ҳатто оёқ остидаги шох ҳам қирсилламади, барг ҳам шитирламади. Шундай бўлса ҳам фашистлар ўқи остида қолиб кетишга сал қолди!

Бунга кўрқоқ ўрмон тўрғайлари гуноҳкор эди. Разведкачиларни кўрди-ю, ваҳима қилиб чириллашиб, бутун ўрмонни бошига кўтаришди. Гитлерчилар бундан хавотирланишди, уларнинг автоматлари тириллай бошлади. Евгений то ўрмон тўрғайлари ундан кейин гитлер-

чилар жим бўлишмагунча ўртоқлари билан бутазорлар ичида писиб қолиб кетди. Ана шундан кейингина разведкачилар бири кетидан бири полиз бўйлаб фашист соқчи отрядини айланиб ўтиб, станицага кириб боришди.

Разведкачилар Смоленская станицасида гитлерчиларнинг тўрт юздан кам бўлмаган автоматчиларни, иккита броневик, қирқдан ошиқроқ автомашиналари борлигини аниқлашга эришдилар. Станицада турувчилар Евгенийга:

— Кеча кечқурун фашистлар машиналарига ёнилғи қуйиб тайёрлаб қўйишди. Йўлга чиқиб учун отланишга ётганга ўхшайди,— дейишди.

Шундай қилиб разведкачилар эҳтиёткорлик билан Смоленскаядан чиқиб, ўз одамларининг олдига қайтиб келишди.

Разведкачилар йўл ёқасидаги буталар орасида қуюқ ўрмоннинг тош йўлгача зич бўлиб кетган жойидаги йўлнинг айрилишида ётди. Евгений хабарчи тариқасида назоратчи қўйди, бошқа бир партизани эса тош йўлдаги белгиланган ерга пистирмага юборди. Агар гитлерчилар биринчи зарбадан ўзларини ўнглаб олиб ҳужумга ўтиб қолсалар деб бир группа сал четроққа яширинди. Ундан ташқари партизанлар тош йўл устига дарахтлар тахлаб, уйиб ташлаб, унинг олдига катта чуқурча қазилди ва уни пухтагина қилиб яшириб қўйишди. Энди фақат чидам билан туриш ва кутишгина қолган эди.

Евгений қандай ҳаяжонга тушганини ҳикоя қилиб берди. Ҳа, унинг ҳеч қандай ҳайрон қоладиган жойи йўқ! У ахир биринчи марта ҳужум жангларининг муваффақияти, ўртоқларнинг ҳаёти учун жавоб берувчи командир сифатида хизмат кўрсатяпти, у ҳамма парса кўзда тутилганми?—деб ўйлаб кўрди: бирдан шу дақиқанинг ўзидаёқ операциянинг кетишини ўзгартишни талаб қилувчи тасодифий бир нарса рўй бериб қолса нима бўлади?.. У диққат билан партизанларнинг юзига қараб чиқди. Йўқ, у ҳеч кимга шубҳа билан қарамайди. Аммо уларнинг биронтасини ҳали иш жараёнида синаб кўрган эмас-ку!

— Мен укамга қарасам,—деб ҳикоясида давом этди Евгений,—у, ўт устида қорнини ерга бериб, оёғини узатиб ётипти. Қўлида карабин. «Қалай, укажон?» деб сўрадим,—«Жойида,—деди у,—кун иссиқ, чанқадим», «Ҳаммаси шуми?»—деб ўйладим мен.—Иссиғ-у, чанқа-

дингми? Ҳа, ваҳима йўқми?» (Ёки Геня ўзининг асл сезгиларини яшираётганмикан?) Кейин мен «Сабр қил!»— деган эдим, «мен ҳам сабр қиляпман!»— деб жавоб берди Геня ва жилмайиб қўйди. Биласизми, дадажон, шундан кейин мен унинг жилмайгани учун шу қадар миннатдор бўлдимки! Демак, укам чўчимапти экан-да!..

Пойлаб ётавериш ва кутавериш жонга тегди. Ташналик кишини қийнайди. Навбатма-навбат кўзни илинтириб мизғиб олишади. Шундай қилиб, икки кеча ва роппа-роса бир кун ўтди. Разведкачилар охири, фашистлар тоғдан ошиб бу ерга келиш ҳаракатларидан воз кечишмадимикан деб ўйлай бошлашди.

Хабарчи эрталаб душманнинг яқинлашиб келаётганини маълум қилди. Биринчи бўлиб броневиқ кўзга ташланди. У келаверар ва ҳар эҳтимолга қарши йўл ёқасидаги бутоқларни пулемётдан ўққа тутарди. Сал орқароқда қолиб, унинг кетидан автоматчилари билан иккита уч тоннали машина секин судралиб келарди.

Булар — партизанларнинг жуда яқин масофадан кўрган ва буларга юзма-юз келган биринчи душманлари эди. Ҳа, босқинчилар! Мана шулар экан-да!.. Уларнинг эғнида кўзга ёт кўринадиган кўк кул ранг шинель, бошида қандайдир бесўнақай, пешонасигача тушириб кийиб олган мис қалпоқ, қўлларида қорайтирилган пўлат автомат бор эди. Броневиқ устига оқ-қора билан крест чизиб қўйилган. Ҳаммаси бегона, кишида нафрат кўзғатади. Бизнинг она еримизда, жонажон Краснодарда бебошлиқ қилиб юраётган гитлер ювиндихўрлари шулар экан-да... Қани, уларнинг жангда қандай эканликларини бир кўрайлик-чи!

Партизанлардан биронтасида ҳам на қўрқинч ва на саросимага тушиш бўлмади — фақат ҳаммада: мана шу ғўр қўғирчоқларни милтиқ билан отиб ташлаш, уларнинг устига граната улоқтириш истагигина бор. Аммо командир буйруқ бермаган ва шунинг учун ҳам ўрмон жимжит эди...

Броневиқ илгарига қараб ўтиб кетди. Мана биринчи уч тоннали машина, унинг кетидан иккинчиси кўринди. Евгений ва унинг буйруғи билан Геня дарров бор гавдалари билан тикка туриб олишди-да, гранаталарни улоқтиришди. Гранатадан сўнг машинага қараб орқа-орқа ёнилғи солинган шишалар учди. Бошланди дея-

вер! Портлашлар, бирдан ёниб кетган оловлар, қасир-қусир отишмалар, дод-фарёдлар... Фашистлар шохлар орасига бекинишга уриниб, йўл устида фойдасиз югуриб-елишарди. Қаёққа ҳам қочиб қутиларди дейсиз! Уларни йўл четидаги пулемётнинг тинимсиз ёғилаётган ўқ довули қувиб бориб турарди.

Броневи́к илгарига қараб чопарди. У юриб бораётган йўлнинг қайрилишида баланд тўсиқ бор эди. У бунга дуч келиб, орқа томон бурилишга ҳаракат қилган эди, чуқурликка — қопқонга тушиб қолди. Фашист племётчисининг лентаси тамом бўлганиданми ёки пулемётга бир нарсаси бўлди, ҳар ҳолда броневик чуқурликда ёнига қийшайиб жимгина ётиб қолди. Фақат унинг мотори ишлар ва орқадаги чиқариш пайчасидан ҳаво ранг булутсимон тутун чиқарди. Шунда тош йўлдаги пистирмада ўтирган партизанлар жангга киришди. У броневикка, унинг моторини, унинг тўп ўрнатилган минорасини, кузатиш тирқишларини нишонга олиб, ёнилғи солинган шишаларни устма-уст ота бошлади. Броневи́к тутун билан ўралишиб қолди, ўт алангаси кўтарилди. Гитлерчилар эшикларини очиб ташқарига чиқишди ва отилган ўқдан учиб, шу заҳотиёқ ерга ёпишиб қола қолди.

Жанг тугади. Тезда орқага чекиниш керак эди. Смоленская томонидан яқинлашиб, келаётган фашистларнинг асосий отрядлари машинасининг гувуллаган овозлари эшитилди. Кейинроқ разведка бизга: «фашистлар ўша куни жанг майдонида ўлганларини йиғиштириб олишди ва станицага қараб қайтиб кетишди», деб хабар қилди. Партизанларни таъқиб қилиб боришга журъат қилиша олмади.

— Смоленская томонидан келаётган, гувуллаган овоз кучайиб борар, борган сари яқинлашарди,— деб ҳикоя қилди Евгений,— аммо шундайм бизнинг кетгимиз келмасди. Бизнинг ҳаммамиз ҳам жанг билан қизишиб кетган эдик. Ҳамон душман солдатларига қараб отгимиз келар, уларнинг дод-фарёдларини эшитгимиз, қўрққанини, саросимага тушиб қолганини кўргимиз келарди. Аммо бундай куч камчил вақтида, фақат тўсатдан босиб қолиш билангина муваффақиятни қўлга киритиш мумкин эди, холос!

Қайтаётган вақтларида, йўлда Евгений укасидан ҳеч нарсаси сўрамади. Ўзи Геняни жангда кўрди-ю, сўраб ҳам нима қилсин!

— Мен унга қараб туриб, ўйлаб кетдим,— деб ҳикоя қилди менга Евгений,— ундаги бу босиқлик, саботлилик хислатлари қаердан пайдо бўлиб қолиптийкин? Эндигина мактаб курсисидан чиққан эди-ку!..

Евгений шундай саволни ўзига ҳам бериб кўриши мумкин эди. Бу жанг — унинг ҳаётидаги биринчи жанг бўлиб, у ҳам бунда иродали командирнинг фазилатларини намоён қилди. Ҳа, агар одам мақсадли, ҳақиқий одам бўлиб, унинг устидан юксак ҳамда олижаноб ғоялар ҳукмронлик қилаётган бўлса, у одамда ҳал қилувчи дақиқаларда унинг ўзи ҳам билмайдиган куч-қувват пайдо бўлиши табиий.

Бизнинг биринчи жанговар операциямизни таҳлил қилган вақтимизда отряд раҳбарлари унинг муваффақиятларини қайд қилиб ўтди, аммо энг муҳим бир камчилик ҳам кўрсатиб ўтилди.

— Элликта немисга шунча патрон сарф қилинадими, ахир?— сўради комиссар разведкачилардан.— Агар ундай бўлса бир-икки ой вақт ўтгандан кейин, бизга фақат пичоқ-ханжарлар билангина жангга киришга тўғри келиб қолади!

Евгенийнинг дили сиёҳ бўлди: ҳақиқатан ҳам тўғри, ўқ-дориларини тежаб ишлатиш ҳақида ўйламаган экан!..

* * *

Тунда мен қизишиб шивирлаётган овозни эшитиб қолдим:

— Женя, нега сен Смоленская томонга қилинган разведкага мени ўзинг билан бирга олиб кетмадинг-а?

— Укажон, ухла! Сен станицадаги полизлар ичидан мен билан бирга ўрмалаб юрмаганинг учун бир еринг камайиб қолдими?

— Агар бунинг тескариси бўлганда нима бўларди?— шивирлади Геня,— агар сен шохлар орасига беркиниб, менга автоматдан ўқ узишмаётганмикан?— деб ётсанг, сенингча, шунда яхши бўлармиди?

— Емон бўларди... қўй, ухла, укажон!.. Сен муҳим бир нарсани: интизомни эсдан чиқариб қўйяпсан.

— Йўқ, эсдан чиқармайман! Ахир, ўша вақтда сен буйруқ берганингда «ғинг» демай, бажаришга киришдим-ку! Ҳозир эса мен ўз акам билан гапирйшяпман. Ҳозир биз сен билан келишиб олишимиз керак!

— Қани, бўлмаса желишиб олайлик,— деди Евгений эснаб.

— Сен эснама, сен аввал мана бу гапни ёдингда тут!— деди Геня чўккалаб ўтириб олиб, акасига энгашганича:— Ҳар қандай ишга бирга борамиз деб ишонтирасанми?

Евгений индамади. Мен ичимда Елена Ивановна ухлаб ётибди ва бу гапларни эшитмаяпти деб қувондим.

— Хўп,— деб жавоб берди охири Евгений.

— Раҳмат, сенга, Женя! Мен биламан, сен алдамайсан. Ҳамиша биргамиз... Бу энди қасам билан баробар!— деди-да, Геня қайтадан жойига ётди.

Тезда уларнинг беозор, бир текисда нафас олаётганлари эшитилди. Мен ухлай олмадим: Валентин ҳақидаги фикрлар мени безовта қилар, қулоғимда Генянинг пичирлаши эшитилар, «Менинг учун қўрқма, дадажон» деган сўзлари эсга келарди.

* * *

Гитлерчилар Кавказ тоғ этакларига, одам ўтиб бўлмас ўрмонларга, тошқин дарё соҳилларига партизан отрядлари ўрнашиб олганини билгач, улар аҳоли турадиган жойларга, станицаларга ва қўрғонларга ўзларининг кучли гарнизонларини жойлаштириб, тоғ этакларини қўршаб олдилар. Биз шундай бўлишини олдиндан билиб, тайёrlаниб қўйгандик: ахир олшй қўмондонлик партизанлар отрядининг олдига қўйган энг муҳим вазифалардан бири — имконият борица фронтдан душман кучини кўпроқ чалгитиб, орқага ташлаш эди. Биз қўшни партизан отрядлари билан ўзаро келишиб олдик — улар ҳам оз эмас — биз билан «елкама-елка туриб» ҳаракат қила олар эди. Тез орада фашист қўмондонлиги тоғда ҳаракат қилиш учун тайёrlанган «Альп тоғи мерганлари» қисмларини фронтдан олиб партизанларга қарши ташлашга мажбур бўлди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, энди бундан бу ёққа «521 белги»да туришимиз мумкин эмаслиги ва бу жой қаддан ташқари очилиб қолганлиги бизга маълум бўлди. Гитлерчилар тоғ этакларига яқинлашиб қолдилар. Тоғдан энди бориб бўлмайдиган бирон жойни, қандай бўлмасин, «бругут уяси»ни топиш керак эди, бизга.

Евгений билан Мусьяченко лагеримизга янги манзил — қўноқ топиш учун отга миниб тоққа чиқиб кетиш-

ди. Шу кетганларича икки кун дом-дараксиз йўқолиб, кейин чарчаганликлари ва оч-наҳор қолганликларига қарамай мамнун бўлиб қайтиб келдилар. Уларнинг бормаган жойлари қолмабди! Қарабетга кўтарилишибди, айланма, қия жойлардан тирмашиб Крепость тоғига чиқишибди. Даралар ва водиларга тушишибди. Болта билан чангалзорлар орасидан йўл очиб ўтишибди. Тез ва илон изи бўлиб оқувчи Афипс дарёсини, унинг анча номсиз шохобчаларини ўн мартагача кечибдилар ва узоқ вақтгача тўғри келадиган бирор қулай жойни топишолмабди. Гоҳ яқинроқ жойида суви бўлмай қолади. Гоҳ ҳаддан ташқари, яланглик чиқиб қолади. Энг охири Стрепет тоғининг жанубий ёнбағрида, Кичкина Бўрилар Дарвозасининг орқа томонида худди ўзлари излаб юрган кўнгилдагидек жойни топишибди. Стрепет тоғи лагерь учун жуда ҳам қулай бўлиб чиқди. Унга, тошқин тоғ дарёси оқадиган дара томонидаги йўл олиб борарди. Бу томондан ҳам фақат така изи, айланма, тор сўқмоқ йўл билан тоққа чиқиш мумкин эди.

Биз яна қайтадан асбоб-анжомларни йиғишга, тойларни арқон билан тортиб боғлашга, отларни эгарлашга киришдик. У-бу нарсаларнинг тараддудини қилиб юриб ва тўс-тўполон ичида Генянинг менинг изимдан қолмай юрганини пайқамапман.

— Нега ишламаяпсан?— деб сўрадим мен ундан.

— Айтгандай, дадажон... Айтинг-чи, бизнинг бу орқага чекинаётганимизнинг зарари йўқми? Биз тоққа чиқиб жойлашиб олиб, кейин дарров жанг ҳаракатларини бошлаймизми-а? Фақат узоқ вақт кутишга тўғри келгани учун киши ачинади. Ҳозир янги бир жойга жойлашиб олгунча... Мен сиздан ўтиниб сўрайман: Сиз мени биринчи жангга юборасиз, хўпми? Ростингизни айтинг, дадажон!..

Бу партизанлар ҳаётининг энг бошланғич пайтидаги бизнинг қовушмаган суҳбатларимизни эслатарди. Уша вақт унинг ўз хоҳишини отряднинг умумий вазифасига бўйсундириши зарур эканлиги ҳақида унга унча-мунча қаттиқроқ кўрсатма беришимга тўғри келган эди. Менга маълум бўлишича, у буни тушунган ва бирор марта бўлсин гинахонлик қилиш учун ўрин топмаган эди. Қарабсизки, бирдан яна қайтарилди! Маълум бўлишича унда ҳали «уй ичига хос» «фронт орқасига хос» тарбия кучли экан. Йўқ-йўқ, дейди-ю, барибир айтиб қўяди.

— Биринчидан биз чекинаётганимиз йўқ, балки ишни тезлаштириш нуқтаи назаридан турар жойимизни ўзгартираётимиз,— деб жавоб бердим мен унга.— Иккинчидан, ҳамиша эсингда бўлсин, иккинчи марта бу ҳақда оғиз очмайсан! Сенга қандай бўйруқ берилса, сен ана шуни бажарасан, тушунарлими? Агар лагерда керак бўлмай қолсанг, жангга борасан... Ҳозирча эса, бор, ишлаб тур!

Шундай қилиб, худди ўша бизнинг биринчи гаплашган вақтимизда бўлганидай, Геня қизариб кетди ва деди:

— Тушундим!.. Кечиринг мени, дадажон!.. Буни мен интизомни ҳурматламаганим учун қилаётганим йўқ. Менинг ҳам шундай ҳақиқий ишларда бўлгим келади!

Орадан бир дақиқа ўтмасданоқ Павлик билан икки-си аравага қандайдир яшиқларни орта бошлашди.

* * *

Биз лагеримизни Стрепет тоғига жуда мукаммал пухта қуриб олдик. Шу вақтacha, фақат дарахтларнинг шовуллаши, жаҳлдор тўнғизларнинг хур-хурлари, тоғ бойқушининг мунгли қичқириқларигина эшитилган ёввойи, бўм-бўш дараларда — шундай бир умр жимжитлик ҳукм сурган жойда, энди болта зарбалари, арра ғийқиллашлари, кишиларнинг гап-сўзлари, ажойиб овозлар янграб кетди. Меҳнат оғир эди. Қояларни портлатишга, катта-катта тошларни қўлда ташишга тўғри келди. Қизил мис ранг танали ажойиб қарағай — қадимий дарахтлар ётарди. Улар бир-бирларига шу қадар яқин туришар ва шу қадар баланд эдиларки, уларни агана-тиш учун катта усталик керак бўлар эди: шундай дарахтларни арралайсан, у эса ўз бутоқлари билан қўшни дарахтнинг устидаги шохларига илашиб олади.— Буни ҳеч қандай куч билан ҳам ўз ўрнидан қўзғатиб бўлмайди.

Қурилишга партизанларимиздан икки киши — бу ишнинг усталари ака-ука Мартиненколар раҳбарлик қилишди. Каттаси — Данила, «Главмаргарин»да иш бошқарувчи, иккинчиси — Сергей бўлса техник бўлиб ишлашган, аммо дурадгорликни ҳам мукаммал эгаллашганди ва уни севишарди ҳам.

Бизнинг ичимиздан биронта ҳам киши қурилиш ишидан озод қилинмади. Иш биз кутгандан ҳам тезроқ

юришиб кетди. Ҳеч ким ёмон ишлашни хоҳламас — ўртоқларидан орқада қолишни уят деб билишарди. Шундай қилиб лагерь кўз ўнгимизда қад кўтара борди. Ҳар бир взвод учун алоҳида турар жойлар қурилди. Ўчоқбоши, ошхона, команда пункти, кичкина касалхона ва тоғнинг деярли айланмасига, қия жойларига узоқ разведкалар учун бино қурилди.

Иссиқ бўлсин деб қоянинг ичкарисиди, чайла эмас, балки ундан пишиқроқ, кенгроқ ертўла қурдик. Унинг тупроқ солинган томи сув ўтказмас эди. Ерга тахта солиб тахланди. Взводлар жойлаштирилган ерда ўт ва қуруқ барглар билан тўлатилган узун тўшак сўрилар, столлар, скамейкалар, милтиқ қўйиш учун пирамидалар турар, ҳар хил майда-чуйда нарсаларга тоқчалар қилинган эди. Стол устида ойна ўрнига мураббодан бўшаган шиша қўйилган «қўлбола» фонус турипти. Ошхонага катта плита қурилган; нон ёпиш ва нон қуритиш учун ясалган рус ўчоги ҳам бор эди. Команда пунктини казарма, узоқ разведка ва бош заства билан боғлаш учун дала телефони ўрнатилди.

Геня бошқалардан орқада қолмаслик учун уриниб ёғоч кесишни тезлатар, ўтин майдалар, арралар, кавлар, оғир нарсаларни ташир эди. Лагернинг иш бошқарувчиси Геняга дераза ромлари ва эшикларини қўйишни топширди. У кейин радистларимиз билан бирга антенна тортишди, радио тузатишди, икки ёқлама алоқани ўрнатди. Унинг юксак болалик қомати ҳамма ерда кўринар ва шўх овози эшитиларди:

— Биз худди ҳақиқий Робинзонлардек — ҳаммасини ўзимиз ўз қўлимиз билан қиламиз! — деб хурсанд бўлди у, — дадажон, сиз Жюль Верннинг «Сирли орол»ини ўқиганмисиз?

У одамзод билимининг кучи, удабуронлиги, усталиги ҳақидаги ва табиатни эгаллашда, ҳар қандай ғовтўсиқни енгишда одамга ёрдам берувчи коллективнинг кучи ҳақидаги бу китобни севарди.

Бизнинг тоғдаги лагеримизга ҳеч ким ўтолмасди. У ерга тепадан асло тушиб келолмайсан киши, шундай тикка, ҳатто ундан тоғ эчкиси ҳам зўрға тушарди. Пастдан эса дарани соқчилар отряди беркитиб турарди. Бизникига олиб борадиган сўқмоқ йўл айланма бўлиб ҳўтаритиб чиқар эди, яна бунинг устига иккита соқчи истеҳком — бу сўқмоқ йўлни фронт ва ён томондан ўққа

тутиши мумкин эди. Сўқмоқ йўл бизнинг казармамиз ўти остида ҳам қоларди, яъни узоқ разведка биноти ичидан туриб унга қараб пулемётдан ўт очиш мумкин эди. Бизда лагердан чиқиб кетадиган «Эҳтиёт йўли» ҳам бор эди. Ундан ўтиб, бориб, тез орада тажовуз қилаётган душманнинг орқа томонига бориб қолиш ҳам ҳеч гап эмас эди.

Қисқача қилиб айтганда, бир неча тажрибали мерганлар бу лагерни узоқ вақт катта бир душман қисмидан мудофаа қила олиши мумкин эди. Фақат бизнинг партизанларимизгина биладиган тор сўқмоқ йўлдан ташқари тоққа олиб чиқувчи ҳамма йўллар миналаштирилди.

...Оғир иш куни охирлашди. Тоғ ораллиғидаги дарада, пастда, туманнинг енгил тутунлари ичида кечки кўк тусдаги соялар аллақачоноқ чўзилиб узала тушди. Улкан қарағайларнинг таналари ботиб борувчи қуёшнинг нурида ярқираган мис рангидай товланади. Болталарнинг тақиллашлари, арраларнинг ғирчиллашлари тўхтади. Лагерь жимжит. Геня билан Евгений ертўлардан бирига кираверишда ётган дарахт ғўлачасининг устида ёнма-ён ўтиришибди. Янгигина йўниб тарашланган қатрон дарахтининг ўткир ҳиди анқийди. Оёқ тагида хушбўй ҳидли пайраҳа ётипти.

— Женя, бу ер ёқадими сенга?— деб сўради ундан Геня.— Менга қолса бутун умр бўйи шу ерда яшардим. Мана, шунақа кулбада яшардим, ов қилардим, балиқ тутардим...

— Мактаб-чи? ВУЗ-чи?

— Ҳа, ростдан ҳам бу ерда ВУЗ йўқ... Ҳа, майли, ВУЗни тугатгандан сўнг!.. Ёки яхшиси мана бундай: ёзи билан туриш учун бу ерга сен билан, Валя билан баҳорданоқ кўчиб келиб олиш... Қалай? Унда роса ҳам ажойиб иш бўлармиди, тўғрими? Валянинг ёнимизда йўқлигига жуда ҳам ачинапман-да!

— Валя билан бирга пионер бўлиб юрган вақтларимизда,— дейди Евгений,— биз ҳам шундай ҳаёт ҳақида орзу қилган эдик. Биз у билан бир ёз жуда ҳам баланд тоғ чўққисидаги пионер лагерида, Кавказнинг ажойиб бир бурчагида яшагандик.

У Геняга ўзларининг лагерлари жойлашган ўрмонзор, у ердаги тоғ дарёси ёқасида ўсган нина баргли қадимий дарахтлар, ўсиб ётган маймунжонлар орасида

айиқ билан учрашиб қолишлар, «абადий қор»га қилинган юришлар, тоғдаги пионер гулханлари... ҳақида ҳикоя қилиб берди.

— Ҳа, биласанми,— деди Геня, Евгений жим бўлиб ўйланиб қолганда,— бизнинг мана бу ертўламызда ҳам уруш тамом бўлгандан кейин лагерь очиш мумкин-ку, ахир!

Евгений сукут қилди. «Уруш тамом бўлгандан кейин!».. Бу «уруш тамом бўлгандан кейинги» вақт келиб етгунча ҳали қанча кураш ва қанча оғирчиликлар бор! Ҳа, ростдан ҳам бу ерга тинчлик кунлари дўстлар билан ҳамда Маша ва Инночкалар билан бирга келиш жуда ҳам ажойиб бўларди...

* * *

Баъзан «худди партизанга ўхшаб юради-я»,— деб гапиришади. Бу иборанинг отрядимиздаги партизанларга ҳеч бир дахли йўқ эди. Биз Қизил Армия уставига асосланилган мустақкам тартиб-интизомга сезгирлик билан амал қилиб борардик. Албатта бу ишда отряд қўмондонлигига партия ва комсомол ташкилоти катта ёрдам кўрсатди.

Бизнинг катта операция планларимиз партизан отряди штаби томонидан тасдиқланарди. Операция ўтказишга тайёрланиб, ҳатто йўлдаги автотранспорт колонналарига бўладиган энг оддий ҳужумда ҳам, биз энг олдин операция белгиланган жойни синчиклаб ўрганиб чиқардик. Уни кузатиб боришни ҳам йўлга қўярдик. Бу билан биз партизанларда ўз кучига ва ўзининг шу ишни урдалай олишига бўлган ишончини тарбиялардик.

Лагерьимиздаги кишилар кўз олдимизда ўзгариб борар, ўз жанговар бурчларини батамом англаб, жанговар тартиб-интизомга онгли равишда амал қилардилар. Кабинет ишига ўрганиб қолган катта кишилар билан ҳам, мактаб ўқувчиси Геня билан ҳам шундай бир хилда иш олиб бориладди. Геняда бундай ўзгаришлар ички курашларсиз ва бир-икки марта ўз вақтида айтиб қўйилган қатъий «тушунтириш»лар, баъзан эса кескин сўзларсиз рўй бермади, албатта. Лекин тез кун ичида у ишни ўз вақтида ижро этувчи онгли бир жангчига айланди. У умумий иш қатъий партизанлик тартиб-интизоми талаб қилган вақтда, шахсий истак, дид ва интилишларидан воз кечишни биларди.

Евгений ва унга тақлид қилиб Геня ҳам, доимо — дам олишда ҳам ва жанговар ҳолатда ҳам, ҳаммадан олдинда бўлишга ҳаракат қилишарди. Евгений биринчи кунданоқ отряднинг жони бўлиб қолди.

* * *

Эрта тонг. Туни билан тоғ чўққиларида мудраб чиққан булутлар, қуёш ўз нурларини унга сочиши биланоқ тезда тарқалди, эриб кетди. Геня нима қилса ҳам барибир бошқалардан олдинроқ туролмади: линейкагача эрталабки зарядкани қилиб олиш учун улгуриши керак эди. Бу зарядкани эса хоҳловчи кишиларни йиғиб, унинг ўзи ташкил этган эди.

— Бир-икки, уч-тўрт! — Қаттиқ овоз билан команда берди Геня. У равон, салмоқли ҳаракат қилар ва унга қараб ҳаракат қилаётганларни ҳам ҳушёрлик билан кузатиб борарди.

Эрта куз тонгида, тоғда бўлиш қандай яхши! Кузнинг олтин ва қизил ранглари тегиб ўтган қуюқ ўрмонлар билан қопланган тоғлар, айниқса тонг пайтида гўзал бўлади. Ҳамма ёқда кишини ҳайрон қолдирарли даражада жимлик. Ҳаво тоза ва шаффоф. Вақт ҳали эрта бўлишига қарамай лагерда ҳаёт булоқдай қайнайди.

Эрталаб соат беш ярим. Ҳамма, ҳаттоки кечаси разведка ёки жангдан қайтиб келганлар учун ҳам уйқудан уйғониш пайти. Ҳаммалари ювинишади, кўрпа-тўшакларни, бино ичларини йиғиштиришади, кийинишади ва қурол-яроғлар билан тўла қуролланиб роппа-роса соат олтида ўз бўлинмалари билан линейкага сафга тизилишади. Мен комиссар ва штаб бошлиғи билан бирга саф тортиб турган партизанлар олдига келаман. Лагерь навбатчиси бўлинма текшириб чиқиш учун тайёр эканлигини доклад қилади. У сафда қанча одам борлиги, қанчаси касал, ярадорлиги ва кимларнинг йўқлигини — ҳаммасини ҳисоблаб ахборот беради.

Отряд бўйича буйруқлар бўлса, уларни штаб бошлиғи ўқиб эшиттирарди. Партизанларнинг бутун куни билан то эртасига эрталабгача қоровулликка ва ишга тақсим қилинганлигини лагерь навбатчиси эълон қиларди. Агар бошқа хил эълонлар бўлмаса ҳамма тарқарди. Одатда эрталаб соат етти яримда бўладиган нонушта вақтигача навбатчи ошпаз ва соқчидан ташқа-

ри ҳамма ҳарбий машғулот ўтказарди. Меҳнат куни бошланиши билан бировлар ишга киришар, бировлар алоҳида топшириқ билан лагердан чиқиб кетарди.

Тушки овқат соат иккида, кечки овқат соат саккизда ейиларди. Саккиз яримдан токи соат ўнгача сиёсий машғулот, мажлис, ўқиш бўларди. Соат ўн яримда лагерь жимжит уйқу оғушига кирарди. Фақат соқчилар ва лагерь бўйича жавобгар бўлган навбатчигина ухламасди, холос!

7. Разведкачилар

Отряднинг жанговар ишларини юзага чиқаришда яхши ташкил қилинган разведка катта ва муҳим аҳамиятга эга эди. Тўғриси айтганда: муваффақиятларимизнинг қоқ ярмиси ҳеч сўзсиз, разведка туфайли эканини тан олиш жерак.

Биздаги разведкачиларга Евгений бошчилик қиларди. Бошқа партизанлар билан бир қаторда Геня ҳам разведкага катта ёрдам кўрсатди. Унинг шундай бир «йўллари» ва ўз имкониятлари бор эдики, булар кўп вақт ҳар қанча тажрибалари бўлишига қарамай катта ёшдаги разведкачиларнинг қўлидан келмасди. Унинг худди станица боласига ўхшаб кийиниб, одатда чўпонлар осиб юрадиган бўздан қилинган халтачаси ичига бир бурда зоғора нон, бир жуфт пиёз солиб, уни елкасига осиб юрган вақтлари кўп бўларди. Бундай қарасанг Геняга ҳам ўхшамайди шунда. Балки сарғайиб кетган сочлари билан эрталабдап кечгача очиқ ҳавода подалар билан дайдиб юришга ўрганиб қолган — яланг оёқ, юзлари қорайиб кетган, чинакам чўпон боласига ўхшайди. Аммо бу «чўпон бола»нинг қаеригадир усталик билан тўппонча яшириб қўйилади, яширилганда ҳам шундай яшириб қўйилар эдики, уни ахтаришганда ҳам топиша олмасди. Бу «чўпон бола»нинг қарашлари эса сезгир, синчков, йўлдан қанча фашист машиналари уруш асбоб-анжомларини олиб ўтганлиги ва фашистлар қаерга янги отиш жойи қурганликларини тез билиб олувчан эди.

Геня билан разведкага кўпинча унинг дўстлари, қўшни партизан отрядининг худди шунга ўхшаган тенгқур болалари ҳам бориб туришарди. Биз севиб «Миттивойлар» деб чақирадиган бу болалар фашист гарнизонлари томонидан ишғол қилинган станицага жириб боришар,

бир қанча бор қийин аҳволларга тушиб қолишар, аммо айтганларидай доимо сувдан қуруқ чиқишарди. Лагерга қимматли маълумотсиз қайтган вақтлари камдан-кам бўларди.

Геняни қўрғон ва станицаларда раҳмдил казак аёллари яшириб қўйишарди. Вақт ўтиши билан станица болалари ичида унга содиқ дўстлар пайдо бўлди. У биринчи учрашувда улар билан ҳар бир станица боласини жуда ҳам қизиқтирадиган нарсалар: ов қилиш, балиқ тутиш, каптар ҳақида гап юритарди. Сўнгга секин-секин босқинчилар ёниб қўйган мактаб, фашистлар ўзларининг энг ёвуз душмани деб таъқиб остига олиб юрган пионерлар ҳақида сўрарди. У болаларнинг қандай кайфиятдалиги ва унга қандай жавоб беришларига қараб, улардан отрядга тегишли бирор нарсани билиш мумкинми ёки, яхшиси, гапни тўхтатиб қўя қолиш керакми эканлигини аниқларди. Болаларни «ўз одам» деб ишонч ҳосил қилгач, уларни немис комендатураси эшигига олиб қўйилган эълоннинг нималигини билиб келишга ёки бутун ҳовлиларни кезиб чиқиб, босқинчилар машинасини ҳисоблаб келишга юборарди. У ёш станициликлар билан ҳамкорликда варақалар тарқатар, фашист газеталарини ўғирлаб қочардилар. Бу ишларнинг ҳаммаси ёш разведкачидан эҳтиёткорлик, ҳар қандай ҳолатда тез ва аниқ ҳаракат қилиш, гаплашаётган одамнинг сирини билиб олишни талаб қиларди.

Геня ўз дўстлари билан жуда ҳам масъулиятли вазифаларни бажарарди.

Гитлерчиларнинг Георгий-Афипокая станицасига катта кучларини йиғаетганлиги, афтидан уларни Новороссийкийга ташлашга тайёрланаётганликлари бизга маълум бўлиб қолди. Босқинчилар шу вақтда айниқса станицада пайдо бўлган ҳамма кишиларни жуда зийраклик билан кузатиб турдилар. Шундай бўлса ҳам биз олдин олинган маълумотни аниқлаб олишимиз зарур эди. Юборишга Генядан бошқа ҳеч ким йўқ. У разведкага биргина ўзи эмас, балки қўшни партизан отрядидаги ёш бола — Гриша билан кетди. Болаларга жуда ҳам эҳтиёт бўлиш кераклиги қайта-қайта уқтирилган эди.

Улар уч кунгача йўқолиб кетишди. Учинчи кун Елена Ивановнанинг кўзлари уйқудан қолгандай қизариб кетганди. Евгений ғамгин, камгап бўлиб юрар, лекин икковлари ҳам ўз безовталикларини яширишарди.

Болалар тўртинчи кун и кечаси эсон-омон лагерга қайтиб келишди. Геня ишнинг натижаси ҳақида қисқа ва аниқ қилиб ҳарбийларча ахборот берди. Ана шу ахборотнинг ўзидан разведка жуда ҳам яхши ўтганлигини англаш мумкин эди. Разведканинг натижаси шу қадар муҳим эдики, ҳатто биз уни шу кечасиёқ олий қўмондонликка етказдик.

Орадан беш кун ўтгандан кейин (унда ҳам бўлса тасодифан — Генянинг йўлдоши Гришадан) бўлиб ўтган бу разведка ҳақида тўла-тўқис маълумот эшитдик. Маълум бўлишича, бу разведка жуда ҳам осонлик билан ўтмапти...

Ўшанда болалар лагердан кечаси жўнашди. Тош йўлдан юриш хавотирли эди. Тоғ этагидан текисликка олиб борадиган қишлоқ йўли билан кетишди. Гарчанд бу йўлдан ҳеч ким юрмаган бўлса ҳам разведкачилар эҳтиёткорлик билан ҳар томонни қараб борар, тез-тез тўхтаб қолар, ҳар бир шубҳа қилинган шитирлаш овозларига қулоқ солиб эшитиб ўтишарди.

Тонг пайтида Рашпилов қўрғонига етиб келишди. Болаларни шу ерда румин патрули тўхтатди.

Генянинг ёнида тўппонча — краснодардалик вақтида қаердандир топиб олган кичкинагина бельгия браунинги бор эди. Генянинг унга озмунча меҳнати сарф бўлганми — тўппонча эса у ер-бу ерларини тузатишни талаб қилар, — у, уни тузатган эди. Уни эпақага келтириб, ўқлар қидириб топган эди. У ҳақиқатан ҳам дурстгина отадиган бу браунинги билан фахрланиб юрарди.

Тўппонча Геняда кўнгилни тўқ тутса бўладиган жойга яшириб қўйилганди, юзаки ўтказилган тинтув ҳам беҳавотир ўтди. Сўроқ қилиш бошланди. Рус тилида зўрға-зўрға гапира оладиган румин сўроқ қилди:

— Қаёққа кетяпсан?

— Биз Ново-Алексеевкадан... жаноб комендантнинг буйруғи билан молларни ўша ёққа ҳайдаб боргандик...

— Сизлар ким бўласизлар?

Шунда болалар бир-бирларининг сўзларини бўлиб, Георгий-Афипская станицасида турувчиларнинг номларини айта бошлашди, уларнинг уйларини таърифлаб беришди. Бир сўз билан айтганда ҳаммасини батафсил гапириб бераверишди ва гапни шундай чўзиб юборишдики, ҳатто эшитавериш патрул бошлигининг жонига ҳам

тегиб кетди. У қўлини бир силтади-да, уларни қўйиб юборишни буюрди.

Георгий-Афипскаяга полиция одамининг кўзига жўринмасликка ҳаракат қилиб эҳтиёткорлик билан ўтиб кетишди. Ўз дўстларининг олдига етиб олишди. Кечга яқин эса станицада турувчи болаларнинг ёрдами билан бу ерга қандай қисмлар келиб тушганлиги, танк, машина, пулемётларнинг қандайлиги, ўқ-дориладар омбори қаерга ўрнатилганлиги каби керакли маълумотларни йиғиб олишди. Ҳатто Геня темир йўл станциясига киришга ҳам журъат қилди. Вагон составларига қандай ва нималар ортिलाётганлигини кузатиб, йўллар устида кезиб юрди. Умуман айтганда имконияти бўлган ҳамма иш қилинди.

Георгий-Афипскаядан оқшом пайтида йўлга чиқишди. Полиэлардан, орқадан айланиб ўтишди. Станицадан эсон-омон чиқиб олишди. Бутун кечаси билан шошилиб йўл босдилар. Смоленскаяга яқинлашган вақтларида тонг оқара бошлади. Мана бу ерда, тамаки саройи олдида эҳтиёт бўлишолмай қолди. Қўпол, қаттиқ қичқириқ эшитилди:

— Тўхта!

Болалар сапчиб бир томонга ўтишмоқчи эди, лекин кеч қолишди: пистирмада ётган икки полициячи, худди ерни ёриб чиққандай, милтиқларининг оғзини уларга қаратиб бурди.

— Ким бу? Қаердан келяпсанлар? Кечаси нима қилиб юрибсанлар?

Болалар бу сафар ҳам чап бериб қутилиб кетишга ҳаракат қилиб кўрдилар: ахир уларнинг отлари йўқолиб қолган-ку, яна бу отлар ўзлариники эмас, фрицларники эди, уларни бутун кечаси билан ахтариб чиқишди, топишолмади, энди бўлса уйга кетишга қўрқишпти — отсиз станицага қайтишга рухсат берилмаган-да...

Бу жавоб полициячини қаноатлантирмади.

— Қўлингни кўтар! Битта-битта кел-чи.

Геня ўз тажрибаси бўйича полициячилар билан бўладиган иш ҳатто гитлерчилардан оғирроқ бўлишини биларди. Уларни алдаш ҳам у қадар осон эмас, бунинг устига манфур сотқинлар болаларни бекорга отиб ташлашлари, кейин уларга содиқ хизмат қилишни билдириб, «муҳим жосус»ни ўлдирдик деб айтишлари ҳам мумкин.

Тез ва қатъий ҳаракат қилиш керак эди. Геня ўзининг кичик тўппончасини ўнг қўлида билинтирмай қаттиқ сиқиб, қўлини кўтарди ва полициячининг олдига биринчи бўлиб келди. Тез қўлини туширди — ўқ ҳам узилди, яна отилди. Яқиндан қадаб туриб отди. Полициячилар йиқилишди. Улардан биттаси бақирди, ердан туришга ҳаракат қилиб кўрдн, милтиққа ёпишди. Болалар ўзларини йўл ёқасидан шохчалар орасига ташлашди. Орқада ўқ овозлари гумбурлади.

Станицада ваҳима кўтарилди. Тонг отар пайти оловлар милтиллларди, қичқирган жоманда ва отишма овозлари эшитилди. Қоровуллар буталарга қараб отар, тўсиқлар орасидан эса қўл пулемёти урарди. Фашистлар уларнинг кетидан қувлашга тушишди. Болаларнинг боши устида ўқлар вишиллар, улар эса дармонлари борича югуриб елишар, йиқилишар, кўтарилишар, яна йиқилишар ва қувловчиларни изидан оздиришга ҳамда шу билан бирга бир-биридан ажралмасликка ҳаракат қилиб, у томондан-бу томонга ташланиб, яна қочишарди. Тун оғиб қолган эди.

Шарқ ёришди. Тонг пайтида ҳамма ерни қоплаган туман ичидан шохчалар, станица, узоқдаги тоғларнинг ғира-шира акси кўринди. Қувловчилар етиб келмоқда эди. Геня билан Гриша чапга, Афипс томонга бурилишди. Гитлерчилар шу ерда қочоқларни кўздан қочириб қўяёзган эдилар, аммо болаларнинг боши устидан барглари чирт-чирт узиб, яна ўқлар ҳуштак чалиб ўтди.

Яқин орада бўлиб ўтган ёмғирдан сўнг Афипс жўшқин бўлиб қолган,— у кўпикланар ва сув тагидаги тўнкаларни ағанатиб, тошларни думалатиб шовуллар, гирдобга айланарди. Унинг қутирган, кўпикли тўлқинларига ташланиш қўрқинчли эди, аммо бошқача йўл йўқ эди. Разведкачилар дарёнинг тез оқими билан охириги кучлари борича қурашдилар. Оёқларини тўнканинг қиррали бутоқлари, тошларига уриб қонатиб, қарама-қарши томондаги қирғоққа чиқиб олишди. Автоматлар улар кетидан тез-тез отишни давом эттирарди.

Болалар анча ичкарилиқдаги ўрмонни мўлжаллаб ерга паст бўлиб энгашиб қирғоқ бўйидаги қуюқ толзор орқали кетишди. Қуёш кўтарилди, атрофни қоплаб ётган хира туман тарқалди, узоқ-узоқдаги қорли чўққилар ялтиради. Отишмаларнинг овози ҳам тинди. Афтидан гитлерчилар жўшқин Афипс орқали сузиб ўтишга боти-

нолмаган бўлсалар керак. Болалар ҳўл кийимларини сиқиб олишди ва эҳтиёткорлик билан кўп айланма йўл юриб бориб, оч, уст-боши титилган, ҳорғин ҳолда фақат кечасигина лагерга қайтиб келишди.

Гришанинг разведка ҳақидаги жуда ҳам пойма-пой, лекин ҳақиқий ҳикоясини эшитиб бўлиб, мен унга рухсат бердим.

— Ҳар ҳолда билмоқчи эдим,— дедим мен Евгенийга:— нима учун Геня буларни биздан яширди? Онасини безовта қилишдан қўрқдимикан? Уни хавотирли операцияларга юборишни тўхтатиб қўйишимиздан қўрққан бўлса керак?

— Ундай ҳам, бундай ҳам бўлиши эҳтимол,— деб жавоб берди Евгений.— Аммо менинг ўйлашимча энг муҳими бу эмас.

— Нима бўлмаса?

— Бизда ахир мақтаниш одати йўқ. Ўз ишингни қилдингми, топширилган вазифани бажардингми — жуда яхши бўпти. Қолган бошқа ҳаммасини «лирика!» дейиш мумкин. Ҳамма ҳам ахир шундай иш тутади — нима бўпти, у ҳам ҳаммага эргашяпти-да.

Биз кечқурун Евгений иккимиз Геня билан яна бир гаплашиб кўрдик. У бундан кейин ўз саргузаштлари ҳақида бизга батафсил ҳикоя қилиб беришга сўз берди.

Мана, бир кун ўтмасданоқ Геня яна олдимга келиб, улар Павлик Худоерко билан бирликда унинг ўз таърифича «оз-моз тентаклик қилиб қўйган» гуноҳига иқрор бўлди.

Улар бу сафар Смоленская станицасига разведкага боришди. Улар қишлоқ болалари кийимида, чўнтакка граната ва тўппончаларни яшириб, станица кўчаларида гўё беғам кишилардек кетишарди. Тепаликда штаб биноси бор. Унинг ёнида ҳаддан ташқари шовқин-сурон бўляпти. Бу ё мастликнинг шоду ҳуррамлигими ёки бирон мажлис бўляптими, буни билиб бўлмади.

Болалар катта кўчадан тор кўчага қайрилишди. Шохлар ичига ва полизлар орасига яшириниб, штаб томонга қараб эмаклай бошлашди. Девор ёқалаб қоровул юрарди. У Генянинг полиз ичида юрганини кўрди-ю, лекин унга жуда ҳам аҳамият бериб қарамади. Шундай паллада жўякларда юрадиган болалар кам дейсизми?

Қоровул муволишдан эндигина бурилган эди — Геня билан Павлик бино томонга қараб югуришди ва дераза

ичига гранаталар иргитишди. Киши кўз олдига келтириб бўлмайдиган тўс-тўполон бошланди, тартибсиз отишмалар гумбурлади. Разведкачилар фашистларнинг саросимага тушиб қолганидан фойдаланиб, яширинишга, ўрмон ичига кириб кетишга улгурдилар.

Нима қилиш керак? Геняни сўкиш керакми? Ахир у Павлик билан бирликда мардонавор портлатиш ишини бажарди-ку. Биз кейинчалик унинг гранаталари билан штабда бир неча фашист офицерлари ўлдирилганлигини билдик. Ҳаммадан ҳам энг муҳими шуки, фақатгина Смоленская аҳолисигина эмас, балки унинг ёнидаги қўшни станицадагилар ҳам: душманни боплаб ўз уясида урган бўлса, демак кучли партизанлар эканда, деб руҳланиб кетдилар!

Аммо болаларни мақтаб юборишдан ҳам ўзимни сақлаб қолдим. Генянинг ҳикоясини бамайлихотир эшитдим ва худди шундай вазиятда дедим:

— Мана, қилган разведканг ҳақида тўла ҳикоя қилиб берганинг жуда яхши бўлди!

* * *

Отрядга қўмондонлик қилувчилардан ҳеч бир киши ҳалигача гидрозаводнинг аввалги бригадири — партизан Георгий Феофанович Мельниковга нисбатан, кўп вақт назифасини бажариш пайтида унга дуч келиб қоладиган ва дуч келиши муқаррар бўлган қийинчиликлар ҳақида: фақат ваҳима кўтардинг деб эмас, ҳаттоки қийинчиликни биров ошириб кўрсатдинг, деб бирор таъна-қочириқ қилишга ҳеч бир баҳона тополган эмас. Бу матонатли, камгап, кўп вақтларда эса осойишта, оғир одам эди. У ҳеч қачон ўз сўзини елга совурмасди.

Лекин ростини айтганда, унинг команда пунктидаги шошилишч, пойма-пой қилган ҳикоясини эшитганингдан сўнг, унинг аввалги осойишталиги билан ҳозирги дақиқадаги безовталанган юзларини солиштириб беихтиёр: «Бу одам ваҳима соляпти. Нима учун бундай қилаётган экан?» дейсиз. Лекин шуниси ҳам борки, бу ҳол ҳаммада ҳам учраши мумкин. Чарчаган, асабийлашган, ёлғиз бир ўзи узоқ вақт ўрмонда қолиб кетган, мана шунинг учун ҳам ўзини оз-моз олдириб қўйган бўлиши мумкин.

Мусьяченко билан Сафронов ҳам назаримда менинг фикрларимга қўшилгандай бўлишди. Евгений Мельниковнинг сўзларини зўр диққат билан эшитарди.

Георгий Феофанович жанговар ишларимиз ҳақидаги маълумотни бирлашган партизан отрядларининг штабига етказиб, у ердан ҳозиргина қайтиб келган эди. У топшириқни бажариб лагерга Афипс соҳиллари бўйлаб қайтганди. Қирғоқ бўйларидаги бутазорлардан ўтар, тошларга сирғаниб худди ҳар сафаргидай саранжом, сезгир, ҳушёр, ҳар бир тасодифга ҳозир у нозир бўлиб юрарди.

У Подгорний хутори қаршисидаги дарё соҳилидаги бутазор баргларининг яшил доирасида намоён бўлган осойишта манзараларга завқланиб қараб, бир неча минутгина ушланиб қолди, холос. Ботиб боровчи қуёшнинг тилла ранг нури билан товланган оқ уйлар мева боғининг қуюқ, кўм-кўк барглари орасидан очиқ чеҳра билан қараб туришарди. Ҳамма нарса осойишта, беозор ва жимжитлик билан нафас оларди. Мельников дарёга яқин уйдан, ёш бир казак аёлнинг икки боласи билан чиқиб келганини кўрди. У чақалоқни қўлига кўтариб олган, беш-олти ёшлик қизи эса юбкасининг этагидан ушлаб борарди. Гўё илиқ, шўх тўлқин партизанга келиб урилгандай, унинг юрагини иситгандай, кўзларини намлагандай бўлди..

Шунда бирдан ҳеч бир ақл бовар қилмайдиган шундай бир даҳшат юз бердики, бунинг нима эканлигини Мельников ҳалигача аниқ тушунтириб беролмайди. Борган сари кучайган даҳшатли овоз, тўсатдан чиққан зарба, ўт гирвати ва тутун чиқиб портлаш шундай кучли бўлдики, партизанга теварак-атрофдаги қоялар қимирлаб, силкиниб кетгандек туюлди. Қайноқ тўлқинлар уни оёқдан тойдирди. У нафаси қисилиб, эс-ҳушини йўқотар даражада йиқилди. У ҳали кўтарилиб олишга улгурмаган ҳам эдики, яна қайтадан хунук, даҳшатли овоз эшитилди ва партизанга бу зарба биринчисидан ҳам кучлироқ бўлиб туюлди.

Мельников бир қанча вақтгача юзи ва кўкрагини ерга берганича жимгина ётди. Агар дарёнинг бетўхтов шовқин-сурони ёки узоқдаги шаршара гувуллашини эсга туширадиган қандайдир янги бир овозни ҳисобламаганда, энди атроф жимжит эди.

Мельников тиззаси билан туриб олиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради ва ваҳимадан титраб кетди. Мельниковнинг қаршисида, Афипсининг нариги қирғоғида, яъни у ҳозиргина завқ билан қараган Подгорний хутори ўр-

нашган жойда ниҳоятда катта гулхан алангаланиб ётарди. У ерда биноларни, дарахтларни ялаб-юлқиб сарғиш тусдаги ўт шуъласи авж олар ва бу шуъла устидан кечки топ-тоза осмонда қуюқ қора тутун чўзилиб буруқсиб борарди.

Бу шундай кутилмаган, шундай даҳшатли бўлган эдики, Мельников тикка туриб олди-да, ниҳоятда катта гулхан томонга қўлини чўзиб қичқириб юборди. Кейин у ақли-ҳушини йигиб олиб, шу заҳотиёқ қирғоқ бўйидаги бутазорларга яширинди ва у ерда гуллаб борувчи хуторни кўйдириб бир уюм харобаликка айлантирган ўтни кузатиб ётди...

— Шундан кейин эса мен хуторда кишиларни кўрмадим,— деди Мельников ҳикоясини тамомларкан.— Ҳатто ўша казачка аёл ва кичик болаларнинг ҳам нима бўлганини билмайман...

У ўз ҳикоясини тугатиб, жим бўлиб қолди. Унинг офтобдан қорайиб кетган юзида ўзига хос бўлмаган ҳайратланиш, паришонлик пайдо бўлди. Чап қўл бармоқлари билан у камзулининг тугмачаларини то ўз ипига осилиб қолмагунча айлантираверди.

— Ҳаммаси шуми?— деб сўради Евгений.

— Ҳаммаси шу,— деб оҳиста жавоб берди Мельников.

Шундан сўнг орада чўккан жимжитликни Евгений бузди:

— Мен ўртоқ Мельниковнинг ахборотини жуда ҳам ажойиб, алоҳида аҳамиятга эга деб ҳисоблайман! Сизларга эслатиб қўяй, бундан бир неча кун илгари фашист радиоси катта, вайрон қилувчи кучга эга бўлган янги махфий қурол ҳақида ахборот берди. Биз ўша вақтда бу ахборотни фашистларнинг навбатдаги ҳийла-найранги, мақтанчоқлиги, алдамчилиги деб ҳисобладик. Аммо кўринишдан бундай бўлмаса керак... Биз қўмондонлиқнинг кўрсатмасига мувофиқ фашист армияси қуролларида яратилаётган ҳар бир янги нарсани кузатиб боришимиз ва бу ҳақда тезда хабар қилишимиз лозим. Шунинг учун ҳам мен ўртоқ Мельниковнинг ҳикоясини жуда ҳам муҳим деб ҳисоблайман ва биз ҳаммасини яхшилаб билиб олишимиз керак, деб ўйлайман.

Албатта, Евгений ўз сўзида ҳақли эди. Ҳаттоки Мельниковнинг ҳикоясида муболаға бўлган тақдирда

ҳам, биз далилларни аниқлашимиз ва ҳар ҳолда тинч аҳоли устига келиб қандайдир янги бир қуролни синаганликлари учун душмандан қасос олишимиз керак эди.

Эртаси кун и хуторда разведка ўтказилди. Қишлоқ уйларининг учдан бир қисмигина қолган. Бўлаётган аҳволдан қўрққан аҳолилар, хуторни ташлаб, тоғларга чиқиб кетишган. Разведкачиларимиз улардан баъзи бирларини топишга муяссар бўлишди ва улар Мельников ҳикоясининг ҳақиқат эканлигини тасдиқладилар.

Бундан ташқари, хутор устидан кузатиб борган разведкачилар қишлоқни ер юзидан мутлақо учириб юбориш учун янги ўққа тутишнинг гувоҳи бўла олишди. Масала равшан: фашистлар бу ерда катта вайрон қилувчи кучга эга бўлган янги қуролни синаб кўришган. Биз шунингдай бу қуролнинг куч-ҳаракатини кузатиб борган фашист коррективровшикларининг Ламбина тоғида мерганлар билан қўриқланиб турганликларини ҳам аниқлаб олишга эришдик. Фашистлар Смоленская станицаси яқинида таъқиқланган зона қуришди, станицанинг ўзида эса гарнизонни ва қоровулликни кучайтириб юборишди. Бу, фашистларнинг сири Смоленскаянинг қаеридадир, яқин бир ерида яширинганлигини кўрсатарди.

Евгений станицага икки-уч разведкачи юбориш, булар орқали аҳоли ичидаги бизнинг кўмакчиларимизга коррективровшик-кузатувчиларни қўриқловчи мерганларни таъқиб қилиб туриш вазифасини юклаш ва таъқиқланган зонага яширилган махфий объектда нималар борлигини аниқлашга ҳаракат қилиш тўғрисида таклиф киритди.

— Хўш, Смоленскаяга ким боради?— деб сўрадим мен,— билиб қўйинг, у ерда ҳозир фашистлар жуда ҳам хушёр тортиб қолган.

Евгений сукут сақларди. Унинг юзлари ўйчан, жиддий тусда. Кўзимиз кўзимизга тушди.

— Геня боради,— деди у.

Ҳа албатта Геня бориши лозим. Ичимизда қишлоқ чўпон боласи қиёфасида кийиниб хуторга кириб олиш унга жуда осон. Аммо... уни шундай хавф-хатарли қалтис разведкага юбориш жуда оғир эди!..

— Шундай, албатта, Геня боради!— деб рози бўлдим мен. Шу пайтда бирдан Генянинг оқарган, ғазабкор юзлари менинг кўз олдимга келди, тинч ва кўмакчисиз

хуторни фашистлар йўқ қилиб юборганини эшитганда, унинг «Ҳайвонлар, ҳайвонлар! Биз бунинг учун сизлардан қасос оламиз!» деб ғазаб билан айтган сўзлари ёдимга тушди.

Ҳар гал Геня оғир вазифа топширилганда қаддини ростларди. У бу сафар ҳам шундай қилиб, юзларида мағрур сипогарчилик аломатлари пайдо бўлди.

— Ўзингга бир шерик топгин,— дедим мен Геняга бўлажак разведканинг мақсади ва вазифаларини тушунтириб.

— Мумкин бўлса, Федя боради, бўладими?— деб шу ондаёқ сўради Геня.

Федя — ювош, ўйчан бола, ёши ҳам унга тенг, қўшни партизан отрядининг разведкачиси. Ҳозир у бизнинг отрядда эди. Геня у билан ошначилик қилар ва бу кўринишдан ориққина, нимжон кўринган ёш боланинг садоқатини, мардлигини жуда қадрлар эди.

— Жуда соз, майли, сен айтганингча Федя бўлақолсин!— дедим мен.— Аммо эсингда бўлсин: ҳаммадан олдин ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан иш кўриш лозим. Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ партизан отрядининг командири! Кетишга рухсат берасизми?

* * *

Эрта тонг ёришган пайтида, Геня билан Федя Ламбина тоғи этакларига етиб олган эдилар. Кўтарилиб бораётган қуёш шуъласи туннинг зангори ва кўк рангдаги сояларини йўқотишга ҳаракат қилар, тоғ чўққиларига пушти ранг ҳамда сариқ ёғдулар билан жило бериб турган тонг шафағи тасвирлаб бўлмас даражада гўзал эди.

Бироқ нур билан жаҳолат курашининг ажойиб кўриниши ёш разведкачилар диққатини ўзига торта олмади. Кейин Генянинг ҳикоя қилиб беришига қараганда, улар худди шу соатда Ольха чакалакзорларида маймунжонлар бир-бири билан зич, чирмашиб, шохлаб ётган йўлнинг айрилишида шудрингдан ҳамма ёқлари ҳўл бўлиб кузатиб ётишарди. Аммо уларнинг диққат билан кузатиб туришган нарсаси — фашист танклари ва солдатлари эмас, балки пушти ранг кўйлаги тиззасигача тушган қизчанинг кичкинагина гавдаси эди. Бу қизча аввал Смоленская томондан келадиган йўлдан тез ўтиб кетди. Ундан кейин бир томонга қайрилди-ю, йўл ёқасидаги

буталар орасига кириб йўқолди. Сўнгра йўлдаги тепаликнинг ёнбагир, салқин жойида яна пайдо бўлди. Урмонни ёқалаб яна орқага ўтиб кетди.

— Биласанми,— деб ҳикоя қилди Геня:— биз доимо унинг бир хил сўзни — «Жулька, Жулька!» деб чақириб турган ингичка овозини эшитардик. Бу одамнинг кулгисини қистатадиган сўз, тўғрими? Яна у сўз оғзидан ҳар хил оҳангда: гоҳ эркалаш, гоҳ ўпкалаш, гоҳ ўтинч ёки ранжиш оҳангида эшитиларди.

Қизча энг охири танасида қаваги бор, бесўнақай кекса дарахт олдига келиб тўхтади-да, чарчаганидан тиззасини қўйиб, чўққайиб ўтириб олди.

— Сигир ахтараётганга ўхшайди!— деди ўсмоқчилаб Федя.

— Сигирни Жулька деб чақиришганини ҳеч маҳал эшитган эмасман,— деб қўшилмади унинг фикрига Геня.— Эчкини шундай деб чақиришганда ҳам майли эди... Шу қиз Смоленскаядан эмасмикин, билгим келяпти. Агар Смоленскаядан бўлса, у билан гаплашсак ёмон бўлмасди-да.

— Кел, бориб биламиз қўямиз-да.

— Шошмай тур-чи!... Ҳозир бу қизнинг қанақалигини биламиз. Қизлар ҳам ҳар хил бўлишади, ахир!

— Қўйсанг-чи! Уни қара, йиғлаяпти. Ростдан йиғлаяпти!

— Ҳа, чинакамига йиғлаяпти...

Қизча ҳамон дарахт тагида чўккалаб ўтирарди. Қўллари билан юзини тўсар ва унинг елкаларининг титраши кўриниб турар, аммо бу ҳол унча кўпга чўзилмади. Ўзини бир оз ростлаб олди, қўли билан кўзларини артди. Сочлари қирқилган бошини силкитди ва... ўз олдида икки нотиниш ўспирин турганига кўзи тушди.

Улардан бири — новча, яғрини кенг, офтобда қорайиб кетган, юмалоқ юзли ва қўй кўзлиси кўзини ундан узмасди. Бошқа бири — ориққина, қора кўзлиси ҳам унга мулойим табассум билан қараб турарди. Уларнинг иккаласи ҳам ёмон, йиртиқ, ямоқ кийимда, иккаласи ҳам елкасига бўз халтача осиб олган эди. Уларнинг турришларидан зиён-заҳмат етказадиган кишига ўхшамасди. Аммо қизча уларни кўриб, дарров эс-ҳушини йиғиб олди, қошини чимирди. Болалар худди ернинг тагидан отилиб чиққандай бирдан шовқин-суронсиз пайдо бўлиб қолганларидан кейин у хижолат ҳам бўлиб

кетди. Улар эҳтимол унинг кўз ёш оқизиб йиғлаганини ҳам кўриб қолишгандир?.. Теварак-атрофида душманлар изғийди. Туппа-тузук, ҳамиша одамларга очиқ чехра билан муомала қиладиган ростгўй совет болалари ҳам энди негадир бир-бирларига шубҳа билан қарашар, ўзларини эҳтиёт қилишарди.

Узоққа чўзилган жимликни биринчи бўлиб Геня бузди.

— Сен... бу ерларда сигир кўрганинг йўқми?— деб сўради у.— Биз йўқотган сигиримизни қидириб юрибмиз... Пешонасида оқ қашқаси бор, сариқ сигир...

Қизча кўрмаганлигини билдириб бошини чайқади.

— Ўзларинг эчки кўрганларинг йўқми?— деб сўради қизча.

Геня тантанали вазиятда Федяга қараб қўйди.

— Сен қаерликсан? Смоленскаяданмисан?— деб сўради у қиздан.

— Ҳа, ўзларингиз қаерлик?

— Бизлар...— Геня секингина жавоб бера бошлади. Унинг хаёлига бирдан бир фикр келиб қолди.— Биз Подгорний хуторидан бўламиз!— деди у.— Тогда яшаймиз...

Бу сўз қизга мутлақо кутилмаган бир таразда қаттиқ таъсир қилди. Унинг жуда ҳам эҳтиёткорлиги дарров йўқола қолди. У, офтобда қорайиб кетган қўлларини бири-бирига уриб, болалар томонга қараб қадам ташлади.

— Хуторданми? Подгорнийданми?— деб қайта сўради у.

Унинг юзлари самимий қайғуришни билдирар, катта қора кўзларида эса меҳрибонлик акс этарди. Хуторнинг қайғули тақдири бу ернинг барча яшовчиларига маълум экан.

— Э... бечоралар-ей!..— деб юборди қизча, қўлларини кўкрагига қўйиб.— Ахир энди сизлар қандай тирикчилик қиляпсизлар?

Кишиларнинг қайғу-ҳасратига чин кўнгилдан хайрихоҳлик билдираётган бу қизчани алдаб гапиргани учун, Геня уялиб кетди ва кейин бизга иқрор бўлиб айтишича, ҳатто қизариб кетди. Федя эса худди ҳеч нарса билмагандай, ўз қиёфасига кирди-ю, уларнинг кулбаси ёниб кетганлигини, энди ўзлари ўрмон, тоғларда оч-ялонғоч хавф остида кун кечиришаётганини дадиллик билан айтиб берди.

— Лаънатилар!— деб пичирлади қизча, муштчала-

рини қисиб, Федя ўз тарихини сўзлаб бўлганди. Унинг Федя ҳикоясига бўлган муносабати Геняни бир оз тинчлантирди. «Хайрият, ўзимизникилардан экан!»— деб ўйлади у ва юраги тинчланди.

Қизча айтишга айтиб қўйди-ю, лекин бегона одам билан гапиришгандай, ўзидан чўчиб хавотирланди. Аммо у болаларга бир бошдан қараб чиқиб яна бирдан табассум қилди. У, бу бегона болаларнинг кўзларидан «ўз» одамлари эканлигининг ифодасини кўрди. У ҳам худди Геня қувонгандай қувониб кетди...

— Сенинг отинг нима?— деб сўради Геня.

— Инесса!— деб энди бажонидил ва ишонч билан жавоб берди қизча.

— Инесса?— деб қайта сўради Геня.— Сен ҳали рус қизимасмисан?

— Нега? Йўқ, рус қизиман. Отим Инна эди, дадам Испаниядан қайтиб келгандан сўнг, мени Инесса деб чақирадиган бўлди...

— Даданг Испанияда бўлганми? Қачон?

Геня шу заҳотиёқ ўзининг сеvimли ёш қаҳрамони — испан ватанпарвари Хосе Салуеньяни эслаб кетди. Мана шундай қилиб, уч ўсмир — икки бола ва бир қизча — кекса, ичи кавак дарахт тагидаги майсалар устига ўтириб олишди ва худди эеки қадрдон дўстлардай суҳбатлашиб кетишди.

Геня ва Федя, Инессанинг отаси испан фашист қўзғолончиларига қарши курашганлигини билиб олишди. Ҳозир эса у гитлерчиларга қарши курашда. Лекин ундан кўпдан бери хат-хабар йўқ экан. Шунинг учун Инесса билан онаси унинг қаердалигини ёки тириклигини билишмас экан. Уруш бошлангунча улар Москвада туришган, Инессанинг онаси муаллима бўлиб ишлаган экан.

— Биз жуда яхши турардик!.. Мен музыка мактабида ўқирдим,— деди қизча ва ишдан қавариб кетган жажжи қўлларига қаради.— Энди, қандай қилиб яна музыка билан шуғулланишимни билмайман! Мен пианиночи бўлишни орзу қилардим...

Федянинг кейинроқ Геняга иқрор бўлишича, у ўша суҳбат вақтида ўзининг Краснодардаги бадий студияда ўқиганлиги ва рассом бўлиш орзусида эканлигини айтишга сал қолди, яъни ўзини тоғу тошлардаги бостирма уйларда ҳаёт кечирувчилардан деб танитгани

эсига тушиб, тилини тишлаб жим бўлиб қўя қолди. У хўрсиниб, тескарига ўгирилиб олди. Геня ҳам хўрсинди: у ҳам шу онда инженер-конструктор бўлиш орзусини эслади.

Инесса шу йил баҳорида онаси билан Кубандаги бувисиникига боришганини айтиб берди. Бувиси вафот этибди, шунинг учун улар шу ердан кетолмай қолишибди. Сўнгра фашистлар келиб қолиб, турмуш кундан-кунга оғирлашаверибди! Ейдиган ҳеч нарса йўқ, гитлерчи босқинчилар талаган станицанинг барча аҳолиси қаторида улар ҳам оч қолиптилар. Ойиси ҳалигача ҳаста сил касали билан ётарди, энди унга иситма-безгак ҳам ёпишибди. Уларнинг бирдан бир суянгани — эчки экан, Мана бундан икки кун олдин эчки йўқолиб қолибди. Шу эчкининг жуда ҳам бемаъни бир одати бормиш: шундай қайсар, ўзбошимча эканки, уни ҳеч йўлга солиб бўлмас экан. Инесса ҳамма теварак-атрофни кезиб чиқибди. Ҳеч қаерда эчкидан ному нишон топмабди — худди ер ёрилиб ерга кириб кетгандай! Эҳтимол, фашистлар эрмак учун уни отиб ташлашган бўлса, бирор ерда ўлиб ётгандир...

Геня шу дақиқада қизнинг самимий сўзларига самимий жавоб бериб гаплашолмагани учун жуда ҳам ачинди! Болалар бир-бирларига қараб қўйишди. Улар эчкини топиб олиш учун Инессага жон-жон деб ёрдам беришлари мумкин эди-ю, аммо ҳозир бу ҳақда гап очишнинг ўрни йўқ эди...

Геня ўрнидан турди. Унинг кетидан Федя ҳам қўзғалди.

— Инесса, сен ҳадеб куюнаверма,— деди Геня қизга қарамай.— Эчкинг топилади — мен бунга ишонаман. Биз уни топишда сенга ёрдам берардик-ку, аммо кўриб турибсанки...— у сўз тополмай қолди.

— Мен тушуниб турибман: сизлар ўз сигирларингизни қидириб топишларингиз керак!— деди Инесса.

— Сигир? Қанақа сигир?..— Ҳа, ростданам, албатта шундай... Биз сигиримизни қидириб топишимиз керак... Аммо лекин гап бунда эмас!— у, уларнинг албатта Смоленскаяда бўлишлари лозимлигини қўшиб қўймоқчи эди, лекин жим бўлиб қўя қолди. Инессага ишонмагани учун жим бўлиб қўя қолмади, балки разведкачиларнинг одатига жўра ортиқча маҳмадонагарчиликни бозор кўтармаслигини билиб, жим бўлиб қўя қолди.

— Хайр, Инесса!

Қизча индамади, бошини қимирлатди ҳамда ҳафсаласи пир бўлгандай тескарига бурилди. У биринчи бор учраган болалар билан бекордан-бекорга очиқчасига гаплашиб юбордим деб, ўйлаган бўлса керак... Улар қандай қилиб дафъатан келиб қолишган бўлса, худди шундай, бирдан ғойиб бўлишди. Буталарнинг орасига киришди-ю, кўринмай кетишди. Гўё бу ерда ҳеч ким бўлмагандай туюлди. Ҳеч қандай шохча ҳам қимирламади. Оёқ остидаги биронта бутоқ ҳам қиср этмади. У ҳатто уларнинг номларини ҳам сўрамади.

— Уша Инессага раҳмим келди,— деб ҳикоя қилиб берди кейинчалик бизга Геня.— Яна бунинг устига унинг номи ҳам шундай яқин бўлиб туюлдики... Ин-ночкамизни эслаб кетдим. Аммо, нима ҳам қила олардик. Биз у вақтда бошқа ишлар билан шуғулланишга сира ҳақимиз йўқ эди. Шундай эмасми?

* * *

Геня билан Федя тушдан кейин Смоленская станицасига кириб боришди. Кириб боришди дейиш осон гап... Лекин бу оўзнинг тагида қанча-қанча эҳтиёткорлик, жасурлик, чидамлилиқ яшириниб ётибди! Қандай бўлса ҳам, чўпон болаларча кийиниб олган разведкачилар, ҳамма соқчилар отряди ва тўсиқларни орқада қолдириб, айниқса шу кунларда фашистлар томонидан ҳушёрлик билан қўриқланаётган станицага кириб боришди.

Ҳаммадан ҳам қизиғи шу ердаки, болалар келаётиб йўлда йўқолиб қолган Жулька деган эчкини топиб олишди! Эчки станицага яқин жойдаги таъқиқланган зонада бўйнига бойлаб қўйилган яримта арқони билан ўтлаб юрарди. Инесса эчкини топа олмани шундан маълум бўлди. Қизча фашистлар заставаси, қоровуллари, пулемётлари билан қуршаб олинган жойга яқинлашиб келишга журъат қилолмаган. Эҳтимол эчки шундай қўрқинчли бир жойга бора олади, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган бўлса керак. Ҳа, разведкачилар эса худди ана ўша таъқиқ қилинган жойга қизиқиб қарашарди. Улар станица йўлида бирпас хаяллаб қолишгач, бирдан эчкини кўриб қолишди. У бўлса яқиндагина қурилган дзот ёнидаги майсазорда бепарво ўтлаб юрарди.

— Мана, бу жуда ҳам ёмон ҳайвон-да— деб пичирлади дарғазаб бўлиб Федя,— саёҳат қилиб юриш учун топган жойини қарагин-а, буни!

Болалар станицада бир уйни топиб олиши керак эди. Партизан разведкачилари махфий учрашиб турадиган жойларини тез-тез ўзгартирардилар. Станицага бир неча марта келган Геня кўча бурчагидаги чекка ҳовлининг тўрида турган, ўтлар билан қопланиб ётган кўримсиз бир кулбани осонгина топиб ола қолди. Станицанинг катта кўчалари бўйлаб у ёқдан-бу ёққа изғиб, санғиб юрган фашист солдати, полициячисининг кўзига бирон марта ҳам кўринмаган болалар эпчиллик билан кулба ёнига яқинлашишга муяссар бўлишди.

Геня ва Федя деразага тортиб қўйилган оппоққина пардага узоқ вақт тикилиб қараб туришди. Дарҳол киришга журъат қилиша олмади. Разведкачиларни балким бу уйда нима кутаётганини ким билади дейсиз! Эҳтимол улар эшик тақиллатишган вақтда фашистлар қуршовида мардонавор яширин ишлар олиб бораётган ўз совет одами чиқиб эшик очар. Ё бўлмаса кимки уй эшигини тақиллатадиган бўлса, ундан шубҳаланиб, ҳаммасига осилиб оладиган полициячилар тузоғига илиниб қолиш мумкин. Ниҳоят Геня тақиллатишга қарор қилди, тақиллатди. Эшик орқасидан оҳиста шапшуп этиб қадам босиб келаётган оёқ товуши эшитилди. Шу вақт Геня ёлборган овоз билан ундан сўради:

— Холажон, бир қултим сув ичиб олишга рухсат берсангиз!

Эшик очилди. Остонада қора кўйнак кийган баланд бўйли бир хотин турарди. У болаларга диққат билан қараб чиқди. Унинг ранги оқарган эди. Кўзлари Геняга жуда ҳам танишдай кўринди. У қаердадир худди шунақа кўзни кўрган...

— Кирақолинглар ичкарига! Йўлдан чарчаб келгансизлар, дам олинглар,— деди майин овоз билан ҳалиги аёл.— Сизлар эҳтимол йироқ ердан келаётган бўлсангиз керак?

Бу худди ҳалиги Генянинг оғзидан чиққандаги каби расмий жумлалардан бири эди.

Болалар топ-тоза оддий ва шинам хонага киришди. Бу ердаги ҳамма нарса, уй эгаси оғир муҳтожликда яшашидан дарак берарди. Аммо Геняни бошқа бир нарса қизиқтирарди: у стол устида ётган Толстойнинг

«Уруш ва тинчлик» китобини кўриб қолди. Геня бу томни жуда ҳам яхши биларди. У Евгенийники эди, лекин ҳозир бу том яширин иш олиб бораётганларга ўзини танитиш белгиси бўлиб хизмат қиларди. Бу томни қанчадан-қанча мардона ватанпарварларнинг қўллари ушлаган экан!..

Геня ҳам шундан кейин ўзини бир оз енгил ва оёйишта ҳис қилди — бундай вақтда қариндошининг тирсаги-тирсагинга тегиб туриши кишини қувонтиради! Фақат бир нарса Геняни ҳайрон қолдирарди: наҳотки, шу нимжон, касалманд хотин яширин иш олиб борувчилардан бўлса ва Геня муҳим топшириқни шунга топширса?

— Болалар, мен ётмоқчиман! — деди хотин хаста, чарчоқ овоз билан. — Менинг тобим йўқроқ, безгак тутьпти... Сизлар ўтиринглар, дам олинглар. Фақат мен сизларни ҳеч нарса билан меҳмон қилолмайман, ҳеч нарсам йўқ, кечиринглар.

У торгина бир каравотга ётди ва кўзини юмди. Геня билан Федя ҳайронликда бир-бирларига қараб қолишди. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин хотин кўзини очди ва болаларнинг ҳали ҳам эшик олдида туришганини кўриб яна гап ташлади:

— Менинг бунақалигимга ҳайрон бўлиб, эътибор бериб ўтирманглар! Мен безгакка чалингандан бери шунақа бўлиб қолдим. Бир оз ётсам ўтиб кетади... Кечқурун, сиз истаган одам келади. Унга нима айтишингиз зарур бўлса, айтасизлар! Ҳозирча ўз уйларидагидай ҳеч тортинмай, бемалол жойлашиб ўтиринглар — ухланглар, дам олинглар. Ахир, сизлар эҳтимол бутун кечаси билан йўл юриб чиққандирсизлар, ухламагандирсизлар? Менинг уйим жимжит, тинч... — У Геняга қараб чиқди: — Евгений Петровичнинг укасимисан? Мен дарров танидим...

Геня каравот ёнига яқин келди.

— Сиз ҳеч бир безовта бўлманг. Қорнимиз тўқ, фақат оз-моз чарчаганмиз, холос. Биз ҳовлидаги саройчада бир оз дам оламиз, сиз ухлаб олинг. Бемалол ухлайверинг!

Шундан кейин Геня орқасидан Федяни имлаб эшикка чиқди.

Саройчада бойланган шохлар, маккажўхори поялари ва сомондан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Мана шу

вақтда болалар ўртасида шундай гап кетди. Бу гапларни кейинчалик бизга Геня эмас, балки Федя айтиб берган эди.

— Гап шундай, Федя,— деди Геня,— сен бу ерда қоласан. Мен эса бориб келаман. Дарров қайтаман...

— Қаёққа кетасан? Ўзингча нималар ўйлаяпсан?

— Мен-чи, чопиб бориб эчкини топиб келаман,— деб жавоб берди Геня.— Кейин эҳтимол вақтимиз бўлмай қолар, ҳозир эса кечгача анча вақтимиз бор.

Федя бош чайқади:

— Сен эчкини қидириб келаман, деган хаёлни бошингдан чиқар! Ўзбошимчалик қилишга ҳақинг йўқ! Сенга бирон нарса бўлиб, бирор шикаст етиб қолса нима бўлади?

— Ҳеч нарса бўлмайди... Ундан ташқари, сен ахир ўша киши келса нималарни айтиш кераклигини биласан. Кўриб турибсан-ку Федя, бу ишни бажаришимиз керак... Биз унга ёрдамлашмасак бўлмайди.

— Қимга? Анави Инесса деган қизгами?

— Унга ҳам ва мана бу хотинга ҳам... Ҳали сен, унинг Инессанинг ойиси эканини фаҳламадингми? У яширин иш олиб борувчи ўз кишиларимиздан!

Федя чўзиб сўз қотди.

— Инессанинг онаси дейсанми?!

Бўлмаса-чи! Биринчидан, мен буни кирганимда дарров кўзидан билиб олдим: Инессанинг кўзи ҳам худди шунақа. Ундан сўнг деворда бу хотиннинг чақалоқ Инесса билан бирга тушган сурати турибди... Ахир мен қандай қилиб бўлса ҳам боришим керак, тушуняпсанми, боришим керак! Сен эса бу ерда қолиб керакли ҳамма нарсанинг хабарини етказасан ва агар мен кечгача қайтиб боролмасам, отряддагиларга ҳам ҳаммасини айтиб берасан...

У хайрлашиб кетиш учун Федяга қўл узатди.

* * *

Геня бизга Смоленская станицасига қилинган разведка ҳақида ҳикоя қилганида Инесса деган қиз ва унинг онаси билан учрашишларини ҳам тўлиқ гапириб берган эди. Аммо эчки воқеаси ҳақида гапиришга яқинлашиб келганда, у худди сўзга хасис одамга ўхшади-қолди.

— Ҳўш, эчки масаласида нима дейишим мумкин?—

норози бир кайфиятда деди у.— Қайд қиларли ҳеч нарса бўлгани йўқ. Фақат омадим келиб қолди... Кейин нима бўпти, таваккал қилиб эчкини таъқиқланган зонадан ҳайдаб чиқариб олиб бордим... Умуман айтганда, мен у ерга тумшугимни суқишим хатарли эканлигини энди тушундим.

Генянинг эчкини қандай қилиб ҳайдаб олиб чиқиб кетгани ҳақида билишга муяссар бўлган маълумотимиз ана шундан иборат бўлди, холос. Федя унинг ҳикоясига бир оғиз ҳам сўз қўшолмади. Ахир ўша пайтда, Геня эчкини топиб келишга кетган вақтда Федя саройчада диққат бўлиб, Геня келмаяптимикин?— деб ҳар бир товуш, ҳар бир шарпага қулоқ солиб ўтирарди-да. Аммо ухлай олмасди. Уч соатдан ортиқ вақт кутди. У бир неча бор Геняни қидириб келишга ҳам шайлачди, аммо бу фикридан қайтди. У, Геняга бир нарса бўлиб қолгудек бўлса, Федягина унинг ўрнини боса олишини эслаб, қидириб боришни тўхтатиб, саройчада пойлаб ётди.

Ниҳоят Геня қайтди:

У қўлидаги узун хипчин билан эчкини ҳайдаб келарди. Эчкини саройча олдига бойлаб қўйди, янгигина юлиб қўлтиғига қисиб олиб келган бир қучоқ ўтни ерга ташлади. Эчки сариқ кўзлари билан унга қаради ва Федяга туюлишича, мазах қилгандай: «Мэ-э-э!» деб чўзиб маъради. Геня секингина унга муштини кўрсатиб, дўқ қилиб қўйди. Саройчага жирди ва чарчаган ҳолда маккажўхори похолининг ғарами устига ўзини ташлади.

— Лаънати эчки!— деди у.

— Сен уни қандай қилиб қидириб топдинг?

Геня норози бир тарзда елкасини қисиб қўйди:

— Сен тўғри гапирган экансан. Ҳозир бу ишга киришиш керак эмас экан!

Федя Генянинг эчкини қандай қилиб тутиб олганидан бошқа ҳеч бир нарса айта олмади, аммо кўринишидан у Генянинг қўлига осонлик билан тушмаган бўлса керак.

Ўйга новчагина, офтобда қорайиб кетган юзларини ажин босган, яғрини кенг ва оқарган казакча мўйловли киши кириб келганда, қуёш аллақачонлар тоғдан пастга ботиб кетган эди. У стол четида жимгина ўтириб, Геняга диққат билан қараб, Генянинг ҳарбийлар-

ча қисқа ва аниқ қилиб етказган ҳамма сўзларини эшитди.

Ҳаммаси равшан,— деди. Унинг мўйловлари остида мулойим кулги аломатлари намоён бўлди.— Отангга... Командирга айтиб қўйгинки,— биз бу ерда баъзи бир нарсаларни ҳам билиб, аниқлаб қўйдик ва яна кўпроқ билишга ҳаракат қилиб кўрамиз,— деди у ёқ-бу ёғини тузатиб.

Яна у худди Геня гапиргандай қисқача қилиб, яширин иш олиб борувчиларнинг станица яқинидаги таъқиқланган зона деб доира билан ўраб олинган илгариги сут маҳсулоти фермасида ҳозир махфий ҳарбий объект борлигини аниқлаганликларини ҳам айтиб берди. Шуниси ҳам борки, бу махфий нарса яширин иш олиб борувчилар томонидан билиб олинган эди. Фашистлар у ерга кучли қоровуллар қўйиб, олти стволли миномётлар ўрнатишган. Улар бу янги қуролни Подгорний хуторида синаб кўришди.

Бу хабар шу қадар муҳим эдики, Геня ҳатто, унинг ўз сўзи билан айтганда, сакраб табуретка устига чиқиб кетай деганди. Ахир, шу мўйсафид, мулойим одамнинг айтиб берган гапи ҳақиқатан ҳам разведканинг вазифасини ўзида тўла-тўкис мужассамлаштирган эди! Буларнинг барчасини у ердан қўмондонликка етказиши учун иложи борица отрядга тезроқ хабар бериши лозим эди. Қани энди қанот чиқарса-ю, учиб бора қолса... Нима қилиш кераклигини эса у ерда ўзлари билишади, албатта! Эҳтимол шу кечанинг ўзидаёқ қизил юлдузли бир неча самолётларимиз фашистларнинг махфий объектига бир қанча «совғалар» ташлаб Подгорний хутори учун қасос олсалар!

Мўйловли киши дарров чиқиб кетди. Геня билан Федя уйда ўтириб қачон кеч бўлишини, келган йўллари қачон кетишларини ошиқиб кутишарди. Инессанинг онаси эса бу вақтда аллақачон қаравотдан турган эди. У ҳовлидаги эчкини кўрибоқ бошини чайқади, болаларга қараб «Раҳмат!» деб қўйди. Сўнгра шу заҳотиёқ эчкини соғишга киришди.

Аёл ишини битириб уйга кирганидан кейин учовлари узоқ ўтиришиб тинчлик кунлари ҳақида суҳбатлашди: Москва ва Краснодарда кечирилган ҳаёт ҳақида гапиришишди, кишиларнинг тинчгина, бахтиёр ишлаб,

ўқиб яшаганларини эслашди. Қоронғи тушди. Разведкачиларнинг жўнаш фурсати етиб қолганди.

Эшик бирдан ланг этиб очилди, хонага Инесса югуриб кирди:

— Ойижон! Эчки қаердан топилди...— У болаларни кўриб остонада тўхтаб қолди.— Вой, сизмисизлар!..— У гоҳ ўзининг кутилмаган меҳмонларига, гоҳ онасига кўз югуртириб алланималарни пичирлади.

У ҳаммасини: йўлда учраган бу болаларнинг кимлигини ҳам, улар нима учун унинг ойиси олдига келишганини ҳам, йўқолиб қолган эчкининг пайдо бўлиб қолиш сабабини ҳам дарров тушунди. У секингина бошини қўйи солди ва яқиндагина онаси айтган сўзни бу ҳам қайтарди:

— Раҳмат...

Бир қанча дақиқадан сўнг разведкачилар кетишди. Инесса уларни сездирмасдан ўтиб кетса бўлади деб мўлжаллаган жойлардан ўтказиб, полизгача кузатиб қўйди. Мажнунтол каби шохчалари пастга осилган кекса қора терак олдига келганда Федя унга қўлини чўзди.

— Хайр, Инесса!

— Хайр... сизлар мени «Биз Подгорнийдан бўламиз» деб алдаган экансизлар! Мен эса билмасдан сизларга раҳимдиллик қилиб юрибман, тагин!— деди ва табассум қилди.

— Йўғ-е, ҳеч алдаганимиз йўқ, — деб жиддий қаршилиқ кўрсатди Геня.— Москва, Краснодар, Подгорний қишлоғи — булар ҳаммаси бизники, жонажон юртимиз!

У нима демоқчи эканини Инесса дарров тушунди ва бошини силкиб тасдиқлади.

8. Қопқонда

Бир кун бизга қўшни Павлов отрядининг разведкачилари келишди ва душманлар Пшед тоғ тизмалари бўйлаб ёғоч ва тупроқлардан мустаҳкам қилиб қурилган отишма жойлар — дзотлар қурыпти, деб хабар қилишди. Аммо бу дзотлар нимани қўриқлаши кераклиги, уларнинг куч-қуввати қандайлигини бу теварақ-атрофдаги партизанлардан ҳали ҳеч ким билмасди. Ўз ўзидан маълумки, қурилаётган бу дзотларга эътиборсиз қараш мумкин эмас. Буни тезликда текшириб чи-

қиш ва бу ҳақда қўмондонликни хабардор қилиш лозим эди.

Разведкага Павлов отрядининг партизанлари боришди. Биз улар билан аллақачонлар дўстлик, ўртоқлик алоқаларимизни ўрнатганмиз. Евгений бизнинг партизанлик ҳаётимиз бошланишиданоқ қўшнилари, шу жумладан павловчилар билан ҳам дўстлашишга ҳаракат қилганди. Ахир, доим ҳар бир ишда дўстлар таянчига сўяниш яхши эмасми! Шунинг учун ҳам павловчилар бу разведкани бошқариб боришни Евгенийга тавсия қилганларида, у мамнуният билан розилик билдирди. Лекин қаерда Евгений бўлса — Геня ҳам ўша ерда бўлишга ҳаракат қиларди. Бунинг устига Павлов партизанлари ичида Генянинг тенгдоши ва ошнаси, дарвоқе, ташқи томондан ҳам унга жуда ўхшаб кетадиган ўспирин Виталий ҳам бор эди.

Биз маршрутни павловчилар билан бирликда ишлаб чиқдик. Энг хавотирсиз йўл-энг узоқ бўлса ҳам, тоғни айланиб ўтиладиган эди. Эҳтимол у ерда биронта фашистни учратмаслик ҳам мумкин. Павлов партизанларидан бири — тоғ этагида яшайдиган, шу ерни яхши биладиган, эҳтиросли овчи Иван Тихонович бизни: «тоққа олиб борадиган йўл ниҳоятда оғир, айланма тоғ даралари бор, жарлик, юришга йўл йўқ» деб огоҳлантириб қўйди. Тоғ эчки ўтадиган йўлдан эса дарров ўтиб кетолмайсан киши — йиқилиб тушасан. Шундан кейин юришга енгилроқ, лекин шу билан бирга ҳаёт учун хавфлироқ йўлдан — фашистлар соқчи отрядлари билан қўриқлаб турадиган, ҳамда дзот қурилаётган жойлардан ўтишга қарор қилинди.

Разведкачилар жўнаб кетдилар. Орадан бир кун ўтди, иккинчи кун ўтди, — улардан дарак бўлмади... Разведкачилар олтинчи куни қайтиб келишди.

Мен биринчи бўлиб узоқдан ўз ўғилларимнинг келишган қоматларини ва худди шуларга ўхшаш келишган қоматли Виталийни ҳам кўриб қолдим.

Озиб тўзиб лаблари порсиллаб ёрилиб, кўзлари ич-ичига кириб қизариб кетган Евгений ва Геняни библиб олиш жуда қийин эди. Кийим-кечаклари титилиб, жулдур бўлиб кетганди.

Улар кечқурун бир оз дам олгани ўтиришганида, Евгений уларнинг чеккан кулфатлари ҳақида сўзлаб берди.

Разведкачилар кечаси хуторга яқинлашиб бориб, буталар орасига ётиб олишди. Об-ҳаво жуда қулай: қоронғи, иссиқ, бутун осмон юзини булут қоплаган эди. Аммо Иван Тихонович норози бўлгандай бошини қимирлатиб қўйди ва чуқур энтикди. Қаттиқ шамол ва қурбақаларнинг вақиллашлари унинг тахминича кун очилиб кетишидан дарак берарди.

Разведкачиларнинг азалги душмани бўлган ой ҳали чиқмасдан бурун, хуторнинг ёнидан ўтиб кетишга шошилиш керак эди. Аввал бошлаб Иван Тихонович билан Виталий эмаклаб боришди. Фашист соқчиларини айланиб ўтиш учун, одатдагидай четан деворни ёқалаб, жўяклар орасида тойиб-йиқилиб бўлса ҳам полизлар орасидан эмаклаб боришди.

Ярим соатдан кейин манзара равшан бўлди: ҳозирча хуторнинг ҳамма ери осойишта. Аммо уни катта бир группа билан босиб ўтиб бўлмайди: фашистларнинг искович итларининг қайсидир бир бурчакда во-вуллагани эшитилиб турибди. Яна хутордан чиқаверишдаги ихота ёнида соқчилар айланиб юришибди.

Иван Тихоновичнинг бошида оддий ва оқилона бир план пайдо бўлди. У хутор яқинига ўтлоқдаги, ўриб олинган пичанзор устидан эмаклаб келди. Демак, қаердадир шу яқин орада сомон, пичанлар ғарами бўлиши керак. Ҳа, худди шундай. Мана биринчи ғарам, мана иккинчиси!.. Иван Тихонович шартли ишора билан хабар қилиб, Виталийни ўзининг ёнига чақириб олди. Улар иккаласи патронларининг қўрғошин қисмини синдириб порохни эса ерга соча бошлашди. Ингичкагина порох йўли ғарамдан токи бир гуруҳ разведкачилар ётган буталаргача туташган эди.

— Сафланинг!— деган оҳистагина команда эшитилди.

Евгений қаторнинг олдинги қисмига, Иван Тихонович эса — кетига туришди. Виталий гугуртни ёқиб дорига олиб борди. Чопқир аланга ер устидан чап томонга, пичан ғарамига югуриб борарди. Партизанлар эса тез ва ҳеч қанақа шовқин-суронсиз ўнг томонга қараб кета бошлашди.

Ғарам ёнди. Унинг ёрқин шуъласи қоронғи осмонга — юқорига отилиб чиқди. Хуторда ваҳима кўта-

рилди. Фашистлар ўт қўйганларни қидириб топиш учун шохчалар орасига ташланди. Аммо разведкачилар бу вақтда хуторни бошқа томонидан айланиб ўтиб кетишганди. Улар душманларнинг ўтни ўчириш билан овора бўлиб қолганларини билиб, бемалол келишар эди, шамол эса оловни қўшни ғарамларга ҳам олиб бориб туташтириб юбориши мумкин эди...

Партизанлар Пшед тизма тоғ этакларига тонг отар пайтида етиб келдилар ва дозор тайинлаб, ўзлари дам олгани қуюқ бутазор орасига жойлашишди. Дозорлар тўсатдан бу бутазор яна қандайдир бошқа бир «кишилар билан тўлдирилган» хабарини бердилар. Павловчилар бу ерга нима мақсад билан келган бўлсалар, бир соат олдин бу ерга бошқа бир отряднинг разведкачилари ҳам худди шу мақсад билан келишганди. Партизанларнинг бир-бирлари билан учрашувлари шодиёнага айланди. Бу—тоғ этагидаги партизанларнинг ҳаммаси дўст ва душманни зийраклик билан кузатиб бораётганликларидан далолат берарди. Шунинг учун отряд раҳбарларини биргалашиб ҳаракат қилишда келишмовчиликлари бор деб айблаб бўлмасди: ахир партизанлар душманнинг янги тулар жойини ҳали ҳеч ким билмаган ва биринчи марта разведка бўлаётган бир вақтда учрашдилар-да. Улар бир-бирларига хабар қилиб, биргалашиб ҳаракат қилишни келишиб олишди.

Қуёш аста кўтарилди. Евгений билан Иван Тихонович чекка ёққа эмаклаб боришди:— қани дзоти қаерда экан?

Иван Тихоновичнинг тахмини тўғри чиқди: бахтга қарши кун жуда иссиқ бўлди. Узоқда сароб бўлиб жазирама чўл ястаниб ётибди. Дурбинда хуторнинг оқ уйлари, ғира-шира теракларнинг учлари кўринарди. Бир чегда у қадар баланд бўлмаган, кўм-кўк буталари ўсиб ётган тепалик бор экан. Аммо ҳеч қандай дзот — ёғоч тупроқдан мустаҳкам қилиб қурилган отиш жойларига ўхшаган ҳеч бир нарса кўзга ташланмасди. Разведкачилар бу тепаликни жуда ҳам эҳтиётлик билан кузатиб чиқдилар, дурбинни ҳеч бир кўзларидан олишмади.

— Мен ҳеч бир шубҳаланадиган жойни пайқамаётирман,— деди Евгений,— Иван Тихонович, тагин бу уйдирма гап бўлмасин!

Иван Тихонович ўйчанлик билан бошини чайқади:

— Менимча, ундай бўлмаса керак. Агар ундай бўлса, бу тепаликлар қандай қилиб бунчалик кўм-кўк майсазор бўлиб қолибди?

Евгений тепаликларни кўриш учун яна дурбин билан тикилди: тепалик устида — ёнғоқзор, баланд ўтлар, қуоқ буталар ўсиб ётибди. Аммо булар дзот борлигидан далолат беролмайди!

— Евгений Петрович! Мана шу буталар менга ёқин-қирамай турибди.

Евгений билан Иван Тихонович тепаликни бир қанча соат кузатишди. Аммо шубҳа қиладиган ҳеч бир нарсa топишолмади. Фақат тепаликлар ва яна тепаликлар кўринарди, холос.

— Шундай бўлса ҳам, Евгений Петрович мен бориб ўша буталарни ўз қўлим билан ушлаб, пайпаслаб кўрмасам кўнглим жойига тушмайди.

Евгений тортишиб ўтирмади: кечаси тепаликнинг этаклари разведка қилиб чиқиладиган бўлди. Бутазорга қайтиб келишиб, иккинчи разведка отряди командири билан бирликда операция планини муҳокама қилишга киришишди. Тепаликлар Подковой тоғлари бўйлаб ёйилиб ётибди. Евгений ўзи билан бирга павловчилар отрядидаги комсомолларни олиб тоғ ичкарисига кириб боради,— деб қарор қилинди. У шу ердан туриб ўқ узиши ёки граната ташлаши керак. Агар тепаликда ҳақиқатан ҳам дзот бўлса, ундан ўқлар узилади. Евгений дзот қанчалик кучга эга эканлигини аниқламагунча ўз тўдаси билан яшириниб тура туради. Агар дзот қудратли қурулларга эга бўлгудек бўлса, Евгений қоронғиликдан фойдаланиб нарироққа чекиниб туради. Иван Тихонович эса, чекинаётган комсомолларни ўз тўдаси билан ҳимоя қилиб, йўл очади. Агар Евгений тўдаси мушкул аҳволга тушиб қоладиган бўлса қўшни отряд орқа томондан зарба бериш учун тепаликнинг нариги томонига жойлашади.

Тепаликларни айланиб ўтиш учун биринчи бўлиб қўшни отряд йўлга тушди: улар узоқ йўл юришлари керак эди, ҳа, барча операцияни эса ой чиққунча таъмомлаш лозим. Қирқ минутлардан сўнг Евгений комсомоллар билан бирга йўлга чиқишди: орасида албатта Геня ҳам бор эди. Улар ҳеч қийинчиликсиз тепаликнинг худди ўзига чиқиб боришди. Энди Иван Тихоновичнинг янглишганлиги шубҳасиз — бу ерда ҳеч қандай

дзотлар йўқ экан, деган фикрга келинди. Аммо... Евгений қўлидаги гранатани ташламади.

Бир неча қадам наридан, бақирган овоз эшитилди:
— На It¹.

Шу минутнинг ўзидаёқ отишма овозлари кўтарилди. Тепаликка жон кирди. Унгдан битта, чапдан иккита пулемёт отишмалари янгради. Осмонга вишиллаб ракеталар отилиб чиқди... Комсомоллар ернинг пастбаланд жойларидаги тупроқларни пана қилиб узала тушиб ётиб олишди. Пулемётлар тўхтовсиз тариллаб, автоматлар отилиб, ракеталар бирин-кетин ўчиб, ёниб турипти.

Ишлаб чиқилган операция планига мувофиқ Евгений группа билан чекиниши лозим эди. Аммо чиқиб кетиш ҳақида ўйлаб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ: чунки визиллаб учаётган ўқлар бошингни кўтартирмайди. Ён теваракдаги, дзот бағрига ўрнатилган пулемётлар эса қопқондан чиқадиган йўлни тўсиб турарди. Умуман, ўнтадан кам бўлмаган пулемёт савалар, ҳатто қирқ етти миллиметрли тўп ҳам халқумини чўзиб отарди.

Комсомоллар олов ҳалқа ичига тушиб қолишди. Евгений тез-тез осмонга қарарди: иш ҳавонинг очилиб кетиши билан чатоқлашиши мумкин. Мана, ҳозир ой кўтарилади-да, фашист ўқлари улардан биронтасини ҳам омон қўймайди, ҳатто укасини ҳам аяб ўтирмайди... Мана, кимдир секингина қичқирди. Евгений олдинга ташланди: Геня?.. Йўқ, бу, ўнинчи синф ўқувчиси, кўк кўзли, хушчақчақ йигитча — Сидоренко эди. Аммо, барибир Генянинг ҳам, Евгенийнинг ҳам навбати келади...

Кейинроқ Геня онасига ҳамма гапни айтиб берганида билиндики, унда бошқачароқ фикрлар бўлган экан: «Мени ўлдиришса онам билан отам бирга қолишади, бу воқеа ҳақида ўйлаб фақат афсус қилишади, холос. Агар Евгений ҳалок бўлса-чи — Маша бева, Инночка етимча бўлиб қолади... Евгений конструктор, мамлакатга керакли одам. Мен-чи, Шура Сидоренко сингари мактаб ўқувчисиман... Аммо ҳеч бир ўлгинг келмайди!...» деб ўйлабди у.

¹ Тўхта! [немисча].

Ракеталар бирин-кетин ёниб чиқиб турарди. Шу пайт тепалик ўлик билан тўлдирилган чўлдаги мазорларга ўхшаб кўринарди.

Геня Евгений томонга эмаклаб борди, пайпаслаб унинг қўлларини қидирди, қисди, ўзи гавдаси билан уни тўсиб ётишга ҳаракат қилди ва акаси билан ёнма-ён ётиб қолди.

Мана шундан кейин ҳеч бир таърифлаб бўлмайдиган ҳолат юз берди. Бу топишмоққа ўхшаган воқеа ҳеч бир ечилгани йўқ, ҳамма ҳайрон: ўшанда отишмалар секинлаша бошлади. Осмондаги охирги ракеталар сўнди, пулемёт сўнгги марта гумбурлади ва худди тушда кўргандай ҳамма ёқни жимжитлик қоплади... Эҳтимол уларни фашистлар ўраб олаётгандир? Бу мужмал ва ҳақиқатга тўғри келмайдиган, ҳеч кутилмаган жимжитлик ифвогарлик учундир, балки тузоққа илинтириш учундир? Барибир! Бундан ортиқроғи бўлмайди. Фурсатни қўлдан бой бериш мумкин эмасди. Евгений орқага қайтишга буйруқ берди.

Укажон?

— Шу ердан, Женья!

— Сидоренкони елкамга ўнгариб олишга ёрдам бер.

— Йўқ. Уни мен кўтариб олиб кетаман. Шу билан гапни ҳам тамом қиламиз...

Геня совуқ, ҳаракатсиз жасаднинг оғирлиги билан қаттиқ чарчаб кучдан толди. Бу — Генянинг ўз кўзи билан кўриб, қаттиқ изтироб чеккан, ўз жонидан ортиқ кўрган биринчи одамнинг ўлими эди. Бошқа фашистларнинг ўлими ҳисоб эмас! Улар бизнинг еримизга ажал, вабо олиб келишди, ўзлари ҳам ўлимга маҳкумдилар. Аммо Шура Сидоренко-чи! У ҳали яшаши ва яна яшаши керак эди! Генянинг йиғлагуси келди ва юрагида оташин қаҳру қазаб қайнади...

Евгенийнинг бутун фикри, эсу ҳуши, ақли-идроки зўр бериб ишлар эди. У ҳар бир дақиқада ҳужум қилишларини — қулоқни кар қилгудай отишмаларни, мушакларнинг кўкка чиқиб, портлашларини кутиб ётарди. Аммо дзотлар жимжит эди. Лаънати дзотларни орқада қолдириб кетгунларича соатлар ўтгандай сезиларди...

Шундай қилиб, мана Иван Тихоновичнинг кулибми ёки кўз ёши қилибми, энтиккани оз-моз эшитилди. У Евгенийни багрига босди. Евгений эса кучи борича ўз ҳаяжонини босишга ҳаракат қиларди.

Шуниси ҳам борки, ҳаяжонланишнинг вақти ҳам эмас: тезда жўнаш лозим эди. Улар учун энди аввал ўтиб келган йўллар беркилиб қолди. Ягона йўл у ҳам бўлса тоғ орқали ўтадиган оғир йўл қолди. Разведкачилар Сидоренко учун пичоқ билан жадал гўр қазирди, азиз ўртоқларининг жасадини лаҳад ичига қўйишди, устидан тупроқ тортишди. Бош кийимларини олиб, бирор дақиқа жим туришди... Шунда бирдан осмон чети ёришди. Ой кўтарилиб чиқди. Геня унинг ёлғиз номсиз гўрни қандай қилиб ёритганини кўз олдига келтирди. Томоғида пайдо бўлган зиғирдай тупукни ютди ва тоққа чиқиб кетаётган партизанлар қаторига бориб қўшилди...

* * *

Партизанларни Иван Тихонович бошлаб борарди. У жуда ҳам ташвишли кўринарди, нуқул ўртоқларига қараб юрарди. Олдиндаги тоғ ёқалаб кетган сўқмоқ йўл машаққатли йўл эди. Отряд ҳисобича биргина Сидоренко етишмай қоларди шекилли?..

Бир қанча соат ўтгандан кейин разведкачилар шу қадар чарчашдики, қани энди қимир этмай ётиб дам олишса: тош устида ёки жазирама офтобда бўлса ҳам бирор соат ором олиш улар учун энг катта бахтдек туюларди... жуда судралиб қадам ташлашар, бир-бирларига туртиниб кетишар, йиқилиб тушишарди... Иван Тихонович пастга, тоғнинг ён бағрига тушди. Шу ерда, кекса қарағайлар билан ўраб олинган ўтлоқзорда дам олиш учун ижозат берилди.

Партизанларнинг қайси бири қаерда турган бўлса, ўша ернинг ўзигаёқ таппа ташлаб ағанашиди қўйишди. Афтидан уларни оёққа турғиза оладиган куч бўлмади шекилли. Аммо бирор кишини дозор қилиб қолдириш лозим эди. Лекин кимни?

Евгений укасига қаради.

«Эплай оласанми?» деб сўради имо-ишора билан.

«Лозимми?— ундай бўлса, эплай оламан»,— имо-ишора билан жавоб берди Геня.

Шундай қилиб у, ердан анча юқорида турган юз ёшли қарағай устида унинг танасини қўллари билан қучоқлаб ўтириб олди.

Улар қаршисида чўл — жонажон Кубань чўли ёйи-

либ ётарди. Станицалардаги оппоқ уйлар худди қизлар тўда-тўда бўлишиб оқ рўмол ўраб чўлга сочилиб кетгандай туюларди. Уйлар жазирамада жимир-жимир қилиб ловуллаб турарди. Мана шу топда улар худди оқ каптарларга ўхшаб ердан кўтарилибгина учиб кетадигандек бўлиб кўринарди.

Қани энди бир дақиқа бўлса ҳам мижжа қоқиб олсанг... Йўқ, ҳаттоки бир секунд ҳам ухлаб бўлмас эди! Иссиқ, ташналик кишининг тинкасини қуритганидан гўё тоғ этагида жилдираб оқадиган бутун ариқчадаги сувни шимириб ичиб қўяман деб ўйлардинг. Уй-қусизликдан кўзлар ачишарди. Оёқлар зирқираб оғирирди. Аммо, шундай бўлса ҳам шу қарағай устида ўтириш, эркин нафас олиш ва яшашнинг ўзи ҳам бахт эди. Қуёшда биқиллаб қайнаган қатроннинг ҳиди шунчалар яхши эдики! Бечора Сидоренко! Унинг онаси бор бўлса керак...

Геня қарағайнинг танаси устига чўзилди, уюшиб қолган оёқларини узаласига узатди, диққат билан узоқларга қарай бошлади. Қуёш тиккага келган эди. Уйлар гўё уфқнинг саробида сузарди. Улар бирдан тебранишди... Яна бир марта тебранишди ва ... осмонга каптарлардек кўтарилишди!..

Геня болалик чоғида қўшниси унинг бир жуфт каптарини тортиб олиб кетганда қаттиқ йиглаганди. Аммо орадан бир қанча вақт ўтгандан сўнг каптарлар яна ўзлари уйга қайтиб учиб келишди. Геня уларга қараб, тамоша қилиб тўймасди. Улар мовий осмонда кишининг кўзини қамаштирарли даражада оппоқ бўлиб шу қадар чиройли парвоз қилишардики! У каптарларнинг қанот қоқишларидан чиқадиған ажойиб овозларни ҳалигача эсидан чиқаргани йўқ.

Буниси нима экан... Геня кўзларини очиб қаради. Йўқ, булар каптармас, чуғурчиқлар, уларнинг кетидан иккинчи галаси пастга қараб учишди ва қора булут каби ерга ёпирилишди. Чуғурчиқ — доно, жуда эҳтиёткор, қуш...

Геня шохчалар орасидан қараб, кузатиб ётарди. У бир нуқтага — чуғурчиқлар учиб чиққан томонга қараб турарди. Мана буталар қимирлади. Шохчаларнинг ораси очилди ва уларнинг ичидан фашистнинг калласи кўринди. Душман буталар орасидан ярим белигача кўтарилиб чиқди, ялангликни тезда кўздан кечирди, бошини

тепа томонга қараб силкитиб қўйди. У паст томондан партизанларни кўра олмас эди. Унинг кетидан яна беш гитлерчи солдат ялангликка қараб эмаклай бошлади.

Гена қарагайдан пастга худди олмахон каби, енгилгина сирғалиб тушди-да, тезда акаси ёнига эмаклаб борди:

— Женя! Евгений!.. Пастда фашистлар!

— Ҳаммани уйготилсин!.. Иван Тихонович, пастда душман!

Иван Тихонович секингина деди:

— Евгений Петрович, сиз менинг тажрибамга ишонаверинг, ҳозир ҳеч бир разведкачи тоққа тирмашиб чиқа олмайди. Мускуллари дармондан кетган... Жанг қилишга тўғри келади!..— У Евгенийга бир қараб қўйди-да, қўшимча қилди:— сиз команда беринг...

Партизанлар қатор бўлиб ётиб олишди. Улардан бир оз нарироқда, қарагай танаси орқасида Евгений жойлашиб олган эди. У гранатага ўт олдирадиган запалларни жойлади, сумкадан ўқларни олди, тайёрланиб турди.

Фашистлар эса ялангликда юзга етиб қолди. Улар энгашиб, ўтларнинг устида партизанлар ётган тепаликни ярим доирада қуршаб келишарди.

Евгений чарчаганликдан ҳатто қимир этолмай ётгандай кўринган разведкачиларнинг ҳаммаси ҳозир сафга кириб, жангга шайланиб турганларини кўриб қаноатланди. Улар сабрсизлик билан командирга аланглаб қарашарди. У кутишда давом этарди...

Ҳа, мана Евгений бирдан милтиқни кўтарди.— Бу сигнал эди. Баб-бараварига залп овози гумбурлади. Фашистлар ўтлар устида ўз ярадорларини қолдириб тумтарақай қочишди. Аммо сал ўтмай яна янги ҳужум бошлашган эди, бу гал ҳам биринчи сафаргидай мағлубиятга учрадилар. Шундан кейин улар жим бўлиб қолишди. Фақат уларнинг санитарларигина ярадорларни судраб, ялангликда эмаклаб юришарди.

Партизанлар кутишди. Бошқа нима ҳам қилардилар? Улар ташналик ва қаттиқ чарчаганликлари туфайли ҳолдан кетишди. Қани энди тезроқ қоронғи туша қолса-ю, тоққа тирмашиб чиқиш учун уриниб боқишса!.. Вақт жуда секин ўтарди. Қушчалар, гўё бу ерда ҳеч қачон отишма бўлмагандай бемалол чирқиллашарди. Ўт устида ҳеч қандай овоз чиқармай қанот қоқиб, жаттагина ярқироқ капалаклар айланиб юришарди.

Мана, яна фашистлар пайдо бўлди. Улар энди яланг-ликда партизанлар бўлмаса керак деб ўйлаб, очиқ ва ошкора келишарди. Партизанлар душманни бу гал ҳам бир йўла баб-бараварига отишма билан кутиб олдилар. Фашистлар буталар орасига ташландилар. Икки душман пулемёти ўнг томондан партизанларга қараб ўқ ёғдирарди.

Яраланган разведкачимиз инграрди. Унинг елкасини ўқ майдалаб кетибди. Ўқлар, бошлар устидан чинқириб учиб ўтарди. Евгений бир лаҳза орқасига қайрилиб қаради:

— Геня!

— Мен шу ердан!

— Яна уч кишини олгину, тезда пулемётнинг овозини ўчиринглар!

Геня майса устидан ақл бовар қилмайдиган тезлик билан сафни бўйлаб кетди:

— Виталий! Комсомоллардан яна иккитаси керак — менинг орқамдан юринглар, командир буюрди.

Болалар наъматакнинг бутوقлари орасига кириб кўздан ғойиб бўлишди. Уларнинг биронтаси ҳам наъматак тиконларини, тошларнинг ўткир қирраларини сезишмади. Ниҳоят уларнинг кўзи олдида қуюқ майса билан қопланиб ётган жой кўринди. Пулемётлар худди мана шу ердан қирга қараб ўқ узарди.

Мўлжалга ўттиз қадамча қолганда комсомоллар бирдан сакраб туришди ва граната ташлашди. Тўрт жойда худди бир оҳангдай портлаш юз берди. Пулемётлар жим бўлиб қолди. Комсомоллар орқага ташланишди. Уларнинг олдини кесиб, бир тўда автоматчилар югуриб келишди. Аммо партизанлар болаларнинг орқага қайтишини ўт очиб ҳимоя қилиб турди. Жанг яна босилиб қолди.

Куни билан кутилган тун ҳам етиб келди. У жимжитлик ва салқинлик олиб келди. Аммо у партизанларга душман ҳалқасидан қутилиб чиқиб кетиш иложини олиб келолмади: чунки, ҳали тоғлардан ўтиб чарчамаган, уйқусизлик, ташналик кўриб ҳолдан тоймаган кучли душман ёнгинада турарди... Дарёдан ажралиб, тоққа қисилиб ётган разведкачилар қуршовда қолишган эди. Айланма, деярли одам чиқиб бўлмайдиган чўққиларга тирмашиб чиқишга эса улар мадорсиз эдилар.

Қуёшнинг сўнги ёғдуларидан кекса қайрағочларнинг таналари худди чўғ каби қип-қизариб кетгандай, уларнинг нина баргли шохлари эса эски бронза каби қорамтир тусга ўхшаб кўринади. Тоғда жимжитлик ҳукм суларди. Теварак-атроф ҳам шундай сокинлик билан нафас олади! Ҳатто гитлерчиларнинг шу ерда, ёнгинада эканлигига ҳам ишонгинг келмайди. Улар эса мана шу яқинда, яланглик атрофига беркиниб олишган...

Партизанлар уч кеча-ю, уч кундуз сувсиз ётишди. Сувдон — флягалар аллақачонлароқ бўшалган эди... Секин-аста шовқин солиб тоғ тагида дарёча оқар эди. Партизанлар жимжитликда бу оҳангдор шовқинни эшитишарди. Дарёнинг ана шу жилдирашидан, ташналик яна ҳам азоб бериб ёндирарди. Бир қанча томчи сув ичсанг дарров шу оннинг ўзида кучли, мустаҳкам бўлиб қоладигандай, тоққа чиқиб, қопқондан қутилиб кетадигандай туюларди.

Жасур партизанлар дарёга ўтмоқчи бўлиб, уч марта уриниб кўришди ва ҳаммаси беҳудага кетди. Пулемётдан кетма-кет отилган ўқлар уларни қирғоқ бўйидаги буталар орасига олиб келиб сиқиб қўйди. Бу кечаси бўлди. Бахтга қарши кечаси ойдин, ёруғ эди. Кишилар қарагай тагида қимир этмас ва пастдаги дарёнинг қандай шилдираб оқишини эшитиб ётишарди.

Евгений кекса тилоғоч дарахти қавагидан қўланса ҳид желадиган халқоб сув топди. Рўмолчасини унга ташлаб намлаб, ярадорларга бир неча томчидан улашди.

Мовий осмонда оппоқ булутлар аста сузарди. «Ҳеч бўлмаса ёмғир ёғиб ўтса ҳам майли эди-я!— деб орзу қилишарди. Қийналиб ётган кишилар,— озгина ёғса ҳам майли эди». Томоқлар қақраб кетди. Ҳатто пичирлаб гапирилган сўз ҳам томоқни оғритар эди. Кимдир алаҳлаб «ошхонадаги жўмракни бураб қўй! Сув оқяпти!.. Ошхонадаги жўмракни бураб...» деган бир сўзни такрорларди.

— Бўлмади, бораман!— деди Иван Тихонович,— бораман... Одамларимизнинг қийналаётганларини кўриб қараб туролмайман!— у оппоқ, ғадир-будир бўлиб кетган тиллари билан қақраб ёрилиб кетган лабларини айлантириб намлаб чиқди ва ёрилиб кетган тилларида қоннинг излари қолди,— Николайни ўзим билан бирга

олиб бораман. Бир вақтлар овга бирга борардик. Энди бирга...

У жумласини тугатмасданоқ қўлини силтади. Евгений унга ва унинг йўлдошига камарларига бир неча флягани осишга ёрдам берди.

— Иван Тихонович, кечасигача кутиб тура олмай-сизми?

— Йўқ. Фашист кечаси зийрак бўлади. Ҳозир эса улар овқатланади, ичадиганини ичиб олди, лоҳас бўлди, энди соя-салқинда дам оляпти.

Иван Тихонович хайрлаша туриб ўртоқларига эгилиб таъзим қилди.

Евгений овчилар дарёга қандай қилиб эмаклаб боришганини хавотирлик билан кузатиб турди. Мана, улар йўлнинг ўртасига ҳам етиб боришди...

— Қандай бўляпти, Евгений Петрович?— деб сўрашди умид билан ва ташвишланиб партизанлар.

— Эмаклашяпти...

Бир неча минутдан сўнг яна:

— Қандай бўляпти, Евгений Петрович?

— Эмаклашяпти!..

Иван Тихонович кўринмай қолди. У — дарё бўйидаги буталар орасида. Сув оляпти!.. Хўш: Николай қаерда қолди?

Шу пайт бирдан автомат кетма-кет ўқ узади.

— Ўзингизни босинг! Жойингиздан қимирламанг!— деб буюради Евгений.

Уч гитлерчи автомат билан Иван Тихонович кирган буталар орасига қараб югурди. Евгений милтиқни қўлга олиб мўлжаллаб ўқ узди. Учтасидан бири қулади. Аммо шу заҳотиёқ пулемётлар тилга кирди. Евгений ерга қапишиб кетди. Яна қайтадан бошлар устида ўқлар чинқирди. Яна иродани муштга йиғиш керак эди... Пулемётларнинг овози ўчди.

Евгений дурбиндан қараб: фашистлар дарёнинг нариги қирғоғида Иван Тихонович билан Николайни ҳайдаб кетишаётганини кўрди... Николай оёғини зўрға-зўрға судраб босарди: у яраланган бўлса керак. Фашистлар уни милтиқнинг қўндоғи билан уриб ҳайдаб боришарди. Ана у йиқилиб тушди. Ўрнидан зўрға турди ва лиқиллаб Иван Тихоновичнинг орқасидан, пичанзорлардан секин-секин қадам босиб кетди...

— Хўш, нима бўляпти, Евгений Петрович?

У сукут қилди, аммо партизанлар унинг бу сукутидан ҳамма гапни тушуниб олишган эди...

— Ҳалок бўлишдими?— деб кимдир сўради.

Шундан кейин теварак-атрофни яна жимжитлик қоплагандай туюлди...

* * *

Яна тун. Дарё устида туман ёйилиб ётипти. Ҳаво димлигидан нафас ололмайсан.

— Мен бораман, ўртоқ разведка командири! Виталийни ҳам ўзим билан бирга олиб кетаман...

Геня шундай деди. У ўзини бошқалардан тузукроқ сезарди. Фақат кўзлари ич-ичига кириб, ташналикдан лаблари қовжираб кетганди. Виталий ҳам у билан ён-ма-ён турар ва у ҳам шайланиб Евгенийга қараб турарди. Евгений кўзини четга бурди... Ўз укасини шундай хатарли ишга юборадими? Аммо бошқа нима қилиш керак? Болалар ёш, чаққон... у Геняга қаради. Генянинг нигоҳи эса: «Хўш, нима учун жим турибсан?»— деб сўрагандай бўлди.

— Боринглар...— паст овоз билан деди Евгений.— Эсларингизда бўлсин: бир соатдан кейин ой кўтарилади.

Қуёш ботишидан то ой чиққунча бўлган вақт ичида фашистлар айниқса ҳушёр, сезгир бўларди. Аммо, бу ерда, шу тоғда ҳам Геняни нима кутарди? Яширмай, ҳалокат кутарди деса бўлади...

Евгений тунги жимликка жиддий қулоқ солиб, ҳар бир шарпани диққат билан эшитиб турди. Аммо Геня ва Виталий ҳеч қандай овоз чиқармай ўрмалаб боришди ва Евгений, одатдаги кечаси бўладиган ноаниқ шитирлашлардан бошқа ҳеч нарсани эшитмади. Шундан кейин бирдан ёш партизанлар кетган томондан миналарнинг гумбурлаб ёрилгани эшитилди. Автомат устма-уст тириллади. Тамомми? Евгенийнинг кўз олдилари қоронғилашиб кетди...

Аммо ҳозир укаси ҳақида қайгуриб ўтиришга унинг ҳақи йўқ эди: агар фашистлар миномётни ишга солишган экан, тезда барча партизанларни оёққа турғизиш керак!

— Сафланинг!— деб қатор бўйича команда берди Евгений.

Командага нима бор эди? Ҳаммалари ҳам ўринла-

ридан туриша олмади. Туришганлари эса худди тушдаги каби имиллаб ҳаракат қилишарди.

«Агар душман ҳозир атакага ташланса борми, бизни тириклайин тутиб олиб кетиши турган гап!— деган хаёл Евгенийнинг бошини чулғади.— Тепаликка ҳам тирмашиб чиқишга улгуролмай қоламиз».

Отишма тўсатдан тўхтаб, жим бўлиб қолди. Тез орада ғира-шира ўрмон ичида қайғули ва маюсона равишда тоғ бойўғлиси сайради. Бу сигнал эмасми?

Яна дарё бўйида, уста-уст автомат отишмаси эшитилди. Кутилмаганда партизанлар карабин милтигининг жудаям таниш, қисқа отишмалари жаранглади. Геня ва Виталийлар отишарди. Бўлмаса ким бўларди? Демак, улар тирик экан!..

Аммо отишмалар борган сари ялангликдан узоқлашиб борди ва охири жим бўлиб қолди. Евгений барчасини эшитди, барчасини кузатиб турди... Ой кўтарилди. Унинг кўкимтир нури партизанларнинг юзини ёритди.

Новда шитирлаб кетди. Тошлар орқасида соя милтиллади... Фашистлармикин?

— Ётинг!— Евгений ёнидан граната олди, қатор бўйича ҳаммага топшириқ берди:

— Мен граната ташламаганимча чурқ этган овоз чиқмасин!

Шундан сўнг бирдан саратон ҳашаротларининг чириллаган овозлари эшитилди. Генямикин?... «Йўқ,— деб ўйлади Евгений,— бу миямнинг чалгиши натижасида йўқ нарсаларнинг бор бўлиб кўриниши, бу алаксираш. Ўзни қўлга олиш, ҳалокатга маҳкум этилган ўртоқларни қопқондан қутқариб олиш лозим. Геня эса энди йўқ...» Аммо саратон ҳашаротлари қайтадан чириллай бошлади. Бу гал у шу қадар аниқ ва дона-дона қилиб чирилладики, ҳатто Евгений ҳеч бир иккиланмай жавоб қайтарди.

Буталар ораси тароқланиб ҳар ёққа қараб очилди. Евгений қаршисида Геня турарди. Ой нурида унинг юзидаги кулги ажойиб кўринди.

— Топшириғингиз бажарилди, ўртоқ командир — флагалар сувга тўлдирилди!

Ялангликнинг устини ҳам оҳ-нола, ҳам дўстлик, шодлик хўрсинишлари тутиб кетди. Евгений олдинга қадам ташлади, биргина ҳаракат билан болаларни ўзига тортиб олиб, кўкрагига босди. Уларнинг иккови ҳам бош-

дан оёғигача ҳўл — шалоббо эди. Чидаб туриша олмасдан дарёга шўнғишибди. Икковларининг белларида ҳам анча фляга осилиб турарди. Евгений юзини яшириб, тескари қаради.

— Қандай уддасидан чиқдинглар?— деб сўради у.

— Қандай қилиб уддалай олганимизни энди билмайман ҳам!— деб очиқ кўнгиллик билан жавоб берди Виталий.

— Сув илондай ўрмаладик!— деди хушчақчақлик билан Геня.

Партизанларга командирнинг ўзи бир неча қултумдан сув бериб ташналигини босди. Аммо шу бир қултимдан теккан сувнинг ўзи ҳам ажойиб муъжизаларни бунёдга келтирди. Партизанларга шу заҳоти қайтадан жон кирди, дадилланишди, қуrol-яроғларини қараб чиқишди. Евгений энди улар тоққа чиқиб кета олишларига ишонч ҳосил қилди. Майли ой қанча шуъла сочса сочаверсин, энди ундан қўрқишмайди!

* * *

Евгений ҳам, Геня ҳам тоғларда қандай қилиб юришганларини айтиб беришни хоҳлашмади, тўғрироғи айтиб беришолмади. Евгений фақат: «йўлда павловчп икки партизан тикка жарликка қулаб ҳалок бўлди» деди, бошқа сўз айтмади.

Ўғилларнинг юзига қараб туриш оғир туюларди менга: каттасининг кўзларига ғам чўккан эди; Геня бўлса назаримда бўйи анчагина чўзилиб, катта бўлиб қолганга ўхшарди. Гўё бир неча кун бола изидан юрган ўлим, унинг беғам ёшлигини олиб кетгандай эди...

— Ойимла қаердалар?— деб сўради ҳаммадан аввал Геня ва секингина қўшиб қўйди:— Мен энди ойимни ҳеч бир кўра олмайман деб ўйлагандим...

Бу вақтда Елена Ивановна бизнинг Планческийдаги илгариги турар жойимизда эди.

Евгений шу заҳотиёқ партизанлар штабига, немисларнинг дзотлари ҳақидаги хабарни Подков тоғлари координати билан қўшиб юборди.

У камгап, жуда ўйчан бўлиб қолганди.

— Нимани ўйлаб хафа бўляпсан, Женя?— деб сўрадим мен.

Ў оддийгина жавоб берди:

— Иван Тихонович тўғрисида... Шундай соф юракли одам эдики... Эҳ.. энди улар, уни азоблашади..

Евгений жим қолди. Геня ва Виталий эса унинг ёнига келгани тортиниб, бир чеккада туришар эди.

— Сени бирор нарса сўрамоқчимисан Геня?— деб сўрадим мен.

У уялибгина жавоб берди:

— Дада, эҳтимол сиз менга Планческийга бориш учун бирор топиширқ берарсиз деган ниятдаман.

Мен ўзимни йўқотиб қўя ёздим: бола шу кунларда онасини жуда соғинганди. Қандай қилиб уни Планческийга юбориш ақлимга келмади?

— Қўшилиб боришимга рухсат берсангиз?— деб сўради Виталий.

Виталийнинг ота-оналари йўқ эди. У ёшлигидан бошқалар қўлида тарбияланган. У ўзи ҳақида гапирганда аламли кулиб, Лермонтовнинг ибораси билан: «Мен ҳеч кимсага ота ва она деган муқаддас сўзни айта олмадим..» дер эди. Шундай қилиб у павловчилар отрядига қайтиб бормади: Геня ва Евгенийга ўрганиб қолди.

— Бориб оналарингизни кўринглар-у, шу заҳотиёқ лагерга қайтинглар,— дедим мен.

* * *

Биз уч кундан кейин партизанлар отряди штабидан радиограмма олдик:

«Сизлар аниқлаб кўрсатиб берган душман ўт очиш нуқтасини авиациямиз ер билан яксон қилиб ташлади. РККА қўмондонлигининг ташаккурномасини қабул қилинглар!»

Иккинчи яна бир хушхабар етиб келди: Иван Тихонович билан Николай ҳали ҳаёт эканлар! Евгений Иван Тихоновичдан хат олди: унда қандай қилиб душман қўлидан қутилиб кетганликларини соддагина қилиб тасвирлаб ёзган эди.

Фашистлар уларни станицага олиб келишибди, ўлгудай калтаклашиб, эски бир саройга қамаб қўйишибди. Уша куни кечаси қўшни хонага бир партизанка қизни тутиб келиб, сўроқ қилишибди. Иван Тихонович фашистлар уни қандай таҳқирлаганларини эшитибди. Сарой деворининг тирқишлари очиқ экан. Фашистлар уй эшигини ёпиб қўйишни ўйламабдилар ҳам. Қиз чурқ

этмабди. Уни сумба билан уришибди, қўлларини қайириб, темирини қиздириб босишибди, қиз фақат инграбди, холос. «Бу секин инграшдан бир кечада сочларим оқариб кетди»— деб ёзганди Иван Тихонович.

Сўроқ тамом бўлгандан сўнг уйла ичкиликбозлик бошланибди.

Николай сарой деворининг ёнида ётаркан, тўсатдан пастки тахтанинг қимирлаганини сезиб қолибди. «Бунақа имкониятдан фойдаланишга ўликларнинг ҳам қурби етади. Биз эса ҳар ҳолда ҳаётмиз-ку!— деб ёзадй Иван Тихонович.— Тахтани юлиб олдик. Энди бу ерда фақат бир иш: шу тахта олинган тирқишга сиғишгина қолганди. Соқчи саройнинг бошқа томонида турарди. Худога шукур, у билан учрашиб қолишга тўғри келмади...»

Иван Тихонович ўзларининг станицадан қандай чиқиб олганликлари ҳақида гапирмабди. Аммо у «атрофимиздаги бизни ўраб олган тепаликлар орасида бир бурда нонсиз, уч кунгача худди кўр кишилардай адашиб юрдик. Партизанлар разведкасига дуч келганимизда ва ўзларимизникига етиб олганимиздагина тўйиб овқатландик» деб ёзибди.

Хатининг охирида: «Мен ёш казак қизи учун ўч олмагунимча тинчлана олмайман, Евгений Петрович: мен сизни биргалашиб ўч олишга чақираман» деган жумла бор.

Евгений хатни олиб келган алоқачидан унга: «Менинг қадрдоним Иван Тихонович, сизнинг ҳаётлигингиз билан мен бахтиёрман! Биргалашиб ўч оламиз» деган қисқагина хат юборди.

9. Жанговар кунлар

Бизга яқинроқ турган тоғлардан энг баланд тоғ — Афишс эди. Унинг ҳар қандай шамол пайтида ҳам яланғоч, очиқ турган чўққиси, агар уни булут тўсмаса, лагерьимиздан яхшигина, яққол кўриниб турарди. Чўққи орқасидаги тоғ қиялигида ажойиб яйлов: ширали ўтлари белга урадиган кенг ёнбағир ўтлоқ бор.

Соф ва асал ҳиди келадиган хушбўй ҳавоси, тақсимчадай келадиган мойчечак, каттагина, кўм-кўк чучмўмалар, хушбўй ҳид сочиб ўсаётган нўхатгуллар билан қопланган бу баланд тоғ чаманзори жуда яхши кўринарди.

Аммо яйловгача кўтарилиш осон эмас: баланд-пастликларни ва чуқур дараларни енгиб ўтиш лозим.

Биз аллақачонлароқ тоғлар чўққисини ўз назоратимиз остига олишимиз лозим деб мўлжаллаб қўйгандик. Афипс чўққиси, инсон чиқолмайдиган тоғ қалъаси бўлиши билан бирга Новороссийск остоналарида жанг қилаётган Қизил Армия қисмларининг орқа томонини, Қора денгизга олиб борадиган йўлни шу чўққидан ўққа тутатиш мумкин эди.

Яна бунинг устига разведкачилар, гитлерчилар ҳаво десанти тушириш ниятида Афипс чўққисида фойдаланмоқчи эканликлари ҳақида аниқ хабар келтирдилар. Нима бўлса ҳам улардан олдинроқ чўққини эгаллаб олишимиз керак эди.

Аммо вақт жуда қизғин, жанговар эди — барча кишилар доим турли тоншириқларни бажариш билан банд, баъзилар жанг ҳаракатларида: югур-югурда... Шунинг учун ҳам катта бир тўдамизни Афипсда ушлаб тура олмадик. Биз фақат подамизнинг каттагина бир қисмини Афипс чўққисининг орқа томонига, баланд тоғ тепалик яйловига ҳайдаб юборишга қарор қилдик. Шунинг билан бирликда «чўпон» партизанларга яқин чўққини севак бўлиб кузатиб туриш ва бирор воқеа рўй бергудек бўлса дарров бизга хабар қилишни тонширдик. Уч партизан: инженер Луста, токарь Припутнев ва газ устаси Луговни «чўпонлар» қилиб юбордик.

Мен «подамиз» деб гапирдим. Ҳа, мана шу яқин вақтларда биз етарли даражадаги молларнинг эгаси бўлиб қолган эдик.

Бу воқеа шундай бўлган эди: кунлардан бир кун команди пунктига, менинг ёнимга гурур ва қадларини ростлаган ҳолда Геня билан Павлик Худоерколар кириб келишди.

— Сизга мурожаат қилишга рухсат этинг?— деб сўз бошлади Павлик ва рухсат олиб ахборот берди:— Биз Геня билан бирликда сигирлар подасини кўриб қолдик, шу лодани фашистлардан қайтариб олиб келишга рухсат беришингизни сўраймиз.

Маълум бўлишича, Геня билан Павлик бориб келган Консулово ва Шабаново хуторларининг аҳолисидаги ҳамма сигирларни гитлерчилар тортиб олиб кетганлар. Босқинчилар эрта ё инди Краснодарга юбориш учун катта пода йиғмоқда экан.

— Станицада яшовчи таниш-билишлар фашистлар қўлидаги сигирларимизни қайтариб олинглар!— деб ўтиниб сўрашди,— деди Геня.— Молларнинг бир қисми отрядга бўлади, қолганини биз ғалабагача колхозчилар учун сақлаб туришимиз керак.

Биз Петр Петрович Мусьяченко билан болаларнинг таклифларини муҳокама қилдик ва уни қабул қилишга қарор бердик. Геня ва Павликка ёрдам қилиш учун икки партизанни қўшдик ва улар тўртталаси бизнинг келгусидаги подамизни қўлга киритиш учун кетишди. Бу операцияда Худосерко бошлиқ қилиб тайинланган эди.

Улар икки кундан кейин қайтиб келишди. Павлик ҳисоб берди:

— Топшириқ бажарилди: бир юз қирқ бош мол Крим ўтлоқларида юрити!

Сўнгра у, бу сигирларни қандай қилиб қўлга киритгани ҳақида батафсил гапириб берди.

Кичкинагина отряд лагердан чиқиши биланоқ олдинга қараб тез ҳаракат қилди. Уларга унча катта бўлмаган моллар подаси бир неча марта учради. Павлик чўпонлардан бу кимнинг подаси деб суриштирди. Партизанлар улар станицада яшовчи аҳолиники эканлигини билишиб йўлда давом этишаверди.

Куннинг иккинчи ярмида Консулово билан Шабаново хуторлари ўртасидаги қишлоқ йўлида чанг-тўзон булути кўтарилади. Партизанлар буталар орасига яшириниб, яқинроқ боришди ва ўнта фашист икки юзга яқин сигирни Смоленская станицасига ҳайдаб олиб келадиганини кўриб қолишди. Бўрдоқи, наслдор сигирлар эди. Босқинчилар ҳамма вақт энг яхши нарсаларни ўзлари билан олиб кетишга ҳаракат қилардилар.

— Орқамдан!— деб юманда берди Павлик.

Шундан сўнг тўрт сувори, тез-тез ўқ узганларича от қўйиб бориб йўлнинг ўртасига отилиб тушишди.

Партизанлар худди очик ҳавода пайдо бўлган чақмоқдай босқинчиларнинг устига ёпирилишди. Фашист босқинчилари бу ерда, кучли гарнизон томонидан ишғол қилинган қишлоқ ичида ўзларини тўла хавфсизликда турибмиз, деб ҳисоблаган эдилар.

Тўрт ёки беш фашист дарров қочишга тушди. Бошқалари милтиқларини кўтариб, қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлишди. Олишув унча узоққа чўзилмади. Чанг йўлда

тўрт босқинчининг ўлиги ётарди. Отишма овозидан чў-
чиган сигирлар ҳар томонга қараб қочиб кетишди.
Яқин орадаги ўрмонлардан уларнинг безовта бўлиб
маъраганликлари эшитиларди.

Уларни ҳаялламай йиғиш ва иложи борича тоққа
ҳайдаш лозим эди. Ҳар бир дақиқа қиммат — ганимат
эди. Ҳаш-паш дегунча лоп этиб станицадан қувловчи-
лар чиқиб қолиш мумкин. Павлик икки партизанга
поданинг катта бир қисминин тоққа қарама-қарши ёққа
ҳайдашга, айланма йўл билан олиб бориб, сигирларни
Қрим ялангликларига олиб чиқишга буйруқ берди. Ўзи
эса душман кўзини чалғитиш учун Геня билан бирга
йигирма-ўттизгача сигирни тоққа томон ҳайдаб кетди.

Болалар энди яширинишни ўйламадилар ҳам — унинг
аксинча, улар очиқ-ойдин сакраб ўйнашар, иложи борича
кўпроқ шовқин-сурон ва чанг-тўзонни кўтаришга ҳара-
кат қилишар эди. Фақатгина таъқиб қилувчилар бошқа
йўллarga, Қрим ўтлоқларига қараб кетаётган подалар-
ни ўз ҳолига тинч қўйса бўлгани эди! Фашистлар ана
шу қармоққа илинди. Улар станицадан отда лўкиллаб
келиб, одамларнинг овози, сигирларнинг маъраши эши-
тилаётган томонга — Павлик ва Геня кетган томонга
қараб ташланишди. Дўстлар сигирларни чоптириб, ҳай-
даб, асосий подадан анча нарироққа олиб кетишганди.
Таъқиб қилувчилар болаларга энди етиб олай деганла-
рида, улар ўзларини бир томонга уришди ва қуюқ
ольха дарахтлари орасига кириб ғойиб бўлишди.

Биз подаларни Қрим ялангликларидан яширин йўл-
лар билан баланд Афипс тоғи орқасидаги пода боқила-
диган яйловларгача кўп машаққат билан ҳайдаб кел-
дик ва уларнинг устидан назорат қилиб туришни биз
ҳазиллашиб «чўпонлар» деб юрган уч партизанга топ-
ширдик.

Биз Мусьяченко билан иккимиз лагерь ошхонасининг
муздаккина бир ерида ўтириб навбатдаги диверсия пла-
нини муҳокама қилардик. Шу вақт ошхонага «чўпон-
лар»дан бири, Припутнев югуриб кириб келди. У шу
қадар ҳаяжонланган, шошилган эдики, ҳатто у бизга
қандай қиёфада туриб мурожаат қилишни ҳам унутиб
қўйганди.

— Ота, Лустани ўғирлаб кетишди!— деб қичқирди у, ошхонага югурганча кириб.

Менга, Мусьяченкога қаради, қизариб кетди, кўй-лакларини тортиб тўғрилади, тикилиб турди-да:

— Кечиринг, ўртоқ командир! Сал бўлмаса миямни ҳам йўқотиб қўй деган эканман...— деди ва бир бошдан ахборот бера бошлади:— Биз молларни ўтлатиб юардик. Кечаси ўн бешга яқин одам бизга ҳужум қилди. Биз Лугов билан бирга патрон борица отишиб турдик. Сўнгра пичан ғарами ичига яшириндик. Босқинчилар бу вақтгача Лустани ушлаб олишган эди. У қоровулликда турган эди. Луста билан бирга улар тўққиз сигирни ҳам ҳайдаб олиб кетишди!— Припутнев нафасини ростлаб, терлаган юзларини енги билан артиб олди.— Қоронғида булар қандай кишилар эканини ажрата олмадик... Немисчалаб ҳам, русчалаб ҳам гапиршиганини эшитиб қолдик. Биз тонг ёришганда молларни қўшни отряднинг базасига қараб ҳайдадик. Мен ўзим эса шу ҳолатда бу ёққа қараб чопдим...

— Энди, Петр Петрович, Афипсга боришга тўғри келиб қолди,— дедим мен Мусьяченкога.— Бошқа одам йўқ. Аҳвол жиддий — фашистлар Афипс чўққисига ҳирс билан боқишяпти!

— Шундай қилишга тўғри келади.

Биз тезда ошхонадан чиқдик.

— Геня, Павлик, қани отларга мининг!— деб команда бердим.

— Александр Дмитриевич Куц уч жангчини олиб, орқамиздан етиб бориши лозим!— деб буйруқ берди Мусьяченко.

Шу пайтда Евгений лагерда йўқ эди, у навбатдаги разведкага кетган.

Биз шошилардик. Олдинда эса, йўлни ҳаммамиздан яхши билган Мусьяченко отда учиб борарди. Унинг орқасидан Геня, Генянинг орқасидан мен, бизнинг орқамизни Павлик Худерко тўсиб борарди. Йўл сершоҳ дарахтзорли эски ўрмон билан тикка кесиб тушган жарликлар ёнидан ўтган эди. Унча узоқ бўлмаган бир ерда шўх Афипснинг шовқин-сурони эшитиларди. Ундай бир қанча марта кечиб ўтганмиз.

Кичкина Бўрилар дарвозаси деб аталадиган жойда, тоғ оралиғида айниқса қийин бўлди. Қоялар билан сиқилган кучли дарё оқими ўкирар, кўпикланарди. Отлар

бўйинини олдинга чўзиб, гоҳ спрганиб қоқилиб, аста-секин юришарди, лекин нима бўлса ҳам барибир бизни юқори, қарама-қарши соҳилга олиб чиқишди. Бизни бу ерда кутилмаган бир бақирлиқ овози тўхтатди:

— Тўхтанг, дўстлар! Қаерга кетяпсизлар?

Буталарнинг ораси очилди ва бизга қараб келаётган пистолти рапгадаги камзулни ичидан йўл-йўл ички кўйлак кийиб олган тўртта денгизчи чиқди. Булар бизнинг қўшнилариимиз — Архипо-Осиповлар отрядининг партизан матрослари эди. Улар бизга узоқ разведкадан қайтиб келаётганликларини айтиб беришди. Биз ҳам ўз навбати билан қаерга кетаётганимизни уларга айтиб бердик.

— Биз сизлар билан биргамиз!— деди Лустанинг ўғирланганини эшитган денгизчилардан бир новчароғи. Бундай тоғда кечаси ўғирлик қилиб юрганларнинг ким эканлигини билиш қизиқарли иш... Аммо лекин шуниси ҳам борки, пиёда суворига йўлдош эмас. Биз тоғ орқали тиккасига кесиб ўтамиз, шояд, сизларга етиб олсак! Совуқ Тирқишда кўришгунча хайр!

Яна отларимиз чолиб кетди. Мана, эски черкас мазори, қуюқ ўрмон ҳам анча орқада қолди. Мана, бизнинг кўз олдимизда ўзининг ниҳоятда гўзаллиги билан Катта Бўрилар дарвозаси деган жой кўриниб турибди.

Афипс қоя ораларидан ўзига йўл ахтариб, қопқоронғи даралар ичида даҳшат билан ўқирмоқда. Торгина сўқмоқ йўл (у ердан ҳаттоки икки отлик ҳам ўта олмайди) тиккасига кесиб тушган қояга жуда ҳам ёпишиб кетган. Яхшиси пастга қарамаслик керак! Бошинг устида тош қоялари осилиб турипти. Дарвоза орқасидаги баланд, киши ўтиб бўлмас ўрмон эса, тим қора девордай бўлиб кўринади. Йўл борган сари айланма бўлиб борарди. Отлар битта-битта қадам ташлаб кетарди. Биз шошилиб борардик. Кеч кирди.

Бирдан буталар ичидан бизга қараб, йўлбарсга ўхшаб юнглари ҳурпайган йиртқич — катта кавказ итлари ташланишиб увиллашди, улар бўғиқ овоз билан акиллашарди. Демак, биз қўшни отряд яйловига чиқиб олибмиз.

Мана, тери билан тортиб қўйилган кенггина чайла. Тутун ҳиди анқийди. Ўт алангаланарди. Гулхан ҳам ҳозир ҳамма ёғини қоронғилик ўраб олган бу баҳайбат қуп-қуруқ тоғлар орасида танҳо ўзи кўринарди. Бизни бу ерда Лугов кутиб турарди. У бизга ҳеч қандай бир

янгиликни айтиб бера олмас эди. Луста дом-дараксиз кетган, унинг қасрдалиги ва унга нима бўлганини ҳеч ким ҳам билмасди.

Биз ҳаддан ташқари чарчаган эдик. Шу ерда, чайлада ухлаш учун қоладиган бўлсак, жуда ҳам ажойиб бўларди. Мен Генянинг гулхан атрофида кўзларини юмиб, маза қилиб керишиб ўтирганини кўрдим. Аммо дам олиб ўтиришга вақт йўқ эди.

— Чарчадингми?— деб сўрадим мен Генядан.

— Албатта, бошқалар қатори мен ҳам чарчадим...

Бир пиёладан иссиқ чой ичиб, бир бурдадан зоғора нон тишлаб, биз яна йўлга равона бўлдик. Ойсиз кеча. Ҳатто икки қадам олдинда кетаётган отнинг сағрини ҳам кўзга кўринмасди. Оёғинг остида эса тошлар, ағанаб тушган дарахтларнинг танаси ётибди.

Афис тоғидан ошиб ўтдик. Пастга қараб тушиш бошланди: бу эса тепага кўтарилиб чиқишдан ҳам қийинроқ эди. Отларнинг юганини тортиб яна ҳам секинроқ юришга тўғри келди. Мана, бизнинг олдимиздан тиккасига кесиб тушган жарлик чиқиб қолди. Ана ўша ерда, пастда, ўтган кечаси Лустани номаълум кишилар ўғирлаб олиб кетишган. Худди тубсиз жарликнинг лабида турганга ўхшайди киши. Шундай зим-зиё кечада пастга тушаман деб ўйлаш ҳам беҳуда эди.

Тунаб қолишга тўғри келди. Тош-шағалли ерда бошимиз тагига эгарни ёстиқ қилиб ётдик.

Қоровуллик қилишга Павликнинг ўзи биринчи талабгор бўлиб чиқди. Ётиш жойимиз қаттиқ ва ўнғайсиз эди. Бадан зирқираб оғирди. Шиддат билан кучли совуқ шамол эсарди. Аммо ҳамма ҳам шундай чарчаган эдики, бир-бирларининг пинжига киришиб бир зумдаёқ оғир, қаттиқ уйқуга кетишди. Мен фақат бир неча дақиқагина ухлаганга ўхшардим. Геня эса мени уйғота бошлади:

— Дада, тулинг, тонг ёришяпти!..

Совуқ, зах, қалтирашдан одамларнинг тиши-тишига тегмайди... Пастда, жарликда қуюқ туман денгиз бўлиб ётипти. Ҳозир мана шу денгизга чўкиш керак бўлади деган фикр туғилса, кишининг бадани увишарди.

Теварак-атрофдаги жарликдан секин-секин, эҳтиёткорлик билан тушилди.

Мана, биз охири партизан ўғирлаб жетилган ерга ҳам келдик. Мусьяченко шу топдаёқ унинг ҳамма ёғини

кўриб, текшириб чиқди. Депсалган ўтлар яққол кўриниб турибди. Аммо ҳеч қандай қон аломатлари кўринмайди. Лустани тирик ушлаб кетишганга ўхшайди. Петр Петрович пастга, ерга қараб энгашиб, изларни текширди. Улар етарли даражада жуда кўп эди: ўтлар устида, қумлар устида, ариқчада ҳам кенг қалпоқли мих билан михланган товоннинг изи бор эди.

— Фрицлар,— деди қисқача қилиб у.

Аммо излар ариқ ёқасига бориб йўқолган. Биз қанча ариқ, жарлик бўйидаги буталар устига чиқиб қарамайлик — ҳеч нарса кўринмади! Аммо бизнинг бир изтопаримиз умидини узолмаганга ўхшади.

— Топамиз,— деди у.— Ахир ҳавога учиб кетмагандир-ку, улар!

Геня атрофга аланглаб қараб, ҳаяжонланиб так-рорлади:

— Дада, мен ишонтириб айтаманки, улар ҳеч қаерга кетмаган. Улар мана шу бирор яқин жойда, бутазорлар ичида яшириниб ётишган бўлмасин тагин...

Шунда бирдан худди унинг сўзларини тасдиқлагандай жарликдан ариқчага қараб тош думалаб кетди, сўнгра иккинчиси, учинчиси... Биз кўкат устига ётиб олдик. Қарабиннинг затворлари шарақлади. Наҳотки Генянинг айтган гапи тўғри чиқса? Кескин жимлик дақиқалари чўкди...

Аммо, мана тепадан ҳашаротнинг таниш чийиллаган овози — шартли белги овозлари эшитилиб қолди. Булар — бизларнинг одамлар, ўзларининг келганлари ҳақида билдириб қўйишди. Бир неча дақиқадан сўнг тўртта денгизчи ва Қуц бошлиқ бизнинг партизанларимиздан учтаси ялангликка чиқишди. Улар Катта Бўри дарвозасининг орқасида учрашибдилар. Яна из ахтариш бошланди. Ҳамма қидирди. Аммо изни топиш Мусьяченкога насиб бўлди.

— Топдим! — деб қичқирди у ва ҳамма у томонга қараб ташланди.

Петр Петрович ариқчанинг қирғоғида тиззасининг кўзи билан чўккалаб ўтирарди. У қум устида зўрға билинар-билинемас бўлиб турган изга тикилиб, худди варағи очиб қўйилган китобни ўқигандай, дадил гапирди.

— Буни қаранглар,— деди у.— Улар шу ердан ариқчага тушишипти ва бир қанча вақт сув ичида юришипти — кўринишидан улар бу билан бизни йўлдан оздир-

моқчи бўлишган бўлса керак. Ҳа, мана бу ерда эса, оқимнинг юқориноқ қисмида соҳилга чиқиб олишини. Улар, менинг билишимча, ўн бештача одам бўлса керак... Луста ҳам улар билан бирга, мана бу унинг этининг излари. Дадил қадам босаётганга ўхшаб кўрилади. Демак, ярадор эмас экан!

— Хўш, энди ҳамма гап равшан!— деди хурсанд бўлиб Геня. У ўзининг «ўрмон ҳаёти» муаллимига муҳаббат кўзи билан қаради.

Мусьяченко ўйчанлик билан бошини силкиди.

— Равшанликка равшанку-я... аммо... ҳали хурсанд бўлишга вақт бор!— деб эътироз билдирди у.— Мана бу ёлғиз оёқ йўл Совуқ Тирқишга олиб чиқади. Агар босқинчилар у ерга биздан олдинроқ бориб ўрнашиб олсалар, уларни у ердан чиқариб бўлмайди. Улар бизни какликдай қириб ташлашади. Мен бу лаънати Тирқишни жуда яхши биламан...

Биз маслаҳатлашиб олиб шундай план ишлаб чиқдик: денгизчилар из билан боришади. Куз босқинчиларнинг Улановка станицасига қараб кетадиган йўлларини кесиб қўйиш учун учта партизан билан чапга қайрилиб кетади. Бизнинг тўдамиз эса, ўнг томондаги сўқмоқ йўлни кесиб ўтиб, нима бўлса ҳам душманни қувиб етиши, уларни Совуқ Тирқишга ўтказмаслиги лозим.

Мана, шундай қилиб, биз гоҳ тепаликларга жўтарилиб, гоҳ пастликларга қараб тушган сўқмоқ йўллардан тез-тез чопиб бормоқдамиз. Бир соат, икки соатлаб чопиб боряпмиз. Охири кўз олдимизда очиқ бир яланглик кўринди. Унинг орқасида қуюқ бутазорлар билан қопланиб дарага кирадиган қоп-қоронғи тор йўлакча ётибди. Совуқ Тирқиш деган жой худди ана шў ернинг ўзгинаси бўлади.

Геня тез чопиб кетаётган отни орқага тислатди. Мана у, сўқмоқ йўлда нима сабабдандир ётган бир нарсани кўриш учун эгардап энгашди. Нима экан ўзи? Қини очилиб ётган тўппонча!

Мен қичқариб юбордим:

— Бу тузоқ! Геня, олға!

У отни қамчилади. От сакраб кетди ва шу замониёқ чапдаги бутазорлар ичидан бизга қаратиб ўқлар отила бошланди. Жуда ҳам яқин орада визиллаб ўқлар учарди. Геня мени ўз гавдаси билан тўсиб қолиш учун олдимга от сакратиб келди.

Биз ялангликдан қуёндек учиб ўтиб кетдик. Тирқиш-га кираверишдаги бутазорда шошилиб отларни йиқитдик. Улар оёқларини узатиб қотиб қолишди. Биз худди пана жой топгандай казакчасига отнинг орқа томонига ётиб олдик. Уларнинг қоринлари устига калта бешотар милтиқни қўйиб, ялангликнинг нариги томон буталари ичидан чиқаётган отишмаларга ҳамжиҳатлик билан жавоб қайтариб турдик. Бирдан чап томондан даҳшатли отишмалар эшитилиб қолди. Қуцлар тўдаси етиб келгач, бизнинг қийин аҳволда эканимизни билиб, ёрдам қилгани ошқишибди.

Душманлар дарғазаб бўлиб жон-жаҳдлари билан ҳамон бизга қараб ўқ узарди. Улар буталар орасига яшириниб, биз томонга қараб эмаклай бошлашди... Очиқчасига жангга киришиш қалтис иш бўларди, ахир улар ўн беш киши! Битта йўл қолган эди — душман кўзича ўзимизни ўлган ҳолга солиб, ҳийлагарлик ишлатиб кўриш йўли қолганди, холос. Бу эскидан синаб кўрилган казак ҳийлакорликларидан бири эди. Павлик биринчи бўлиб отишни тўхтатди. У ўз оти орқасида ўликка ўхшаб ётар, аммо бешотар милтиқ душман томонга қаратиб ўқталган эди. Павлик бармоқлари билан милтиқ тепкисини ушлаганича бутазордан кўзини узмасди. Иккинчи бўлиб Мусьяченко «сафдан чиқиб қолди», сўнгра Геня, ундан сўнг мен.

Душманлар отишни давом эттиришарди. Биз жавоб қайтармадик. Мана шундан кейин улар ҳам тўхтаб қолишди. Шохчаларнинг ораси секин-секин икки ёққа қараб очилди — буталар орасидан икки фашист мўраладичо, тезда шошилиб яшириниб олди. Яна мўралادي, аҳтиёт бўлиб у ёқ-бу ёқни қаради, чиқди ва тошларга қоқилиб-суриниб биз томонга астагина кела бошлади.

Биз қимир этмай ётардик. Мен шўрлик отимнинг қандай қилиб қалтираб-титраб турганини сездим. Қўрқиб кетдимикан? Яраланганмикан? Мен Геняга қарадим. Унинг юзларида кескинлик, диққатлик аломатлари акс этарди! Қошлари чимирилганди. Болаликдан асар ҳам кўринмас, у чинакам жангчи эди! Қимир этмай ётибди.

Душманлар борган сари яқинлашиб келяпти... Мана биз билан уларнинг орасини қандайдир ўртадаги эллик метрча масофа ажратиб турибди. Яна буталар орасида отишмалар янгради ва бирдан қаттиқ «Ура!»

овозлари эшитилди. Денгизчилар жангга киришган эди.

Биз томонга қараб отланган фашистлар тошнинг орқасига йиқилишди. Аммо улардан биттаси секин турди, бизнинг қимир этмай ётганимизни кўриб, бир нима деб қичқирди. Буталар орасидан яна бир қанча гитлерчилар чиқди. Улар ўт очиб устларига ёпирилиб келаётган денгизчилардан ўзларини ҳимоя қилдилар. Чап томондан йўлни кесиб ўтиб, ўз кишилари билан Куц ҳам шошилиб келарди.

Бизнинг аҳволимиз оғир эди: отиш мумкин эмас, чунки отсак ўз кишиларимизга тегади. Отмасдан туриш эса — душманларнинг Совуқ Тирқишга ёриб киришларига йўл қўйиш бўлади! Геня ва Павлик менинг ишорам билан қадларини рўй-рост кўтариб туришди ва фашистлар қаршисига қараб ташланишди.

— Ётинглар! — деб қичқирди Павлик ўзимизникиларга, граната билан қўлоч ёзиб.

Бир жойга гуж бўлиб тўпланиб қолган душманлар саросимага тушиб, довдираб қолишди. Павликнинг гранатаси худди ўшаларнинг ёнида портлади, Унинг кетидан Генянинг гранатаси учди. Ялангликни гумбурлаш овозлари ва тутун қоплаб олди. Омон қолган бир неча фашистлар буталар ичига қараб ташланди. Биз Мусьяченко билан иккаламиз карабиндан уларга қараб отиб турдик. Фақат тўрттагина гитлерчи буталар ичигача қочиб киришга улгурди. Денгизчилар уларнинг кетидан ташланишди...

Умуман айтганда, Мусьяченко душман сонини тўғри ҳисоблаб чиққан экан: уларнинг ҳаммаси ўн олтига — ўн тўрттаси фашист-қўпоровчи ва яна иккитаси сотқинлар экан. Уларнинг ёнидан топиб олинган ҳужжатлар бизни кўпгина нарсалардан хабардор қилди. Қўпоровчилар тоғ этакларига партизан отрядлари қўмондонлиги қириб ташлаш учун юборилган эди. Маълум бўлишнча уларга «тил» керак бўлгани учун ҳам улар Лустани тутиб олиб кетганлар. Молларни ҳайдаб кетишларига келганда эса, афтидан улар тоғда кўпроқ юришни мўлжаллаб, ўзларини бепул гўшт билан таъмин қилишга қарор берган бўлсалар керак.

Энди Лустани ахтариб топмоқ лозим эди. Вазифа энгил эмасди. Чақиринди, қичқиринди. Буталарни, те-варак-атрофдаги тоғу тошларнинг орасини қидириб чиқдик. Сигирларимиз топилди. Улар отишмадан қўр-

қиб, буталар ичига изғиб кириб кетишган экан. Аммо Лустани топа олмадик. Бизнинг денгизчи дўстларимиз қизиққонлик қилишгани ва биронта ҳам қўпоровчини тиррик қолдиришмагани учун афсусланишга тўғри келди. Ахир энди Лустанинг нима бўлганини сўраб биладиган бирон киши ҳам йўқ-да.

Павлик билан Геняни Совуқ Тирқишда ҳар бир бутани кўздан кечириб чиқиш учун қолдиришга қарор қилннди. Лустани ё тиррик, ё мурдасини бўлса ҳам топниш шарт эди. Ўзимиз эса лагерга қараб жўнадик.

Биз ҳали ялангликни кесиб ўтмаган ҳам эдикки, кучсиз бир қичқириқ эшитдик. Қайрилиб қарасак, ўнг томондаги қоя тегида бир одам турарди. Бу ахир ўша...

— Леонид Федорович!— деб қичқириб юборишди Геня ва Павлик баб-баравар ва Лустага қараб ташланишди.

У улар томонга юрмоқчи эди, гандираклаб тўхтаб қолди. Болалар уни эҳтиёткорлик билан ушлаб қолишди. Ў Павликнинг елкасига суяниб, яна олга қараб ҳаракат қилди.

Душманлар Лустани ўлгудай қийнашган. Улар «эҳтирос билан» сўроқ қилишган, партизанлар ва уларнинг бошлиқлари ҳақида билиб олишмоқчи бўлишган, аммо ҳеч нарса билиша олмаган, албатта. Шу ерда олишиб кетишган, фашистлар Лустани савалаб, аллақердаги бир буталар орасига ташлашган. У қўлига бойлаб ташланган камарни қоянинг ўткир томони билан қирқиб, оёғидаги занжирни ечган ва даралар орасига яширинган. Азоб билан қийналган Луста, эси-ҳушини йўқотган. Ҳуши ўзига желганда эса, ялангликдаги бизнинг товушимизни эшитиб қолган.

— Мен авваллари биронта ҳам фашистни тириклайин ушлаб олмаганимизга афсусланган эдим,— деди Геня Павликка.— Энди эса афсусланмайман... Одамга азоб бериш! Бу шундай пасткашликки! Падар лаънати ҳайвонлар!.. Улар Зояни ҳам азоблашган эди...

* * *

Ҳамма вақт одамларга аралашиб кетаверадиغان тийрак Геняга кўзим тушиб қолиб қарасам, команда пункти ёнида, тош устида тумшайиб, қовоғини солиб ўтирипти.

— Сенга нима бўлди?— деб сўрадим,— тобинг қочдимн?

У қўл силтади ва теварак-атрофга бир аланглаб олиб, деди:

— Жанговар машина тўғрисида доим орзу қилиб келардим. Уни охири олдим ҳам... Энди бўлса бирдан...

Мен унинг гапидан ҳеч нарса тушунмадим, лекин бехиётиёр жилмайиб қўйдим. Генянинг овозида болаларга хос оҳанг бор эди: гўё унинг яхши кўрган ўйинчоғини кимдир олиб қўйган-у, у шундан нолиётгандай эди. Ёнимда турган Евгений кулди ва укасининг елкасига уриб қўйди:

— Шунгаям хафагарчилик керак эканми, Геня?! Ҳеч нарса йўқотганинг йўқ. Шу вақт ичида танкетка сенинг қўлингда бўлди, бошлаб йўрғалатдинг, айтганларидек, бечора машинанинг ёғини чиқариб юбординг!..

Мен эндигина партизанлар отряди штабидан қайтиб келиб турган пайтим эди, ўзим йўқ пайтимда ўтказилган жанговар операциялар ҳақида менга ҳали ахборот беришга улгуришмаган ҳам эди. Биз Евгений билан команда пунктига бордик. У ерда у, танкетга воқеасини айтиб берди.

Бир куни Евгений Вишка тоғини «зиёрат қилиш»га қарор қилади. Бу тоғ ўз номига жуда ҳам монанд эди. Ҳар куни эрталаб, тонг ёришиши биланоқ фашистларнинг кузатувчилари ўша тоғ устига чиқиб олишарди. Уларнинг у ерда кичкинагина майдончаси ҳам бор эди. Кузатиш пунктига олиб тушадиган нарвонни дзот муҳофаза қилиб турарди. Тепадан, тоғнинг устидан ҳамма нарса, яланглик ва йўллар ҳам худди кафтдагидай кўриниб турарди. Кундуз куни фақатгина йўл устида эмас, балки киши пайқаб бўлмайдиган тоғ атрофидаги тўнғиз юрадиган сўқмоқ йўлларда ҳам партизанлардан биронтаси кўришиб қолгудек бўлса, Вишкадан берилган хабар бўйича бу ерга миналар чийиллаб сочилар ва яқиндаги станицадан автоматчилар ортилган юк машиналари ҳам дарҳол етиб келарди. Умуман айтганда, Вишка тоғини аллақачон, Евгений айтгандай «зиёрат қилиш»га тўғри келган эди. Лекин тўғрисини айтганда бунга қўл тегмади, чунки ундан ҳам зарурроқ ишлар бор эди.

Шундай қилиб куни кеча, тунда Евгений Вишкага қараб йўлга тушди. Ўзи билан у Геняни, икки мерганни, Дегтяр қўл пулемёти билан икки партизанни ҳамроҳ

қилиб олдди. Тоққа қош қорайганда етиб келишди ва ҳар сафаргидай буталар орасига кириб ётиб олишди. Умуман, партизанлар кутишга одатланишган: улар ҳали тонг отиб, туман ёйилиб кетмагунча бемалол, қуит билан кутиб ётишди. Тоғ орқасидан қуёш ҳам кўтарилди.

Евгений дурбинда кузатаркан, уч фашист кузатувчиси буталар орасини ёриб ўтиб, Вишка томонга қараб келаётганини кўриб қолди. Мана, улар дзотга қараб кўтарилишди. У ёқ-бу ёққа аланглаб олишди-да, кейин унинг ичига яширинишди. Бир оздан сўнг дзотдан бир фашист чиқиб келди. У шошилмасдан зинадан тепага кўтарилди, майдончанинг бир ёнига ўтиб тўхтади. Унинг кўз олдига намоён бўлиб турган кенг манзарага зериккан кишидек қаради ва маза қилиб роса керишиб, эснай бошлади. Шу ери чатоқ эди, у мириқиб ухлаб олган бўлса керак.

Евгений дурбинни укасига берди. Мерган милтиғини олди. Анча вақт мўлжалга олиб ётди... Ўқ учди! Ҳалиги фашист қўлларини ёзиб, чалқанчасига орқасига ағдарилиб тушди. Унинг жонсиз гавдаси зинапоядан пастга қараб сирғалиб тушиб кетди. Шериги унга қараб ташланмоқчи эди. У ҳам бирга қулади. Учинчиси эса дзотга кириб бекиниб олди. Шу ўтирганича тумшугини чиқаргани қўрқди.

Вишканинг жим бўлиб қолганидан ташвишга тушган фашистлар дзотга алоқачиларини юборишди. Гитлерчилар буталар орасига яшириниб, ерга энгашиб, эҳтиёткорлик билан чор атрофга олазарак боқиб тоққа кўтарилдилар. Аммо улардан биронтаси ҳам қайтиб тушмади. Мерган партизанлар ҳеч бир ўқни хатога кетказмай, битталаб териб турдилар.

Станицадан автоматчилар тушган машина йўлга чиқди. Машина партизанларнинг ниқобланган отиш жойи олдидан ўтганда, буталар орасидан пулемёт шиддат билан тақаб отиб, савалади. Машина бирдан ўнгга қайрилди ва станицага жўнаб қолди.

Бир оз вақт ўтди. Кейин узоқдан танкетка ғилдирагининг шалдирашлари эшитилди. Душман кичкина танка билан партизанларга қараб бостириб келарди. Евгений буталар орасидаги пана жойни қолдириб, укаси билан бирга йўлнинг чет — ёқа жойига — ўнгга қайрилиб кетадиган ерга ўтиб олишди.

Танкетка ғилдирагининг шалдираган овозлари борган сари яқинлашиб келарди. Танкетка йўлнинг қайрилишида тўхтаб қолди. Геня ундан кўзини олмасди. Эҳ, бу қандай машина-я! Ҳозир заводдан чиққанми, мунча янги — унинг ҳеч бир қирилган жойи ҳам йўқ!.. Евгений ҳайдовчининг кузатиш тирқишини мўлжалга олиб, оптик мўлтиқнинг окуляр — ойналарига қараб қолди. Ўқ овози эшитилди! Бир қанча дақиқа ўтди — танкетка ҳаракатдан тўхтади. Сўнгга секин-аста темир қопқоқ юқорига кўтарилди. Пулемётчининг боши бир зумгина қопқоқ устида пайдо бўлди-да, Геня карабиндан ўқ узган эди, темир қопқоқ шақирлаган овоз билан ёпилиб қолди.

Яна пойлаш бошланди.

Беш дақиқа, ўн... танкеткадан ҳеч қандай овоз чиқмасди. Шунда ака-укалар йўл ўртасига чиқишди ва танкеткага қараб чопишди. Қопқоқни устидан туриб очиш осон эмас. Ўлган фашистларни тортиб чиқаришди. Геня тоқатсизланиб қопқоқдан ичкарига қаради. Яна бир дақиқадан сўнг — қарабсизки, у ҳайдовчининг жойида ўтириб олибди. Ҳаяжондан титраган қўли билан машина дастагини ушлаб кўрди. Бу ердаги ҳамма нарсалар унга таниш, ҳаммаси унга маълум! Демак, у машина ҳақидаги маълумотномаларни бекорга ўқимаган, ва Краснодардаги танкадромга бекорга бориб келмаган экан! Моторни кўрди, бошқариш дастагини ишлатиб кўрди — ҳаммаси жойида, ҳаммаси тўхтовсиз ҳаракат қиларди. Геня қопқоқдан калласини чиқариб қаради.

— Ўртоқ разведка командири!— деб докладини бошлади, аммо бу шаклда узоқ гапиролмади ва бошқа оҳангга ўтди:— Женья, азизим! Танк энди бизники, партизанларники! Ўҳ-ҳў... Буни қара, жуда ажойиб!..

Евгений укасига қараб кулиб қўйди. Тўсатдан ўнг томондан шовқин-сурон эшитилди. Йўлда қоровуллик қилиб юрган фашист броневиги келарди. Танкеткани ташлаб, қолган партизанлар билан тоққа қочиш керак эди ё бўлмаса...

Ака-укалар бир-бирларининг кўзларига тикилишди. «Танкеткани ташлаб кетишми? Ҳеч бир!»— деди Генянинг маънодор кўз қараши! Евгенийнинг қарори ҳам шундай эди. Ўлиб ётган гитлерчиларни йўлдан судраб буталар орасига беркитди ва у ҳам машина қопқоғи-

дан ичкарига тушди. Қопқоқни қаттиқ ёпди. Пулемётни текшириб чиқди.

— Кел, Геня, броневик келмасдан туриб Смоленскаяга қараб кетдик.

Танкетка айлапди ва душман томонидан ишғол қилинган станица томон ғизиллаб кетди. Ака-ука чурқ этмай боришарди. Геня қошларини чимириб лабини тишлаган. У қулоқни кар қилгудек шовқин-сурон овозлари ичида олға қараб, бўлаётган ҳаракатга томонан берилиб кетган эди.

— Мен унга қарадим-у, ўйлаб қолдим,— деб ҳикоя қилди менга Евгений,— Қаранг, болада бунчалик хотиржамлик, босиқлик қаердан пайдо бўлиб қолди? У ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, танкеткани душманининг уясига қараб бурди. Бу нима — ёшликданми, ёки тушунмасликданми? Пўқ! У қандай хавф мавжуд эканини тушунарди. Ростини айтсам, дадажон, бу рус юрагининг ўзига хос баҳодирона журъати, шавкатли жасурлиги, энг яхши хусусиятларидан бири эди.—Ҳаяжондан Евгенийнинг овози қалтирарди.— Мен шу дақиқада ўз укам билан жуда фахрландим! Бошим осмонга етди!..

Танкетка соқчилар отряди турадиган заставадан эсон-омон ўтиб кетди. Ака-укалар Смоленская станицасида ўтказилган мардона разведкаларнинг бир қанчасида бўлишган. Аммо станицани унинг ҳар бир қадамида қуролланган фашистлар дайдиб юрган катта кўчасидан кесиб ўтиб кетиш шундай ғалати ва даҳшатли туюларди. Борди-ю, фалокат бўлиб мотор ишдан чиқиб қолса-чи?.. Аммо чекиниш учун, ўйлаш учун эди вақт ўтган эди. Улар фашистлар штаби остонасидан нарироқда тўхташди.

Геня акасига қаради ва узун-узун сигнал берди. Остонага сакраб фашист офицерлари чиқишди. Евгений бир неча секунд сабр қилди: қўявер, у ерга яна кўпроқ йиғилишсин! Ана керак бўлса — танкетка пулемёти сайраб кетди. Остонада ваҳшиёна қичқириқлар эшитилди. Гитлерчилар типирчилаб, ҳар томонга тумтарақай қочишди. Баъзи бирлари қочиб кетаётганда ўқ еб йиқилди. Штаб ойинасидан танкеткага граната ташланди, лекин зарар етмади. Евгений ойнага қараб пулемётдан кетма-кет ўт очиб уни тилка-нора қилиб юборди ва:

— Шитоб билан олға!— деб команда берди.

Танкетка бирдан ўрнидан қўзғалди. У қарама-қар-

ши ёқдан кслаётган душман солдатлари ва офицерларига пулемётдан ўқ узиб кўчадан гизиллаб келарди. Ана станицанинг четидаги тўсиқ... Яна бир неча дақиқадан сўнг станица орқада қолиб кетади. Олдинда йўл очиқ, нарироққа боргач, бошқа томонга буриб олиб кетиш мумкин...

Аммо тўсиқ-панжаралар олдида фашист заставаси бор. Оғир ҳажмдаги пулемёт танкеткани ўққа тутмоқда. Бронеташар ўқ бакни тешиб кетди, ёнғин пайдо бўлди. Томоқни ачиттирувчи тутундан нафас олиш қийинлашди. Геня, шамол эҳтимол алангани ўчиради, деган манода тезликни кучайтирди. Аммо аланга баттарроқ авж олди.

Геня станицадан чиқиб кетгач, танкеткани тўхтатди. Ортиқ чидаш мумкин эмас эди. Ака-укалар қопқоқни очишди, танкеткадан сакраб тушдилар. Иссиқдан икковларининг ҳам нафаслари димиққанди. Генянинг калта камзули куйиб кетди. Шошилиш керак. Танк ёки броневик бирдан кетингдан бостириб келиб қолса борми, кўраверасан.

— Секинлашма, Геня, тезроқ!— деб шошилтирди Евгений.

Геня бўлса зўр бериб орқага, тутун билан қоплашиб ётган танкеткага қарарди. Евгений ва Геня партизанларнинг сўқмоқ йўли билан лагерга омон-эсон қайтиб келишди.

Геня кўп вақт куйиб-пишиб юрди деб ҳам бўлмайди. У овқат вақтида ҳар вақтдагидай хушчақчақ, серҳаракат бўлиб кўринди.

— Хўш, омадинг қалай?— деб сўради Евгений.— Омад жойидами?

Биринчи қарашда Геня худди ўринсиз жавоб бергандай бўлди:

— Урушдан кейин кишиларнинг яшаши, уй-жой қуриб олиши учун ёрдам берадиган кўпгина машиналарни ихтиро қилишади. Шундайми? Ана шундай машинани бошқариш жуда ҳам ажойиб бўлади. Менимча, танкеткани ҳайдашдан ҳам ажойиброқ бўлади!..

* * *

Партизанларнинг кичкина бир тўдаси навбатдаги ҳужум жангларидан кейин лагерга қайтиб келишди. Улар орасида Евгений ва Геня ҳам бор эди. Биз Елена

Ивановна билан Генянинг чап қўлини зўрға қимирлатиб келаётганини дарров пайқаб қолдик. Унинг ранги оқариб кетган, аммо ўзи дадил эди. Плаши эса қонга беланган. Елена Ивановна ўғлига ташланди ва тезлик билан боғланган жойни ечди. Елкасида яра қорайиб кўришиб турарди.

Геня: дайди ўқ тегиб ўтиб кетди, деди. У елкасини ўзи дарров боғлаб олиб жангга қатнашибди. Сўнгра қайтиш бошланади. Яраси азоб бериб оғрийдди. Кўп қон кетганидан боши айлана бошлайди. Аммо Геня яраланганини ҳеч кимга айтмайди. Ўртоқларини йўлдан қолдиришдан қўрқиб, у тишини-тишига қўйиб, жимгина йўл босиб, бошқалар қатори дарёдан кечиб ўтади, тоғ тиккаликларига тирмашиб чиқади. Фақат биргина Павлик Худоерко Генянинг яраланганини, унинг елкасида қон борлигини пайқаб қолади.

— Унинг ёнига югуриб бордим,— деб бизга ҳикоя қилди Павлик,— «Геня, сен яраланганмисан деб сўрасам: «ҳа, яраланганман, қичқирмагин»,— дейди. «Уни боғлаш керак ахир!» десам, «аллақачон боғланган»,— дейди. Мен ундан: «Қани, менга карабини бергин!» деб сўрадим. «Овозингни чиқарма! Карабини бермайман. Биласанми,— деди у,— Сафроновнинг менга нима деганини: сўнгги нафас олгунимча қўлдан қуролимни ташламайман!» Мен унга яна: «Ахир сенга қийин бўлади-ку!» дедим, у бўлса менга жавоб ҳам бермади, ҳатто менга қайрилиб қарамади ҳам. Шундай ҳам қайсарки!..

Генянинг бу қилиқларида унчалик айтадиган бир нарсаси йўқ эди. Бизнинг отрядимизда шундай бир қонун-қоидага риоя қилинарди: жанг ҳаракатларини тезда тугатишда ўртоқларга халақит бермаслик учун сўнгги кучинг қолгунча бардош қилишинг керак.

Бу жангда фақат биргина Геня ярадор бўлгани йўқ. Госпиталга ундан ташқари, яна тўрт партизани жўнатдик. Тўғри, улар каравотда фақатгина бир кеча ётишди. Эртада эса йўқлама ўқилишига чиқишди ва госпиталга фақат ярани боғлатиш учун келиб туришга рози бўлишди. Геня ҳам госпитал каравотида ўз тили билан айтганда «лаиж» бўлиб ётишни ҳеч бир ёқтирмасди. Лекин унинг яраси бир оз шамоллади ва елкаси қаттиқ оғриди. Исптмаси кўтарилди. У ярани боғлаш пайтида чидам билан турди, аммо унинг ла-

герь ҳаётида иштирок этишига ҳалақит берган «тентак фашист ўқи»дан хафа бўлди. Вақтинча Геняни барча ишлардан бўшатиб қўйишга тўғри келди. У дераза олдиданги ўз тўшаги устидан, китобдан бошини узмай, нозрози ва шумшайган ҳолда ўтирарди.

Евгений бир кун унинг ёнига келиб ўтирди:

— Ҳўш, елка қалай? Оғриятими?

— Оғриб турибди... Чидаш мумкин.

Евгений қўли билан укасининг сочинини оҳиस्ताгина силаб қўйди:

— Баракалла сенга, азамат! Биринчи бўлиб жангда катта иш қилдинг.

— Ҳе-е... шу ҳам катта иш бўлтимми...

Лекин шуниси ҳам борки, Евгенийнинг бу сўзи Геняда мамнуниятлик тугдирди. У ҳатто қизариб ҳам кетди.

— Ўзинг нима ўқияпсан?

— «Пўлат қандай тобланди»ни.

Геня бошини қўллари орасига олиб ўйга чўмди. Павел Корчагиннинг гражданлар урушида кўрсатган жанговар ишлари унга яқиндагина ҳаддан ташқари қаҳрамонлик бўлиб кўринарди. Энди эса унинг ўзи душман билан жанг олиб борапти. Ҳаттоки, жангда ярадор ҳам бўлди... Эҳтимол, энди унинг Павка билан дўстлашишга кўпроқ асоси бордир.

— Женя, миямга бир фикр келди. Қани энди Павел Корчагин бизнинг отрядга олинса-а? У фашистларнинг таъзирини бошлаб беради! Шундай эмасми?.. Женя, сен Худоеркони кўрмадингми? У мендан хафа бўлди, жинийвой... Кўрсанг айтгин, кириб кетсин.

Павлик ярадор дўстининг ёнига келди. Улар шивирлаб, алланималар ҳақида узоқ вақт гапиришди. Павлик кетгандан сўнг Геня ётиб олди ва ойнадан чангалзорга, бир парча кўм-кўк осмонга қаради. У зерикди. У қўлига ўқувчилар дафтарини олди ва тузукроқ ўрнашиб олиб, қалам билан узоқ вақт унга бир нималарни ёзди. Дафтар устига энгашиб гоҳ алланималардан кулиб, гоҳ ўйлаб ва қаламни қаттиқ гажиб қоронғи тушгунча ўтирди.

— Қоронғида-я!— дедим мен унга, бир дақиқага бориб хабар олиб келиш учун келганимда.— Кўзни ишдан чиқарасан!

— Ҳа, аллақачон ёзиб ҳам бўлдим.

— Нима ёздинг ўзинг?

— Шунчаки...

— Шунчаки бўлса ҳам айт-чи, нима ёздинг?

— Шунчаки... Ҳа, сиз ёзадиган кундалик дафтарга ўхшаш.

У менинг отряднинг бутун ҳаётидаги ҳамма воқеаларни ёритиб борадиган кундалик дафтар тутишимни биларди.

— Қизиқ... ўқиса бўладими?

— Арзимади! Меники унга ўхшамай қолди... Ростданам, агар истасангиз...

Мен «кўршапалак» фонусини ёқдим ва қўлимда Генянинг дафтарини ушлаганим ҳолда унинг ёнига бориб ўтирдим.

— Ёзган хатингни қара-я, дўстим!

— Ахир бундай ёнбошлаб хат ёзиш ўнғайсиз-да!

Мен «танк билан жанг» деган биринчи сатрини ўқидим.

— Охирги жанг ҳақида ёзаяпсанми?

— Шунақа!

«Қоп-қоронғи, пзғирипли кеча. Биз Павлик Худоерко билан йўл ёқасида дозорда ётибмиз. Заранг дарахтининг шохчалари бизнинг устимизда соябон бўлиб, ишқомдек осилиб турипти. Дарахт бошларида шамол ғувиллайди. Ариқчалар шовиллайди. Йўлнинг у томонида эса тунги қуш жуда ҳам зериктирарли, ғамгин, ҳаттоки юрагингни ҳам безовта қиладиган даражада сайраяпти. Тепага қарасанг — заранг дарахти барглари орасидан қоп-қоронғи осмондан юлдузлар кўринади. Мана бу жуда ҳам гўзал. Улар худди тунги ялтироқ қўртлардек у жойдан-бу жойга, бу жойдан-у жойга учиб ўтаётганга ўхшайди. Бу шохчалар эса — юлдузларни гоҳ кўрсатиб, гоҳ бекитиб турарди.

Туриб юргинг, керишгинг, оёқнинг чигалини ёзиб келгинг, плашга ўралиб ётгинг ва ухлагинг келарди. Аммо ухлаш мумкин эмас, ётиш, қараш, эшитиш керак эди. Уйқу билан курашиш жуда ҳам оғир. Бу вақт ичида мен шеър ёдлаб олдим ва рус тарихининг бирор воқеа хронологиясини ёдимга туширдим, алгебра формулаларини қайтардим, фойдаси йўқ! Бошдаги фикрлар чувалашиб кетади. Кўзлар юмилади. Шу пайт мен «иродали гимнастика» тўғрисида ўйлаб кетдим. Бўйнимни таранг қилиб тутиб, бошимни у томондан, бу

томонга бураман. Гўё қаршиликларни енгаётганга ўхшайман, қўл бармоқларимни қисаман ва яна очаман. Бу эса менга шеър ёки формулалардан яхшироқ ёрдам берди. Лекин шундай бўлишига қарамай уйқу яна хуруж қилиб келяпти.

Павлик азамат. У қимир этмай ётипти, худди ухлаётганга ўхшаб ётипти. Лекин йўқ, Павлик ухлаётгани йўқ! Бу Павлик жуда ҳам ажойиб-да, ундаги бундай сабот-матонат қаердан пайдо бўлиб қолди? Ўзи худди чақмоқ тошдай қаттиқ, юраги эса меҳрибон. Бунақа дўст ортириш яхши!

Ундан «Павлик, сен ухляпсанми? деб сўрасам: «Ҳа, ухляпман, ҳатто туш ҳам кўряпман»— деб жавоб беради. «Қандай?»— деб сўрасам, у «Гўё мен Берлинга, Гитлер олдида борган эмишман. Навбатчи генералга — унинг фашистбаччаларига: унинг қора юрагини олиб ташламоқ учун «Бати» отрядидан Павел Худоерко келди, деб хабар қилинг деяётган эмишман»— «у-чи?» дедим мен, «Гитлерми?» деди у.— Қўрққанидан бомбадан сақланадиган жойга тушиб олиб «Ундай аҳволнинг бўлиши мумкин эмас! Менинг азамат солдатларим аллақачонлароқ ҳамма партизанларни осиб юборган!»— деб бақираётган эмиш.

Биз Павлик билан секингина кулишиб олдик баралла кулиш мумкин эмас, албатта. Кейин эса мен ростдан ҳам Берлинда бўламлими деб сўрадим. У «бўлишимиз муқаррар!» дейди. Шундай қилиб унинг жавоблари мени хурсанд қилди! Ҳатто уйқу ҳам қочиб кетди. Азамат — Павлик! У доим ҳушёр, хушчақчақ, бошқани ҳимоя қилмоқ учун сўз топа олади. Шунинг учун ҳам мен унга: «Павлик, сенга баракалла, азамат!» дедим. У эса «Хўш, нима учун? Берлинга, Гитлернинг олдида борганим учунми?»— деб сўрайди. Биз вақтни мана шундай ўтказдик.

Биз бутун кўпни бўйи тоғнинг айланма тош қоя йўли, ёввойи тўпғизнинг сўқмоқларидан юрдик ва тошқин дарёларни кечиб ўтдик. Ўтиш жуда ҳам оғир бўлди! Операция ўтказиладиган жойга кечаси келинди. Йўлга мина ўрнатилди. Дозорлар қўйилди. Қандай қилиниши лозим бўлган бўлса, ҳаммаси адо этилди.

Эрталабга яқин шамол тўхтаб қолди. Павлик: тонг отиш пайтида ҳамма вақт шабада тўхтаб қолади. У ҳам оз-моз дам олиши керак-да, дейди. Ариқларнинг

шилдирашлари эшитилиб турипти. Қандайдир бир қушча уйғонгандай бўлди, учиб кетиб қўшни шохчага бориб қўнди, патирлаб уринди, жим бўлиб қолди. Буталар тагидан тирпратикан югуриб ўтиб кетди, ўзини Павликнинг этагига уриб олиб қўрқиб пинғиллади ва тез четга ўтиб олди. Шохчаннинг тарсиллаган овози эшитилиб қолди — бу эса Евгений қоровулларни текшираётганидан хабар берарди. Самолётлар баланд-баландларда овоз чиқарар ва яна жим бўлиб қоларди.

Мана, энди ўрмонда тоғ ота бошлади. Осмон фонида заранг дарахтининг шохчалари энди равшан кўринмоқда эди. Юлдузлар сўнди. Осмон қизариб бормоқда. Мана, тоғ орқасидан кўёшнинг бир томони ялтиғланиб кўрина бошлади. Туман тарқаб йўқ бўлиб кетди. Ўтлар устида шабнамлар ялтираяпти. Ҳа, қушчалар-чи, уларнинг эрталаб сайрашларини айтмайсанми? Агар мен шаҳарда яшаётган бўлсам шунақаларни кўрган бўлармидим? Яхши!.. Лекин бирдан яна янги товуш эшитиб қолдик. Бунинг нималигини ажратиб олиш жуда қийин. Сўнгра моторларнинг гувиллаётгани аниқ маълум бўлди. Жуда ҳам узоқда, осмонда, тоғ орқасидами ёки йўлдами — дарров англаб ололмайсанкиши. Борган сари аниқроқ, борган сари яқинроқда гувиллаяпти. «Танклар Афинсга яқинлашиб келяпти!» — деди Павлик ва бу хабарни Евгенийга етказиш учун чопиб кетди.

Евгений баланд бир дарахтнинг тепасига чиқиб олди. У ердан туриб дурбинда қараса барча йўллар кўринарди. Тўғри, танклар, фашист танклари келяпти! Евгений пастга тушиб кетди. «Ҳамма уйғотилсин. Жангга тайёрланилсин!» — деб команда берди. Мана энди соқчилик ҳам тугади. Биз йўл ёқасида, буталар орасида қотиб қолдик. Қўлда танкка қарши отиладиган гранаталар. Тўп гүмбурлаб кетди. Снаряд шохчаларни синдириб учиб кетди. Пулемёт кетма-кет отилиб, дарахтларни бир савалаб берган эди, шохчаларнинг ҳаммаси учиб кетди. Бу энди донмо бўладиган гап: фашист колоннаси ўрмонга кириб борди дегунча уни савалаш бошланади. Фашистлар ўрмондан қўрқишади.

«Дозорлар асосий тўдага тўплансин!» — деб буйруқ берди Евгений,

Ҳар галгидай танк биригичи бўлиб бизнинг ёнимиздан ўтди. Унинг кетидан автоматчилар тушган оғир

машина ўтпб кетди. Улар автомобилнинг кузовида туриб олиб ўрмонга қараб ўқ отишарди. Биринчи машинанинг орқасида яна автоматчилари билан бирга ўқдорилар, озиқ-овқатлар юкланган машиналар келарди. Менинг хаёлимда бошда келаётган танк, кечаси биз мина қўйиб қўйган жойдап ўтиб кетгандай бўлиб кўринди. Шунда тўсатдан гумбурлаб қолди-ку! Қулоғим чинқириб кетди. Келаётган бош танк портлаб кетган эди. Пистирма рўпарасидан иккинчи танк кўринди. Евгений унга қараб гранаталар отди. Портлаб кетди. Танк айланмоқчи бўлганди, аммо унинг ўрмаловчи ғилдираги мажақланган эди. У ариқчага тушиб қолганича йўлни тўсди-қўйди. Машиналар устма-уст келиб унга урилди. Ана шу ердан бошланди деяверинг! Танк ва машинага қараб ёпилган солинган шишалар отила бошланди. Аланга чиқди. Танк билан машина тугун ичида қолиб кетди, уларни жўриб ҳам бўлмасди. Гранаталар бирип-кетин ғизиллаб турибди, пулемётимиз тасир-тўсир отишяпти. Машиналар йўлга тўдаланиб қолди, ғилдираги билан ярадор гитлерчиларни эзиб ташламоқда. Ҳамма томондан гранаталарнинг портлаган овози эшитилди, ердан қуюнлар кўтарилиб чиқади. Ўқлар чинқиради. Ана шу ердан бир нарса юрагимни тиндалагандай бўлди. Мен бунга кўп аҳамият бермадим. Худди елкам куйгандек бўлди.

Колоннанинг охирида келган фашистларнинг учинчи танки бирдан қўзғалиб, буталарни мажақлаб, ёш дарахтларни синдириб, айланиб бизнинг орқамизга ўтиб олиш учун чопарди. Евгений унинг келаётганини кўрмади ҳам, эшитмади ҳам. Хўш, нима қилиш керак эди, дейман ўз-ўзимга! Мен эса жанг майдонидан сал нарироқда, ҳимоячилар группасида турар эдим. Шунинг учун ҳам мен бутун отряд хавф-хатар остида қолган бир пайтагина ўз постимни ташлаб кета олардим. Хавф-хатар эса мана кўз ўпгимизда турипти! Танк ҳозир дарахтлар орасидан ёриб ўтади-да, орқамиздан чиқади. Унда Евгений группасига ўт ёғдириб ва ўрмаловчи ғилдираги билан эзиб ташлаши кўриниб турипти. Ҳозир ўйлаб ўтиришнинг вақти ҳам эмас. Мен ўрнимдан сакраб туриб, танкка қараб югуриб кетдим. Яширинмай-нетмай очик ердан югуриб кетяпман. Мени билиб қолишди. Пулемётдан қисқа-қисқа ўқ ёғдира бошлашди. Ўқларнинг ҳаммаси эса ёнимдан учиб ўтиб

кетяпти. Мўлжалга олиш фашистлар учун қийин эди: танк кучли тўлқинлар орасида у ёқдан-бу ёққа қийшайган денгиздаги қайиқ сингари ағанаб, ёш чакалакзорлар ва баланд-пастликларни ёриб кириб борарди. Мен танкнинг жуда ҳам яқинига югуриб бордим ва граната ташладим-у, ўзим отилиб дарахт орқасига яшириниб олдим. Гумбурлаган портлаш овози эшитилди. Танк тўхтади. Кейин, қарасам яна жон кириб қопти. Пулемётнинг огзи менга қаратилди. Ана шу пайт менга Павлик ёрдамга келди. Мана бунини дўст, мана бунини ўртоқ деса бўлади. У ҳеч қўрқмасдан тўғридан-тўғри душман пулемёти томонга кўкраги билан югурди ва менга қараб ўзининг отди, қўлимдан шартта ушлади. Биз тепалик орқасига бориб ағанаб тушдик. Пулемёт ўқлари устимиздан учиб ўтарди. Павлик ўрнидан туриб гранатани шундай чаққонлик билан иргитдики, тўғри танкнинг минораси тагига урилди. Пулемёт жим бўлиб қолди.

Ўрмонда ҳуштаклар чалинаётганини эшитдик. Евгений чекиниш ҳақида хабар берапти. Фашистларнинг иккинчи мотоколоннаси яқинлашиб қолмоқда эди. Гитлерчилар жанг майдонининг ярим доира қилиб эгаллаб, бизни қуршаб олишмоқчи эди. Ушанда ҳимоячилар группаси жангга кирди, биз эса душман ҳалқасидан чиқдик. Ҳамма бўлган гап ана шу».

Мен Генянинг дафтарини ўқиган вақтимда ўз ҳаяжонимни яшириб қолишим осон бўлмади!

У менинг ўқиб бўлиб, гапирмасдан жимгина ўтирганимни кўриб қўлимдан дафтарни шошилиб олди-да, ёстиқнинг тагига тиқиб қўйди.

— Ёмон чиқибдими, а?— деб хижолат бўлиб сўради у.— Ёзиш жуда қийин... Шунда ҳам ёзгинг келади, тасвирлагинг келади, лекин ҳеч бир тасвирлай олмайсан. Алдашга-ку алдаганим йўқ-а. Лекин ҳар ҳолда воқеа қандай бўлган бўлса худди шундай бўлиб чиқмади-да. Бундай эмас!.. Нима учун шундай бўлар экан?— кейин у кулиб қўшиб ҳам қўйди:— Йўқ, мендан ёзувчи чиқмайди!

— Ёзувчи чиқмаслиги мумкин,— дедим мен,— лекин сен «кундалик» тутиб борсанг бўлар экан!

Афсуски, Геня вақтинчигина ёки тоқат қилолмаганиданми, ўз кундалигини давом эттирмади. Эҳтимол ўз «ёзувчилик» қобилиятидан ҳафсаласи пир

бўлгани учун шундай қилгандир. У ахир ҳамма вақт ўзига жуда ҳам талабчан эди-ку.

10. Мина уруши

— Вақт етди, энди темир йўлдан бошлашга вақт етди!— деди менга Евгений бир кун иккаламиз ёлғиз қолиб суҳбатлашганимизда.

У, сарғайиб кетган юмшоқ қарагай барглари тўшалган ерда — баланд қарагай дарахти остида қўлини бошининг орқасига қилиб чалқапчасига ётарди. Мен карабин милтиқни тиззамга қўйиб тўнқада ўтирдим ва ўғлимнинг сўзларини диққат билан эшитардим. Биз у билан иккаламиз лагерга мутлақо яқин жойда турардик, аммо теварак-атроф шундай сокин ва шундай жимжит эдики, бир неча километрли атрофда биронта ҳам жонли нарса йўққа ўхшарди. Виз Евгений билан мана шу ҳолда юракдан гаплашишга ҳар вақт ҳам муяссар бўлавермас эдик.

— Мен бир кун штабда поездларни портлатиш пайти келганлиги ҳақида гап бошлаган эдим,— деб сўзини давом эттирди Евгений,— қаршиллик қилишди: тажрибамиз йўқ эмиш. Кубанда тўё шў вақтгача битта ҳам темир йўлда қўпоровчилик бўлмаган эмиш. Ахир кимдир бошлаши керак-да! Шундай қилиб биз бўлмасак, бизнинг отрядимиз бўлмаса ким бошлаб бориши керак?.. У ахир, фақат техника билими бор кишилардан ташкил топиши лозим. Биздаги партизанлар эса ҳар бири ё техник, ё инженер,— у қўли билан тиззасини ушлаб ўрнидан турди ва яна ўтирди.— Мен сизга шунини айтиб қўйишим керакки, мен Кубандаги биринчи фашист поездни албатта бизнинг қўлимизда кули кўкка созурилади, деб юракдан қасам ичган эдим!.. Биз автоматик мина ясаймиз, ўзимизипкинга эга бўламиз! Шундан кейин поездларни портлатамиз — бу бизнинг бурчимиз. Ундан кейин эса... Кейин шу ерда, тоғ этакларида миначи қўпоровчилар мактабини ташкил қиламиз. Қўшни отрядлар унга ўзларининг энг яхши партизанларини юборишади. Биз уларни мина ишига ўргатамиз. Шундан кейин темир йўлларда душман поездларининг кули кўкка созурилади ва кўприклар ер билан яксон бўлади. Яна кўп минглаб фашистлар эса Кубань тупроғидан ўзига гўр топади! Ахир

мина уруши партизанлар курашининг энг фойдали формасидир.

Шу яқин кунларгача Евгений ёш совет инженери бўлиб ишлаб юарди. У ўз ҳаётини ижодкорлик, яратувчилик нишига бағишлади. Энди эса ўрмоннинг энг пасткам жойида ўтириб олиб портлашлар, вайроналиклар ҳақида ўйлайди... Ҳа, шундай қилиш лозим эди! Халқимиз ғалабамиз учун озмунча қурбонлар бера-яптими! Кейинчалик биз душманлар қўлидан озод қилинган тупроқда барча бузилган нарсаларни меҳр ва ғамхўрлик билан қайтадан тиклаб оламиз ва энг гўзал ёрқин ҳаётимизни яна янгидан қура бошлаймиз.

Евгений қуруқ чўпни тишлаб ўтирарди. Агар у ўртоқлари билан автомат минани қайтадан лойиҳалаб чиқишни ўйлаган экан — уддасидан чиқади. Партизанлар учун мина мактабини ташкил қилишни ўйлаган экан — ташкил қилади. У сўзи билан иши бир кишилардан, бизнинг биринчи беш йилликларимиз мактабини ўтган кишилардан. У ҳаётининг мазмунни халқига доимо хурсандчилик билан, жонидили билан берилиб, хизмат қилишдан иборат бўлган кишилардан.

Шамол қарағайларнинг учини тебратар — тоғ ўрмонини узоқ денгиз довулига ўхшаган гувиллаган шовқин қоплаган эди...

* * *

Евгений ва унинг яқин дўстларининг «мина уруши» ҳақидаги орзулари тез орада рўёбга чиқадиган бўлиб қолди. Отряд қўмондонликдан Смоленская станицасининг орқасига ўтиб, Смоленская — Георгий-Афипская — Ново-Дмитриевская — Северская йўлига чиқиш ва учта кўприкни миналаштириш тўғрисида буйруқ олди.

Бу отрядимизнинг мина билан катта қўпоровчилик фаолиятини бошлашдаги биринчи иши эди. Биз унга жуда жиддий тайёргарлик кўрдик: босиб ўтиладиган йўлнинг планларини ишлаб, вазифаларин тақсимлаб чиқдик. Миналаштириш иши Ветлугин командасидаги иккинчи взводга топширилди.

Ҳар бир партизаннинг қандай қуролланганлиги текшириб кўрилгач, йўлга чиқилди. Йўл Крепостной ва Топчиева станицалари орқали Ламбина тоғига қараб борарди. Юриш анча оғир эди. Юк халталарининг қайишлари елкани эзарди. Юк ҳам анча-мунча салмоқ-

ли: етти кунга етадиган озиқ-овқат, ҳар бир одамга бир юз йнгирма дондан запас ўқ, гранаталар, танкка қарши қўйиладиган минали яшиқлар, буларнинг сиртида қуроллардан карабин милтиқлар, дискали РПД пулемёт бор эди. Яна сув билан тўлдирилган фляга ҳам олинган эди, албатта.

Одатдагидай, партзанчасига занжирдек тизилиб борардик. Разведканинг бош қисмини Евгений бошқариб борди. Йўл энг аввал ўрмон ичидан, Афинс ёнидан ўтарди, кейин қуюқ чангалзор ичидаги ёлғиз оёқ йўлдан юрдик. Оқшомга яқин қандайдир суви қуриб қолган бир ариқчанинг бўйидан чиқиб қолдик. Кўлмак сувли бир ялангликни топдик, ўт ёқмасдан овқатланиб олдик ва тунаб қолиш учун жойларни тўғрилай бошладик.

Ўша куни кечқурун ҳамманинг оёғи йўл юришга бутуллаш кўнмаётгандай туюлди, юргиси келмасди. Зирқ-зирқ оғриб турса ҳам эрталаб яна йўлга тушилди. Энг оғир жанг ҳам бизни шу Ламбина тоғига чиққанимизчалик тинкамизни қуритмаган эди. Топчиева Тирқишлари — чуқур, қисқа даралардан юрдик. Тошлар, сув тагидаги тўнкалар устидан, йиқилиб тушган дарахт таналари тагидан ўрмалаб ўтдик. Бу воқеаларнинг барчаси, елкамизда оғир юк қопчиги бўлгани ҳолда, айланма тепаликлар бағрида юз берарди.

Геня менинг ёнимда борарди. У чарчаганлигидан камгап бўлиб қолди, диққатли юзлари сўлганди — у менга ёрдам қилмоқчи бўлар — гоҳ шохларни бир четга суриб йўлимни очар, гоҳ айланма тепаликларга кўтарилишда қўлини менга узатар эди.

Йўлнинг охирига келиб оёқларгина эмас, ҳатто қўллар ҳам қалтираб-қақшаб бутун бадан зирқираб оғриди. Қисқа дам олиш учун рухсат берилди: тонг эндиғина отиши билан биз яна оёққа турдик.

Ламбина тоғидан секин-аста эҳтиётлик билан тушдик. Душманлар мана шу яқин орада эди. Унинг устига биз бу ерга биринчи марта келмоқда эдик. Карта ва компасга қараб ўз турган жойимизни аниқлаб олишга тўғри келди. Гоҳ-гоҳ дарахтнинг тепасига чиқиб томонларни аниқлаб олар эдик. Кундуз соат 3 ларда кўлрикка яқин келдик ва буталар тагига ётиб олдик. Қоронғи тушишини кутиш керак.

Ярим кечада миналаштиришга киришилди. Мен бундан безовта бўлганимни эътироф қилишим керак: оғир

йўл юриб шу қадар тинкаси қурган миначига ишониш қандай бўларкин, деб ўйлардим. Аммо миналаштириш яхши — аниқ, ҳеч қандай шов-шувсиз, тез ўтди. Бунақа нарсаларга жуда қаттиқ турадиган ва синчиклаб қарайдиган Ветлугин ҳам миналарни текшириб кўриб, иш «боплаб бажарилган» деб топди. Энди фақат кутиб ётиш ва дам олиш қолганди. Кеча қопқоронғи. Биз портлатиладиган жойдан эмаклаб нари кетдик.

Тоғ пайтида тош йўлда душман автоматчилари тушган оғир юк машинаси кўринди. Биз ҳаяжонланиб уларни дурбин билан кузатиб турдик. Кузатув пунктидан кўприк яхшигина кўринарди: унинг ёнида эски, эгри-бугри қора қайин дарахти, унинг олди томонида эса тош йўлни беркитиб турувчи буталар ўсар эди.

Оғир юк машинаси буталар орқасига яширинди. Бирор минут ўтди шекилли, яна бошқаси яширинди... машиналар кўринмай қолди. Мияга қандай фикрлар келмади дейсиз! Гитлерчилар балки мина қўйилган жойни пайқаб қолишгандир?..

Мана, оғир юк машинаси буталар орасидан тош йўлга чиқди. У кўприк устига етиб борди-ю, алангаси осмонга буралиб чиқди, кўприкнинг бир қисми иккинчи бир томонга учиб тушди. Бир неча секунддан сўнг бизнинг қулоғимизга портлаш ва гумбурлаш овозлари етиб желди.

Ҳали биринчи портлаган минанинг тутунлари тарқамасдан туриб яна бошқа бир кўприкдан иккинчи машина ҳавога учиб кетди.

Бизга танкларнинг шалдир-шулдир овозини эшиттириб, Смоленская ва Ново-Дмитриевская томондан тревога кўтарилди. Биз шу заҳотиёқ тоққа қараб кетдик.

Ярим соатлар чамаси ўтар-ўтмас учинчи гумбурлаш юз берди. Учинчи кўприкда броневик портлатилди. Тоғ оралаб кучли садо янгради. Гўё тоғ чўққилари партизанларнинг муваффақияти ҳақидаги ҳайбатли хабарни худди бир-бирларига етказгандай бўлардилар.

* * *

Евгений бир неча кундан кейин, кечаси янги портлатиш ишини ўтагани лагердан чиқди. У билан олти партизан, шу жумладан Геня ҳам бирга борди. Генянинг

кучуги — Дакс унга эргашиб олди. Партизаплар бу гал узоқдаги баланд тоғ устпдаги тош йўлга қараб жўнади. Бунинг чуқур қоя устида осилиб турган айланма тош пештоқи — кўприги бор эди. Разведкага чиқиш арафасида тош йўлдан душманнинг махсус тоғ ўқчи қисми ўтиши ҳақида хабар олинди.

Олдинда ака-ука Мартиненко — Сергей ва Даниллар боришар, бу иккиси ҳам хотиржам, қовоғи солинган, камгап, тоғни яхши билган ва уни севган серзавқ овчилардан эди. Улар кечки пайт гулхан атрофида Геня ва бошқа болаларга овчилик тарихига доир, кишини ҳайратда қолдирадиган анча-мунча нарсаларни ҳикоя қилиб берадди.

Олдинда қўшнинг биринчи ёғдулари билан ярқираган улуғ тоғ тизмалари кўринди. Туман қоялар устини зашгор тутундек қоплаб ётар, пастда эса дарё шовилларди. Сергей Мартиненке бирдан тўхтади, қўлини кўтарди. Партизанлар ерга ётишди. Геня паст овоз билан бақираётган, олдинга қараб талпинаётган Даксни қийинчилик билан ушлаб турди.

Мартиненко мультикни елкага ташлаб олди. Акс садо қайта-қайта ўқ отилганидан дарак берди. Геня қўйиб юборган Дакс пастга қараб чопиб кетди. У ерда, қирққулоқ ва маймунжонлар ўсиб ётган қоялар орасида ёввойи чўчқалар галаси югуриб юарди. Ёш бир тўнғиз бир оз орқада қолиб чопарди. Унинг кетидан қонли из чўзилиб келарди. Дакс тўнғизга қараб ташланди, гарданига ёпишиб олди. Гўё ирилловчи, бақирувчи, чинқирувчи бир тугун ерда думалаб юргандай бўлди. Яраланган тўнғизнинг оғзидан қонли кўпик отилиб чиқар, аммо ҳали у кучли ва қутулиб чиқиб кетишга ҳаракат қиларди. Дакс тўнғизни хиппа бўғиб гарданига тиш-тирноғи билан ёпишиб олди. Сергей Мартиненко ўз вақтида етиб келди. У жуда тезлик билан пичоқни бандигача тўнғизнинг кўкрагига ботириб санчди. У ёпбошга ағдарилиб тушди ва оёқларини силтади. Зарба бериш мана бунақа бўлади! Овчи партизанининг қўлига тушиб қолган фашистнинг эсон-омон қутулиб чиқиб кетиши жуда қийин-да!

— Оббо Дакс-эй! — деди Геня, партизанлардан ҳар бирига навбат билан қараб чиқиб. — Тўнғизга қараб роса ташланганини кўрдингларми?! Баракалла, Дакс!

Ака-ука Мартиненколар жим бўлишар ва тортишиб,

ўзлари одатланиб қолган усталиклари билан қўлга киритилган ўлжанинг терисини шилишарди. Улар ёввойи ҳайвонлар олиб кетмасин деб нимталанмаган гўштини дарахтнинг тепа жойига осиб қўйишди. Партизанлар қайтишларида бу гўштни лагерга, завхозни хурсанд қилиш учун олиб кетишади.

Юрган сари йўл яна ҳам қийинлашиб борарди. Сўқмоқ йўл аллақачон орқада қолиб кетган эди. Шохчалар, буталар ва дарахт илдизларига ёпишиб, довонга тиккасига чиқиб боришарди. Ҳар юз метрдан сўнг дам олишга тўғри келарди. Шу қисқагина дам олиш пайтида ҳам Евгений доимо шошилтирарди:

— Юринглар, қани ўртоқлар, юринглар!

Довон яқин — қандайдир бир эллик метрча масофа қолганди. Аммо партизанлар бу эллик метрнинг деярли ҳаммасини қия қоялардан тирмашиб юриб, бир соатдан кўпроқ вақт ичида юриб ўтдилар. Ака-ука Мартиненколар шу ерда ҳам олдинда боришарди. Улар кўзга иллар-иллимас чиқик ва дўнгларга ёпишиб кавакларга фин пичоқларини тикиб, бир-бирларини тортиб, мушукка ўхшаб тошлардан ўрмалаб ўтиб кетишар ва кейин эса қолганларни ҳам арқон билан тортиб олишар эди.

Охири мана кўтарилиш ҳам тугади. Мана довон! Ғарби жанубдаги тоғ чўққилари қуёш ёғдусида худди оппоқ қанотдай ялтирашарди. Унга қарама-қарши бўлган узоқ-узоқ шимол томонда тутун пардалари билан ўралган жонажон Краснодар кўзга чалинади.

Партизанлар шу ерда, тоғ қиррасида туриб бир қатор узун арқонга боғланишди. Улар ёмғир ва шамолда сийқаланиб кетган қуп-қуруқ тошлар устидан юриб секин-секин довондан ошиб ўтишга ҳаракат қилишди. Улар шу қадар текис ва силлиқ эдики — ҳатто уларда йўсин ўт ҳам ўсмаган эди. У тошларнинг ўткир қирралари киши кафтини қирқарди.

Дакс «Фас!» деган команда берилиши биланоқ дарров тиш-тирноғигача қуролланган фашистга ташланганди. Яраланган тўнғизга қараб ташланишдан ҳам ҳайиқмади. Аммо ҳозир бу довонда эса кучук бутун турқи билан силлиқ тошлардан сирғаниб ўтолмаслигини билдириб ёнгишиб, Генянинг оёғи остига ётиб ёлворди.

— Дакс, сен қўрқма! — деб оҳиста ва мулойимгина

қилиб гапирди унга Геня,—қўрқма, сен оҳистагина ўтгин... Менинг учун қўрқинчли эмас, деб ўйлайсанми? Менинг учун ҳам қўрқинчли, аммо лекин мана, мен эмакляпман-ку!

Дакс гуноҳкорларча ўз эгасига қаради ва қорни билан ётиб олиб, уларнинг кетидан секин-аста судралиб эмаклади.

Довон ошиш икки соатча давом этди. Генянинг елкасидаги ҳали яхшигина бўлиб кетмаган яраси оғриди, портлатувчи модда, озиқ-овқат ва патронлар солинган сафар қопчигининг қайиши баданига ботарди. Белбогидаги гранаталар ҳам шундай оғир туюларди. Оғзида нам қолмади. Оёқлари оғриди. Аммо у юрпшдан тўхтамади. Ахир акасида тоққа олиб кетишини ўзи сўради-ку. Шунинг учун ҳам Евгений Геняга ҳаяжонланиб қараган вақтда, у ҳали тетикдай бўлиб кўринишга ҳаракат қилди. Ҳатто илжайиб қўйди.

Тушиш кўтарилиб чиқишдан ҳам қийин бўлди. Яна бунинг устига қоронғи туша бошлади — оёқ қўйиб тушадиган жойни пайпаслаб топишарди. Арқон билан сал настроққа тушганларидан сўнг бир оз енгил бўлди. Буталарнинг қаттиқ илдизлари ёрдам берди — тушиш пайтида уларни ушлаб тушиш мумкин эди.

Шундай қилиб, охирида пастга қараб анча текис сўқмоқ йўл бошланди. Яна йўлга чиқишдан олдин бу ерда ярим соат дам олиб олиш мумкин бўлди.

Батамом қоронғи тушди. Тоғларни пайпаслаб юриб бўлса ҳам партизанлар кечаси билан юришди. Фақат тонг пайтига яқин улар йўл ёқасига чиқишди. Ҳали туннинг сояси билан ўралган тизма тоғ ортидан уларга қуёш ўз ёғдусини сочди. Тоғнинг нариги томонидаги овулдан эчкининг маъраши, итнинг вовиллаши эшитилди.

Бир кунча қаерда бўлмасин беркиниб туриш зарур эди. Йўлдан сал нарироқда шохчаларида худди арранинг тишига ўхшаган тиканаклари бор чангалзор ўсиб ётарди. Нима ҳам қилардинг. Тўғриси айтганда, бундан дурустроқ дам оладиган жойни топиб ҳам бўлмайди! Бундай чангалзорга кавказ овчаркаси бўлганда ҳам юбориш қийин.

Ака-ука Мартиненколар чангалзорни болталар билан кесиб, торғинна йўл очишди, отряд дам олиш учун ётган вақтида эса бу йўлакка кесилган буталарни таш-

лаб қўйишди. Тиканли чангалзор партизанларни ҳар қандай ҳушёр қоровулдан ҳам дурустроқ асради.

Геня дозорда эди. Ака-ука Мартиненко ва партизанлардан биргина Карпов деган киши разведкага чиқиб кетишди. Улар кечаси қайтиб келишди. Евгенийга шундай ахборот берди:

— Кўприк яқин. Унга олиб борадиган йўлнинг ҳеч қандай қийинлик жойи йўқ. Бир чўпонни учратган эдим, у фашистлар подани кеча кўприкдан ўтказишган бўлса ҳам бугун ўтказишмади, дейди. Чўпон бугун бўлмаса эртага кўприкдан каттагина мотомеханикалаштирилган қисм ўтади деб ўйлаяпти. Демак, биз ўз вақтида етиб борибмиз-да!..

Отряд ўзининг тиканли бошпанасидан чиқди. Чуқурликдан туннинг кўм-кўк оқшомида кўприкнинг енгил, оппоқ, чиройли пештоқи ва тоғ чўққисидаги тош йўлнинг қайрилмаси ғира-шира кўриниб турарди. Кўприкнинг бу томонида ёмғирдан сақланадиган соябон ёнида икки соқчи юришарди. Уларнинг ноаниқ қораларини бир-биридан ажратиш мумкин эди. Соқчилар худди автомат сингари қадам ташлашарди: бир томонга қараб ўн қадам босишса, яна айланиб олиб, орқага қараб яна тўппа-тўғри ўн қадам босишарди.

Кўприкнинг бошқа томонида — қоп-қоронғи, пастаккина бир ёғоч уй, соқчилар жойлаштирилган махсус уй. Қоялар устидаги юксак осмонда юлдузлар порларди. Қоп-қора ўрмон ичкарисидан уккининг қичқириви эшитилди. Пастда, пештоқ остида тошларга думалаб шовқин-сурон билан дарё оқиб ўтарди.

— Карпов ва ака-ука Мартиненколар соқчиларни йўқ қилишсин!— деб буйруқ берди Евгений.— Лекин дўстларим, эҳтиёт бўлинг, кўприкнинг нариги томонидаги соқчи бирон нарсани билиб қолмаслиги учун оқиллона ҳаракат қилинг. Тушунарлими? Соқчилар билан ишингизни тугатиб бўлгач, иккала Мартиненколар, кўприкни миналаштиришга киришинг. Недрийга, Козмин ва Геня, сенга тош йўлга мина қўйишни буюраман.

Карпов ва ака-ука Мартиненколарнинг қораси жарликлардан қоқилиб-тиқилиб боришди ва кўприк пештоқи ёнида қотиб қолишди. Соқчилар соябонларнинг ёнига келишди. Ака-ука Мартиненколар қўлларидagi пичоқлари билан уларга қараб ташланди. Соқчилар

ҳеч бир овоз чиқармай ерга ағанашиди. Сергей ва Данила улар устидаги шинелини ечиб олиб мурдаларини жарликдан дарёга итариб юборишди.

Мана шундай қилиб Карпов қўлларига милтиқ ушлаб олиб, гитлерчилар шинелида пастда олдинга-орқага, олдинга-орқага қараб секин-аста юрмоқда. У иккинчи шинелни соябоннинг якка чўпига осиб қўйди, тунги шабада унинг этагини бир оз силкитиб қўярди. Ака-ука Мартиненколар бошлаб кўприкнинг тош ётқизилган жойига ва пастга, пештоқнинг пойдеворига мина қўйишди.

Евгений кўприкка ўрмалаб келди: қилинган ишни текшириб кўрди. Миналар тўғри қўйилган эди, ғоят тез ёнувчи шнур билан боғланиб, моҳирона равишда яшириб қўйилган.

Тош йўлга уч мина қўйишди, тўртинчи энг катта минани йўлнинг энг четки туртиб чиқиб турган жойига қўйишга қарор қилинди. Геня терга тушиб болта билан тошларни кўчирарди. Ака-ука Мартиненколар унга ёрдам беришди. Бир неча дақиқадан сўнг ҳаммаси тайёр бўлди. Партизанлар буталар орасига яшириниб, кейин тезликда ҳамма группа қояга қараб кўтарилишди. Кундуз кунни мана бу ердан тош йўлнинг бурилиш жойи, кўприк ҳам, соқчиларнинг казармаси ҳам жуда аъло даражада кўриниб турарди.

Пастда, казарма ёнида тонг ёришиши билан соқчиларнинг йўқолганлиги учун тўс-тўполон бошланди. Уларни тош йўлдан, жарлик остидан қидиришди. Топишолмасликлари турган гап: соқчиларнинг жасадини албатта дарё оқизиб кетган. Охири қидириш тўхтатилди. Соябон ёнида янги соқчилар нари-бери юра бошлади.

Партизанлар кутишар эди... Тош йўлда ҳеч ким йўқ. Лекин мана, қайрилишда бир жуфт қўтос қўшилган арава пайдо бўлди. Қўтослар бошини силкиб, аста-секин Геня мина қўйган жойга яқинлашишди.

Геня улардан кўзини узмасди. Наҳотки минага тегиб арава портлаб кетса?.. Ахир бу минага партизанлар томонидан шу қадар қийинчилик билан олиб келтирилган толнинг роса ярмиси кетган-ку... Йўқ, афтидан бу хавф-хатар ўтиб кетди, шекилли! Ҳали ҳам қўтослар шотида ўтирган ҳайдовчининг уларни узун шохчалар билан савалаб борганига қарамай, беғамлик ва совуққонлик билан юриб келишарди. Улар кўприк-

ка чиқишди ва қайрилишнинг орқа томонига ўтиб арава кўздан ғойиб бўлди.

Фақат икки соатдан кейингина тош йўлда кўпдан бери кутиб ётилган сигнал овози келди. Тоғнинг орқасидан душман солдатлари ва офицерлари тушган юк машинасининг колоннаси чиқиб қолди. Мана, бошлаб борувчи машина кўприк устига келди. У ҳозир шу дақиқада ҳавога учиб кетади. Лекин... машина мина устидан ўтиб кетди. Евгений ранги оқарганича, лабини тишлаб ётарди.

Мана бирдан—портлаш юз берди! Бош машинанинг орқа филдираги минани босган эди, тошлар, темирлар, тахталар, фашистлар осмонга учиб кетди. Колонна тўхтаб қолди. Кўпорилган пештоқ олдида машиналар устма-уст келиб урилиб қолишди. Фақат орқада қолган бир машинагина кўприкка қараб юриб келарди. У тезлик билан юриб келиб, тош йўлдаги дўнгга яқинлашди, уни ошиб ўтди, ошиб ўтди-ю, ер ва тошлар қуюнида ваҳимали овоз билан жарликка учиб тушди. Қоянинг чиқиб турган жойи ва унинг олдидаги йўлнинг майдони ҳам у билан бирга ағанаб кетди.

Машиналар уюлиб ётган ердаги энг сўнгги уч мина портлади. Улар юк машиналарини жарликка отиб юборишди. Гитлерчилар тош йўлда у ёқдан-бу ёққа югуриб қолишди. Партизанлар уларни қоядан туриб ўққа тутишди.

Геня пастга, тош йўлга қараб чопди. У тошнинг орқасига яшириниб олиб, яқин масофадан фашистларни отиб турарди. Евгений билан Карпов эса юқоридан—қоядан туриб ҳарбий қисм жойлаштирилган казармадан қочган соқчи аскарларни савашарди. Бир неча дақиқадан сўнг Евгений қайтиш хабарини берди. Ҳамма иш қилинган эди. Қўшни қишлоқда эса тревога кўтарилган ва тош йўл ёқасида душман пулемёти савалай бошлаган эди.

Мана, яна довондан ошиб ўтишга, айланма йўллар билан юришга тўғри келди... Тўғри, энди йўл юриш бир оз енгиллашган эди: оғирлик қиладиган тол ва ҳарбий асбоб-анжомлар ўз жойларини топиб қолишганди.

Евгений бу уруш ҳаракатларидан ҳаяжонланган ҳолда хушчақчақ бўлиб қайтди. Мен уни кўпдан бери бундай аҳволда кўрмаган эдим. Мени елкамдан қучоқлаб олди.

— Орзумиз рўёбга чиқяпти, дадажон!..

У эрталабга яқин температураси ошиб, боши оғриб, касал бўлиб қолди. У дарров ўзини олдириб қўйди, ранги оқариб кетди. Елена Ивановна унга қандайдир бир порошокни зўрлаб ичирди. Аммо уни тўшакда ётишга мажбур қилиб бўлмасди. У онасига:

— Кейинроқ кўпроқ ётиб оларман! Ҳозир ҳеч вақтим йўқ. Ҳозир жуда ҳам ишнинг қизғин пайти!— деганмиш!

* * *

Икки-уч кундан бери тинмай эзиб ёмғир ёғарди. Совуқ, намгарчилик, беҳузур бир кун бўлди. Ҳавони булут қоплади, у тоғ чўққиларига ёпишиб олди. Мана бу — қиш келаётганини дарров эсга туширди!..

Лекин кечга яқин шамол булутларни ҳайдади. Улар ғарбга, денгиз томонга қараб жилди. Тоғ тепасида тиниқ осмоннинг қора денгизга ўхшаган кенг доираси очилди. Унинг у ер-бу ерида ёрқин юлдузлар жимирлашарди.

Лагерь ухларди. Қоровуллар буталар орасида қимир этмай ҳушёр туришарди. Тоғдан кечки, ноаниқ овозлар эшитилди. Бу кеча биз барча оила аъзоларимиз билан бирга йигилган эдик. Маълумки, бундай тўпланиш доимо бўлавермасди. Евгений ҳалигача касали тузалмаган бўлишига қарамай, у ҳам биз билан гапиришиб ўтиришга чиқди. Биз туннинг жимлигига қулоқ солиб узоқ вақт сукут сақлаб ўтирдик. Геня биринчи бўлиб сукунатни бузди:

— Қандай яхши-я!— деди оҳисталик билан. У бошини қўллари орасига олиб ўтирар, осмонга қарарди.— Қандай жимлик-а! Шунча юлдузлар, юлдузлар... Бундай кечада қанча-қанча орзулар қилиш мумкин, тўғрими Женья?— жавобини кутиб ўтирмай у давом этди:— Мен доимо ҳозир орзу қилиш уят бўлар деб ўйлардим. Бу нимаси — кишилар жанг қилаётган, ҳалок бўлаётган бўлса-ю, сен яна орзу қилсанг?.. Кейин қарасам, ҳаммалари ҳам бирор нарсани орзу қилишаркан: Виктор Иванович ҳам, Владимир Николаевич ҳам, Мария ҳам, Павлик ҳам. Яна ҳаммамиз ҳам бир нарса ҳақида: фашистларни тор-мор келтирганимиздан кейин қандай яшашимиз, ишлашимиз ҳақида орзу қиларканмиз. Шунинг ҳам айтиш керакки, ҳамма қанча

кўп орзу қилса, шунча қаҳру ғазаб билан жанг қилади! Чунки ҳар бир киши ҳам ўз орзуси, фақат ғалабадан кейин рўёбга чиқишни яхши билади...

Совуқдан жунжиш — Евгенийни қалтиратиб юборди. Геня сакраб ўрнидан турди-да, команда пункти уйига зингиллаб бориб, пахталик чопон олиб келди, уни акасининг елкасига ташлаб қўйди.

— Раҳмат... Нега жим бўлиб қолдинг? Қани айт-чи, ўзинг нима ҳақида ўйлаяпсан?

— Женья, менинг худди сенга ўхшаган конструктор-инженер бўлгим келяпти. Ҳамма нарсани билгим, ҳамма нарсани қилгим келади. Ана ўшанда...— у жим бўлиб қолди.

— Ана ўшанда нима бўлади?— деб сўради Евгений.

— Ушанда... сен кулмай тур-чи!.. Мен бир машина конструкцияси устида ишлай бошлайман. Мен ҳамма жойда юра оладиган машина ихтиро қиламан!

У жим бўлиб қолди, қоронғида акасининг юзига қаради ва унинг меҳрибонона диққат билан унга қараётганини кўриб тез-тез ва эътибор бериб гапира бошлади.

— Ҳамма жойда юра оладиган машина, кўринишидан катта авиация бомбасига ўхшаган бўлади. Ҳа... бундай... юрганда ҳавонинг қаршилигига камроқ учрайдиган шаклда ясалади.

У пўлатдан ва синмайдиган ойнадан қурилади. Ҳамма жойда юра оладиган бу машинанинг ғилдираги, худди бомбардимончи самолётларники сингари автоматик тарзда кузовига йиғилади. Керак бўлиб қолган пайтда ундан қанотлар ёзилиб чиқади. У ерда худди автомашина, сувда эса сув ости кемаси, ҳавода худди самолёт каби учади. Лекин бундан ташқари, Женья, энг муҳими шуки, ҳамма жойда юра оладиган бу машина ер остида ҳам юра олиши мумкин!

— Сен қандай қилиб бунга эришмоқчисан?— деб сўради қизиқиб Евгений.

— Ҳа, бу нима бўпти?.. Менимча бунинг ҳеч қандай ҳайратланадиган ери йўқ,— деб ишонч билан таъкидлади Геня,— ахир, Москва метро қурувчиларида ҳам ерга тишлашиб кирадиган қалқон бор-ку. Ҳа, пармалаб кавлайдиган машиналар-чи? Нима учун олдида айланиб турадиган, бурғули, ҳамма жойда юра оладиган машинанинг бўлиши мумкин эмас? Хўш, сен нима

деб ўйлайсан? Бўлиши мумкинми, йўқми? Менинг ҳамма жойда юра оладиган машинамда йўғон, синмайдиган ойнадан қилинган дераза бўлади. Дераза тепасида прожектор туради. Мен ернинг остига тушаман-да, у ерда дераза олдида ўтириб олиб, тошқўмир конларини, темир маъданларини, мис, кумуш, олтин маъданларини — ернинг барча хазинасини кўраман! Ер ости харитасини тузиш мумкин. Ватанимизнинг қандай бадавлат, қандай қудратли бўлиб қолишини бир ўйласанг! Тоғдаги кишилар ер ости бойликлари харитасини қўлланма қилиб кўмир, темир, олтин, кумушларни қўлга киритадилар. Жуда ҳам ажойиб бўлади, тўғрими?

— Жуда ҳам ажойиб!— деб очилиб, севинч билан жавоб берди Евгений.— Сенинг ҳамма жойда юра оладиган машинанг менга жуда ҳам ёқиб қолди! Ҳа, машина деб мана буни айтса бўлади. Бу ҳар қандай бир танкеткадан минг марта яхши...— у жим бўлиб қолди. Бир оз ўйлаб олгандан сўнг яна гапирди:— Геня, мен ҳам орзу қиламан. Ғалабани, бутун дунёда фашизм устидан ғалаба қозонишни орзу қиламан. Шундай ғалаба ҳақида, бундан кейин бутун дунёда уруш олови чиқмайдиган ғалаба ҳақида ўйлайман. Мен ҳар бир одам қора, оқ, сариқ бадани ҳар бир инсон ўзига ва болаларига ҳеч қандай хавф-хатар қолмаганлигини, одамсимон ҳайвон қириб юборилганлигини ва энди ҳеч қачон, ҳеч қандай уйга бомба тушмайдиганлигини билиш вақтининг келишини орзу қиламан!..

Евгений қўлини Генянинг елкасига қўйди.— Биз ғалаба қозонганимиздан сўнг Краснодарга қайтиб кетамиз. Мени Маша, Инночкалар кутиб олишади. Яна комбинатга кириб ишлайман. Менинг ўйлаб қўйган анча ниятларим бор... Биз ишлаб, тинч ҳаёт қуриб олсак, бу ёғи яхши бўлади!..

Уларнинг гапларидан ҳаяжонланган Елена Ивановна ўғилларини бағрига босди.

— Онажон, ахир сиз ҳам орзу қиласиз-ку?— деб сўради Геня.

— Мен сенинг ҳамма ерда юра оладиган машинангга Невьянский, Волга, Дон устидан учиб ўтамиз деб орзу қиляпман ва мен қайтадан яна бир марта бутун ҳаётимни ёдимга тушираман... Кейин эса, Краснодарда кампир бўлиб яшаб, набираларим Инночка ва сенинг болаларингга қараб юрарман, Геня.

— Нима учун фақат бизникинигина, ҳа, Валентинники-чи?

Елена Ивановна бошини қуйи солиб жим бўлиб қолди. Ҳаммамиз ҳам қандайдир ноқулай бир ҳолатда қолган эдик. Геня беихтиёр шиддат билан онасининг бағрига суқилди.

— Валентиннинг болаларига қарай ололмасам керак,— деб оҳиста гапирди онаси. Валямиз ҳалок бўлди...

Шундай қилиб, у шунча узоқ вақтдан бери юрагида сир тутиб келган Валентиннинг Қримдаги ҳалокатини ҳикоя қилиб берди. Биз бу дилхаста, қайғули хабарни эшитиб жим бўлиб қолдик.

— Нима учун, хўш нима учун, сиз буни биздан яширдингиз?— деб сўради Евгений.— Нима учун ўша замоноқ айтмадингиз?

— Эҳтимол, мен нотўғри иш қилгандирман... Валентиннинг ўлими сизларни қувватингизга путур етказади, деб қўрққан эдим.

Евгений шиддат билан келиб онасининг қўлини ўпди.

— Онажон, бизни ҳимоячиларингиз деб биладиган вақт келди,— деди у.— Фақатгина мен эмас, балки Геня ҳам энди чинакам эр йигитлардан. Сиз эса бутун қайғу, оғирликни биргина ўзингизга ағдариб олибсиз!

Геня юзини қўллари билан беркитиб, ҳеч бир қимирламасдан ўтирарди. Бошқа ҳеч бир нарсa тўғрисида гаплаша олмадик. Шу ўтирганимизча анчагача ёнмаён ўтирдик...

* * *

Елена Ивановна дарров уйқуга кетди. Менинг ҳеч уйқум келмасди: Хаёлимдан отряд ишлари ўтарди. Ўриилар жимжит ётишар ва менга ухлаб қолгандай кўринишарди. Аммо мана Геня тўлғана бошлади.

— Сен ухлаётганинг йўқми, Женя?— деб сўради у бўғиқ овоз билан.

— Йўқ...

Улар бир кун кечаси ҳам шундай бир пичирлашиб олишувди. Бу бундан анча вақт илгари, биз биринчи операцияни ўтказганимиздан сўнг бўлган эди.

— Биласанми Женя, мен сенга бир нарсани таклиф қилмоқчиман?

— Гапларингни эшитяпман, фақат секинроқ гапир!

— Женья, иккинчи разведкага бора кўрма! Сенинг ўрнингга мен бораман.

— Нима учун?

— Сен эса лойиҳаламоқчи бўлган минанг устида ишла. Мунтазам ишла! Мина бизга жуда ҳам зарур!.. Сен бўлсанг ҳеч қолмасдан разведкага чиқаверасан. Буни лойиҳалаш керак-да ахир...

Евгений жим бўлиб қолди. Кейин деди:

— Яхши. Мен бу ишни уddаламагунимча ҳеч қаёққа бормаيمان...

Ҳамма бўлган гап мана шу эди. Бу ерда на «она» ва «Валентин» деган гап тилга олинмасди. Аммо ака-укалар ҳалок бўлган қариндошлари учун қасос олишга аҳд қилдилар.

11. 10 Октябрда ўтар кечаси...

Тунда ака-укалар лойиҳалаштириш ҳақида гаплашиб олишган мина кейинчароқ отрядимизда «Бўри бомба» деган ном олди. Ким уни шундай деб атаганини ҳозир эслай олмайман. Евгений, унинг дўсти Геронтий Николаевич Ветлугин ва отрядда мина ишини энг яхши билувчилардан Кириченко ва Еременколар қуюқ мажнунтол дарахти тагида ўтириб бир неча кунлаб чертёж ҳамда ҳисобни текширдилар. Дакс ҳамиша Евгенийнинг ёнида, олдинги узатилган оёғига жағини қўйиб ётарди. У зийрак кўзлари билан Евгенийга қарар ва дўстларнинг қизғин тортишувида лол бўлиб иштирок этгандай бўларди. Тортишувлар эса ҳақиқатан ҳам қизғин ўтарди. Ахир, ҳаммасини ҳисобга олиш, ҳаммасини олдиндан кўриб қўйиш керак эди: юкнинг оғирлиги темир йўл изига паровоз ёлдираги орқали қай босимда тушади, тебраниш қонунлари, паровоз ёлдирагининг темир йўл изига тегишиб ишқаланиши ва мина зарядидан темир йўл изи пойдевори ўртасидаги халқоб бўлиб қолган сувгача ҳисобга олиниши керак эди-да!

Қўқ майсага ёзилган чодир устида ўқувчилар дафтаридан йиртиб олинган бир варақ қоғозга шошилиб чизилган схема, мураккаб техника ҳисоблари ётарди. Шу пайт миначилар томонидан келаётган товушларни эшитиб, беихтиёр илмий текшириш институтида, инженерларнинг техника йиғилиши ўтапти деб ўйлайди, киши. Геня бўш вақтларида акаси ва миначиларнинг

ишларини кузатиб борар ва ўзи бу ишни билмагани учун ич-ичидан ачинар эди.

Ниҳоят мина ясаш режаси ҳам бўлди. Бу — темир йўлдаги поездларни портлатиш учун мўлжалланган қудратли, мукаммаллаштирилган махсус мина бўлиб, бу тол ва танкага қарши отадиган гранатани моҳирлик билан бир-бирига мослаштиришдан ясалган эди. Унга ҳеч нарса, на чизимча, на ип боғланади, уни миначилар эмас, балки паровоз ўз оғирлиги билан портлатади.

Конструкторлар ҳисобича, гитлерчиларнинг одат бўйича йўлга чиқишдан илгари темир йўл изларини текширишга юборадиган тўрт ғилдиракли машинаси мина устидан бемалол ўтиши мумкин эди. Мина тузилишининг ҳамма сири темир йўл излари орқали паровознинг мина зарядига берадиган оғирлигининг аниқ ҳисобида эди.

Евгений Ветлугин билан биргаликда ҳар бир схема ва ҳар бир мўлжал — ҳисобни эзмаланиб, қайта-қайта текшириб чиқишарди. Ҳаммаси тўғри эди. Аммо бу ҳали назария; минани эса тажрибада синаб кўриш зарур эди. Буни синаш вақти-соати ҳам бирдан етиб кела қолди.

Краснодардаги жасур яширин ташкилотчилар алоқачилар орқали қора денгизга ёриб ўтиш учун фашистлар сафига янги кучлар келиб қўшилгани ҳақида отрядимизга хабар бердилар. Кейин бизнинг разведкачиларимиз ҳам, гитлерчилар Георгий-Афипская билан Новороссийск станциялари орасидаги темир йўлда қатновни қайта бошлаб юбордилар, деган хабарни олиб келдилар. Георгий-Афипскаядаги босқинчилар бўш вагонлар ва паровозларни олиб кетди. Бу ерга Краснодардан аскарлар ва қурол-яроғ ортилган машиналар колоннаси келди. Фашистларнинг катта ҳужумга тайёрланаётганликлари аниқ эди. Улар ҳозирнинг ўзида аскарларини Новороссийск остоналарига ташлаш арафасида турарди. Энг муҳими шуки, нима қилиб бўлса ҳам босқинчилар планини барбод қилиш керак! Буни эса, биз партизанлар бажаришимиз лозим эди!

Биз қўмондонликка Георгий-Афипская — Северская участкасидаги поездларни портлатиш учун рухсат сўраб хат юбордик. Шундай портлатиш йўли билан вақтинча бўлса ҳам гитлерчиларнинг Новороссийскка ўтиш йўлини томомила тўсиб, беркитиб қўйиш мумкин

эди. Биз сабрсизлик билан жавоб кутардик. Айниқса Евгений кўп ҳаяжонланган эди. У бу навбати янги «Бўри бомба»—автоматик мина билан ўтказишимиз мўлжалланган бу операция отрядимизнинг келажақдаги бутун ишини аниқлаб, белгилаб беришни ўйларди. Шундан кейин темир йўлларда портлатиш ишлари отряднинг асосий касби-кори бўлиб қолди. Кейин бора-бора теварак-атрофдаги партизанлар учун отрядда «миначилик вузи» ташкил этилади.

Евгений биринчи минани ўзи қўйишни ва фашист поездининг қандай қилиб Кубанда биринчи марта кули кўкка совурилишини кўришни орзу қиларди. У касалдан турганидан ҳали ўзини анча қувватсиз сезарди. Лекин шундай бўлишига қарамай, уни операцияларга қатнашишидан ҳеч қандай нарса тўхтатиб қола олмаслигини биз яхши билардик.

Ниҳоят 5 октябрда темир йўлни портлатиш учун рухсат олинди. Ҳамма нарса тайёр: «Бўри бомба» лойиҳасининг тўғрилиги яна қайтадан текшириб кўрилиб, вазифалар олдиндан тўғри тақсимлаб қўйилган эди. Ўша куни ярим кечада биз — миначилар отряди йўлга чиқдик.

Биз ўн тўрт киши эдик. Албатта Евгений ҳам бор эди. Шундан бир кун олдин Геня бир тахта тунука олиб, қишки печка қуриб бергани Планческийга кетганди. Евгений иккимиз унинг биз билан бирга бормаганига қувондик: операция хавфли эди. Бизнинг қаерга ва қандай мақсадда кетаётганимизни лагерда ҳеч ким билмас: бўлажак операциялар ҳақида бизда умуман ортқча гап-сўзлар қилинмас эди.

Тун бўйи депсалган, эзгиланган таниш йўлдан юрдик. Евгений аравада келди. Унинг ранги оқарган, озғин, пастки қовоқлари кўкариб кетганди. Ўша куни кечаси унинг иситмаси кўтарилган бўлса эҳтимол.

— Геронтий!— деб чақирди у аравадан туриб Ветлугинни,— қани бу ёққа кел-чи, кел, мана бу ерга ўтир!..

Шундай қилиб яна уларнинг ўша мина ҳақидаги паст овоз билан гапириладиган мажлислари бошланди.

Зим-зиё тун. Чурқ этмай йўл босардик. Фақат отлар гоҳ-гоҳ пишқириб кишнашар, қайрилишга келганда эса Евгенийнинг узун араваси ғижирлаб кетарди. Шунда орқадан қандайдир бир ҳаракат овозлари, бўғиқ чақириқ эшитилди. Қоронғида тез-тез ва енгил қадам ташлашарди... Кутилмаганда ёнимда Геня пайдо бўлди. У оғир нафас олар, ярим йўлгача чопиб келгани билиниб турар эди.

— Дадажон... нима учун мени ўзингиз билан бирга олиб жетмадингиз!.. Биз ахир Женя билан ҳамма операцияларга бирга борамиз,— деб аҳдлашиб қўйганмиз. Мен отрядга жанг қилиш учун келганман, ахир...

Ҳаяжондан унинг овози тинди, у жим бўлиб қолди. Унинг юрагини қандай сезгилар қоплаганини мен жуда яхши тушунардим. Шундай дақиқада тартиб-интизом ҳақида совуқ ва қаттиқ бир огоҳлантириш эшитишдан у жуда қўрқарди! Унинг бу ерда тўсатдан пайдо бўлиб қолиши тартиб-интизомнинг очиқдан-очиқ бузилиши-ку. Бунинг устига яна у, устки кир кийими билан, орқага осиб юриладиган халтачасиз келяпти — бизда операцияга шу ҳолатда чиқиш рухсат этилмаган эди. Аммо биз кетаётган операция алоҳида—бизнинг биринчи марта темир йўлда ўтказадиган портлатишимиз эди. Ака-укаларнинг сўнгги кечадаги гаплари менинг эсимга тушди... Геня менга жиддий илтимос назари билан қаради. У елкасига онасининг карабин милтиғини осиб олганди. Ҳақиқатан ҳам у, бу тоғ этакларига жанг қилгани келган эди. Хўш, айтинг-чи, мен унга нима дейишим керак эди?

— Яхши бўпти, қани, бизлар билан бирга юрақол!— дедим.

Шундай қилиб, тезда бир томонга қараб қадам ташлади. Қоронғига кириб ғойиб бўлди — у одамларнинг энг кетига бориб қўшилган эди.

Крепостнойнинг пастки қисмидаги Красно хуторида биринчи тўхташ жойимиз тайин қилинган эди. Кундузи биз йўлда очиқ ҳаракат қила олмас эдик. Қоровуллар қўйиб, ухлашга ётдик. Биргина Ветлугин шошилиб автомобиль миналарига яшиқлар тайёрлашни тугатиш учун ухламасди. Бу миналар ҳам бир янгилик эди. Уларнинг тузилиши асосан темир йўл миналари тузилишига ўхшаб кетарди: мина устидан деҳқонларнинг араваси бе-малол ўтаверади, агар оғир юк машинаси ўтадиган

бўлса-чи, у вақтда портлайди. Хўш, энг муҳими — мина қидирувчи бу минани топа олмасди: у ёғоч ва толдан ясалган бўлиб, унга бир грамм ҳам металл аралашмаган эди.

Биз аравада олиб келинган, ғамланган озиқ-овқатларни, патронлар, гранаталар, мина каби нарсаларнинг ҳаммасини ярим кечада юк қопчиқларимизга тақсим қилиб чиқдик. Ҳар бир кишига ўттиз килограммчадан юк тўғри келди. Кечаси йўлга тушдик. Яна ҳаво айнаб қолди. Булутлар худди бошинг устида осилиб тургандай. Ёмғир қўйиб берди. У ҳазонлар устига тушиб шилдирар, кўзга урарди. Биз ёмғир ўтмайдиган плашларга ўралиб олиб, занжир шаклида кетма-кет илгарилаб борардик. Мен Генянинг орқасидан кетардим. Унинг ранги очиқ газмолдан нари-бери тикилган қопчиғи кўз илгамас қоронғиликда кетишимизда менинг учун ягона мўлжал — нишон бўлиб борарди.

Секин, эҳтиётлик билан жилар эдик. Душманни издан чалғитиш учун йўлни орқамизга юриб кесиб ўтдик. Темир йўл изи ёнидан айниқса жуда эҳтиёткорлик билан ўтдик. Қўприк устидаги фашист қоровуллари чўлни ракета отиб ҳаддан ташқари ёритиб юборди.

Ҳар беш-олти километр йўл босиб, сўнгра тўхтаб дам олардик. Қопчиқларни ечиб қўйиб, шишган оёқларни унинг устига қўйиб ўтиришардик. Ўн минутча ётишардик-да, ёмғир, лой, шамолда баланд-пастлик, жарлик, тиканзор буталари оралаб, елкада оғир қоп билан автомат ва бешотар, танкка қарши отиладиган гранаталарни осилтириб яна йўлга чиқардик. Геня менга доимо диққат-эҳтибор билан қарарди. Аммо ўша кечаси айниқса жуда ҳам меҳрибонлик қилди: тўхтаб дам олган вақтларда халтасини бериб турди, юк кўтарадиган қайишларни сириб тўғрилади, баландликнинг айланма ерларидан ўтишда қўлни узатиб ёрдамлашди.

Эрталабга яқин Коваленков деган хуторга етиб келдик. Ҳамма, айниқса касал Евгений ҳаддан ташқари толиққан эди. Бундан кейин яна шу аҳволда йўлни давом эттириш ҳеч бир мумкин эмас эди. Тўхтаб тўзуккина бир ухлаб олишга қарор қилдик. Дозорлар қўйилиб ўсиб ётган буталар орасига ёнбошладик. Ёлғиз ётганимда жуда совуқ ейсан киши. Ҳаммамиз бир ерга ғужанак бўлиб, ўз иссиғимиз билан бир-биримизни ис-

тиб, устимизга ниқоб — халта ёпиб ётдик. Менинг икки томонимда икки ўғлим ётарди. Геня бўлса худди ўша бўлалигидагидек бўйнимдан қучоқлади-ю, дарров уйқуга кетди.

Чарчаган партизанлар ухлаб қолишди. Фақат навбатчиларгина алмашилиб овоз чиқармасдан дозорликка ўрмалаб кетишарди. Евгений бўлса дозорларни текшириб қўйиш учун вақт-бевақт ўрнидан турарди. Геня ҳам ҳар гал уйғонар, нотинч бўлиб акасининг кетидан кузатар, унинг бу ишида ўрнини боса олмасми-канман деб ачинарди.

Тонг ёришиб кетди, аммо тоғни ҳали туман қоплаб ётарди. Тўсатдан узундан-узоқ автомат отишмаси эшитилгандай бўлди. Унга жавобан иккинчи, учинчиси ҳам отилди...

Биз буталар орасида қимир этмай жангга тахт бўлиб ётардик. Лекин тездан разведкачимиз: ҳамма ёқ жимжитлик, осойишта, булар хутордан чиқиб бемаънигарчилик қилиб, ўзларини ҳар томонга уриб ботирлик қилаётган фашистларнинг иши, деган хабарни келтирди.

Биз бутун кун билан буталар орасида кузатиб ётдик. Яна қоронғи тушди. Биз қўшни ариқдан флягаларга сув тўлдириб буталар орасидан чиқдик. Чунки бир жойда кўп туриб қолиш хавfli бўларди. Изларни чалкаштириб юбориш учун ҳаракат қилиб, тиканли тоғ-олчалари ичидан ўтдик. Убинка дарёчасини бир қанча марта кечиб ўтдик. Кейин эса тонг ёришгунча у қадар катта бўлмаган, сийраккина ўрмончага яшириндик.

Эрталаб дозорлар қўйиб, ухлаш учун ётдик. Фақат Евгенийгина дам олишдан бош тортди. У разведкага чиқажақлигини айтди. Кўзлари ич-ичига кириб, икки юзи бўртиб кетибди, иссиғи бор эди. Ветлугин ва Янукевич бизнинг ҳаммамиздан ҳам кўра, у дам олиши кераклигини ўзига уқтирмақчи бўлиб кўрди. Евгений уларнинг барча эътирозларини эшитди, ҳар галгидай хушчақчақ кулиб қўйди-да, кейин ҳеч қачон ўзимни ҳозиргидай бардам ва бақувват сезмаганман, деб жавоб берди. Талашиб-тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. Бирон ишни ўйлаб, ўша ишни охирига етказмагунча у ўша иш билан куйиб-пишиб юраверарди. Геня Евгений билан кетди, чунки ўз ўрталарида шартлари бор эди-да!

Бу разведканинг жуда ҳам қийинлиги маълум бўлиб қолди. Ака-укалар соатлаб тош йўлни, кўчани, темир йўл изини кузатиб буталар орасида чуқурликка яшириниб ётишди. Ҳаммасини — қоровулларнинг қандай қилиб ва қачон навбат алмашинишини, дозорлар қанча вақтда юриб-туришини, поездларнинг қачон келиши ва йўлдаги автомашиналар ҳаракати каби нарсаларнинг ҳаммасини билиш керак эди. Улар Георгий-Афипская станицасига етиб ҳам келишди. Эрта тонг пайтида Новороссийскага оғир юкли ҳарбий эшелон жўнашини билиб олишди.

Уша 9 октябрь куни кечқурун Евгений менга барча кузатишлар тамом бўлганлиги ҳақида ахборот берди. Унинг фикрича, яхшиси, поездни Георгий-Афипскаядан тўрт километрча бери ўтиши билан портлатиш керак. Чунки у ерда темир йўл излари, тош йўл ва эски йўллар бир-бирига яқин турарди.

Ҳамма дадилланиб кетди. Мўлжал яқин эди! Биз ярим кечада темир йўл изига яқин бориб, миналаштиришни тезда тамомлаймиз-у, эрталабга қадар тоғ томонга чиқиб кетишга улгура оламиз. Партизанлар ҳал қилувчи жанг олдида тургандай ўзларини тетик сезиб, темир йўл изи томон оҳиста жўнашди.

* * *

Аёзли кеча эди.

Ўрмондан чиқдик. Евгений бошлиқ разведкамиз илгарилаб бормоқда, Теварак-атрофида дозорлар. Орқада ҳимоячилар, олдимизда эса яп-яланғоч, ноқулай бир дала ястаниб ётибди. Унинг нарисиди ғира-шира қоронғида зўрға ажратиб бўладиган темир йўл изи қора лентага ўхшаб чўзилиб кетган. Йўлнинг ён-вериди баланд тераклар бор. Темир йўл изи орқасида — тош йўл ва арава йўллар...

Бирдан қоп-қоронғи осмонда Георгий-Афипская станицаси томонида, ундан сўнг бу ердан узоқроқ Северская станицаси устида бирдан оппоқ шуъла ёнди-ю, бир зумда сўнди. Кейин кўк нур ҳамма ёқни ёритди. Унинг кетидан қизил... Алангалар гоҳ ўчиб қолар, гоҳ яна ёнарди. Бу паст, қоп-қоронғи осмонни яллиғ каби ёритиб юборган, тез-тез бўлаётган ранг-баранг портлашлардан қандайдир хунук бир ҳол содир бўлганлиги сезилиб турарди.

Ёруғлик телеграфи ишларди. Аммо биз фашистларнинг нур воситаси билан қандай хабарлар бераётганини қаёқдан биламиз.

— Бу қанақаси бўлди?— деб оҳисталик билан сўради Геня.

Унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

Ранг-баранг аланганинг сирли, овозсиз ўйини ўн беш минутларча давом этди. Бутун шу ўн беш минут вақт ичида биз қимир этмай жимгина осмонга қараб тикилиб турдик. Лекин бирдан телеграф ишлашдан тўхтади ва ҳамма ёқни қоронғилик босди.

— Шошилиш керак!— деди менга Евгений секингина,

Унинг овозида одатдан ташқари хавотирлик сезилди. Бу хавотирлик беихтиёр менга ҳам ўтди.

Разведка олға юрди ва гўё қулоқ тун қаърига кириб йўқолгандай бўлди. Темир йўл изида қурбақанинг вақиллагани эшитилди. Евгений бу билан йўл очиқ — сўқмоқ йўлдаги душман миначалари олиб ташланди, деган ишорани билдирди. Разведкачиларнинг кетидан партизанлар тиканли ғовлар тагидан бирма-бир судралиб эмаклашди ва темир йўл изига чиқиб олишди.

Мен темир йўл кўтармасига яқинлашганимизда сариқ чиғаноқлар сочилгани ва у гўё «арча» қилиб ясалтилганини кўриб ҳайрон қолганимни эслайман. Бизнинг қолдирган кичик бир изимиз ҳам тунда айланиб юрувчи қоровулларга темир йўл изида кимнингдир бўлганидан дарак берарди. Шунинг учун биз биринчи партизанни темир йўл изининг четидан шпалга қўли-мизда кўтариб чиқардик. Униси бўлса, бошқасини ўз қўли билан тортиб олди. Ҳар ким ҳам сепиб қўйилган қумларга тегиб кетмасликка ҳаракат қилиб, аста-секин кўтариларди. Пастга ҳам худди шу усулда тушилди.

Ҳимоячилар группаси буталар орасига жойлашди. Дозорлар ўз жойларини эгалладилар. Миначилар ишга киришиб кетишди. Биз бир соат ичида ишни саранжом қилишимиз керак эди.

Темир йўл изини Евгений билан Криченко миначаштирди. «Бўри бомба»ни Евгенийнинг ўзи кўмгиси келарди.

Геня, Янукевич икковлари бирликда темир йўл билан ёнма-ён кетган тош йўлда фин пичоғи билан чуқур қазидилар. Қазиган тупроқларини Геня ерга ёзиб қў-

йилган пахталик курткага, ундан ҳам ортганини эса шапкасига солиб олиб кетди ва буталар орасига сочиб юборди. Уғлимнинг Янукевич қаршисида унга мина яшигини узатиб тургани ҳали-ҳали кўз олдимдан кетмайди. У минани портлатувчи модда билан тўлдирди-да, чуқурга оҳиста туширди ва эҳтиёткорлик билан чуқурнинг устини ёпди. Кейин Геня карабинни елкага ташлаб, тош йўлда хушчақчақ, серғайрат бўлиб Янукевичнинг топширигини бажариб юрди. Мана у менинг ёнимдан Евгений ишлаб турган темир йўл изи томонга чопиб кета туриб бир дақиқача тўхтади-да:

— Сиз совуқ еганингиз йўқми, дада? Эҳтиёт бўлинг, шамоллаб қолманг тагин!— деди менга.

Темир йўл излари туташган кўтарма тагида аллақачонлар чуқур кавланган ва унинг ичига танкка қарши отиладиган иккита граната кўмилган эди. Гранаталар билан бир қаторда темир йўл шпали тагида портлатувчи қутичалар ётарди. Евгений кўтарманинг устки қисмини беркитди, у ёқ-бу ёғини текислади ва «арча»га ўхшатиб қўйди. Мина кўмиб бўлинди. Фақат унинг предохранитель шпилкасини суғуриб олишигина қолди. Буни мина иши билан шуғулланувчилардан бирортаси, барча киши чўл томонга нарироқ бориб тургандагина бажариши керак эди. Евгений шошилиб текислаб қўйилган тош йўлга қараб югуриб қолди.

Мен тош йўлдаги ишнинг қачон тамом бўлишини кутиб ўтирардим. Иш ҳозирча мўлжалдагидай борарди. Биз темир йўл билан тош йўл ўртасидаги эски йўлни миналаштирмасликка қарор қилдик. Унинг шу қадар дабдаласи чиқиб кетган эдики, ҳатто фашистлар ҳам ундан фойдалана олмаган эдилар.

Мен «Тош йўлни миналаштиришни тугатамиз-у, сўнг тоққа, ўз уйимизга қайтамиз» деб ўйлаган эдим.

Атроф жимжит. Тераклар темир йўл кўтармаси бўйида қора ҳайкалдай қотиб турарди. Штирлаш овозлари эшитилди — Геня тош йўлдан олиб чиқилган ортиқча тупроқларни буталар орасига тўкаётган эди.

Бу нима?.. Бирданига Георгий-Афипская томонидан тунда зўрға эшитиладиган овоз пайдо бўлиб қолди. У борган сари қаттиқроқ ва яна қаттиқроқ эшитиларди. Балки бомба ташлаш учун самолёт учиб кетаётгандир?.. Йўқ, бу самолёт эмас, шовқин эди: бир хилда

кучайиб бораётган шовқин эди. Дақиқа сари кучли эшитила борарди. Поездмикан?.. Аммо поезд фақат эрталаб ўтиши керак эди-ку!

Ҳа, поезд бўлиб чиқди. У қайрилишдан кўринди. Жадаллик билан қиялик бўйлаб оғир вагонли поезд келарди. Мана шунинг учун ҳам телеграф Георгий-Афипскаядан Северскаяга ранг-баранг алангалар билан шу ҳақда хабар берган экан! Фашистлар поездни эрталаб эмас, балки тунда юборишибди!.. Кейинчалик биз фронтда аҳволнинг оғирлашганини ва шунинг учун фашистлар ўз резервларини олдинроқ юборганликларини билдик.

Мана, яна поезднинг келаётгани озлик қилгандай, дабдаласи чиққан эски йўлдан душмanning броневиклари, тош йўлдан эса оғир автомашиналари учиб келарди.

Бир дақиқа ҳам вақтни бекорга кеткизмай маълум бир қарорга келиш лозим эди. Ҳозироқ, тезда тоққа чиқиб кетиш керак! Аммо темир йўл изидаги «Бўри бомба»дан предохранитель шпилькаси ҳали тортиб олинмаган эди. Эски йўл ҳам миналаштирилмаган эди! Поезд мина устидан ҳеч бир зарар кўрмай ўтиб кетади. Қийинлик билан бўлса ҳам броневиклар эски йўлдан ўтиб кета олади. Миналаштирилган тош йўлдан бораётган автомашиналарнинггина кули кўкка соврилиши мумкин.

Ҳеч шубҳа йўқки, бир полкка яқин автоматчи — эсэсчилар билан тўлган поезд таққа тўхтайди. Броневиклар ҳам тўхтайди. Ёритувчи ракеталар отилади. Бизни кўришади — бекинадиган жойимиз эса йўқ, кўришади-ю, осонгина отишади қўяди... Лекин бизнинг учун қўрқинч туғдираётган нарсa бу нарсa эмас эди. Қўрқинч туғдираётган нарсa — қўмондонлигимизнинг бўйруғини бажара олмаётганимиз, душмanning тўсатдан фронтга бостириб қириб бораётганини тўхтата олмаётганимиз эди. Бизнинг Қизил Армияга ёрдам бера олмаётганимиз оғир эди...

Ана шу фикрларнинг ҳаммаси бир-бир хаёлдан ўтди. Поезднинг шовқини эса борган сари яқинлашар, кучая борар эди. Евгений ва Геня менинг ёнимдан югуришиб ўтиб кетди. Улар шошилиб тош йўлнинг тагига қўйилган иккита энг сўнгги минани яшириш билан овра бўлаётган Янукевичга ташланишди, улар миналарни ердан олишди ва эски йўлга, келаётган броневикка қа-

раб чопишди. Улар бир минани йўлнинг ўнг томонига, бошқасини чап томонига қўйишди ва ўсиб кетган тоғ-олча дарахтини айланиб ўтиб темир йўл изи томонга чопиб кетишди...

Паровоз жуда ҳам яқинлашиб қолган эди. Тагидан аланга чиқаётгани қоронғида кўриниб турарди. Оппоқ буғнинг тўлланиб ҳуштак чалиши, ғилдиракларининг бир меёрдаги тақиллаши эшитилди. Евгений билан Геня поезд келаётган томонга қараб югуришди. Юлдузларнинг хира нури остида уларнинг белларидан танкка қарши отадиган гранаталарни юлиб олгани ва унинг ичига портлатувчилар солиб қўйишгани кўриниб турарди.

— Улар нима қилишяпти-а?.. деб қичқирди қулоғимнинг тагига келиб Ветлугин.— Жинни бўлишдими? Уларни тўхтатинг!

Паровоз мина қўйилган жойдан бир неча ўн метр нарида эди. Шундай шошилишча бир вақтда яна шундай қоронғиликда темир йўл излари тагига қўйилган минадаги зинғирча шпилькани қаердан топиб бўларди! Шундан кейин ака-укалар ҳозирги ҳолатда шундай иш қилишга — танкка қарши отадиган граната билан минани портлатиш ва поезднинг кулини кўкка совиришга қарор қилдилар.

Улар шу дақиқада бу иш уларнинг ўзлари учун фалокат келтиражagini ҳаёлларига келтиришганмикан? Мен ишониб айта оламанки, тушунишган. Тушунмасликлари мумкин эмас эди!.. Ахир Николай Гастелло душман танклари уюмига ўзининг ёнаётган самолётини юбора туриб, уни муқаррар ҳалокат кутаётганини билар эди. Ўз кўкраги билан фашист пулемётининг оғзини тўсган Александр Матросов ҳам ғалаба шон-шухрати учун ўлимга кетаётганини билар, тушунар эди...

Мен белимдаги гранатани шартта юлиб олдим-да болаларимнинг орқасидан югуриб кетдим. Югуриб етолмадим... бир портлаш юз берди, яна бошқаси... Бу портлашлар «Бўри бомба»нинг портлаши билан ваҳимали, қулоқларни кар қиларли даражада гумбурлаган овозлар ичига кўмилиб кетди! Олов алангаси кўзни қамаштириб юборди. Чидаб бўлмас даражада ҳарорат ёйилди. Нафас сиқиларди. Портлаш тўлқинлари менинг ёнимдаги турган терак устларини худди пичоқ кесгандай кесиб ўтарди.

Мен ҳозир ҳам, орадан бир қанча йиллар ўтиб кетганига қарамай, паровознинг қаққайиб турганини, унинг қозони ёрилганини, паровоз гилдиракларининг терак бўйидан юқорига учганини, вагонларнинг қияликка қараб қарс-қурс, шақир-шуқур қилиб бир-бирларининг устларига ағанаганликларини, эсэсчиларнинг гўшталари тилим-тилим бўлиб, сочилиб кетганини кўз олдимга келтира оламан.

Янги мина гумбурлади. Йўлдаги броневикнинг кули кўкка учди. Уни айланиб ўтиб шу заҳотиёқ иккинчиси портлади. Портлашлар, портлашлар, портлашлар... Гумбурлашлар, оловлар, тутунлар, даҳшатли овозлар... Миналар тош йўлдаги машиналар тагида портлаб, гитлер автоматчиларининг гавдаларини дабдала қилиб ташлади. Портлаган поезднинг синиқ парчалари ловиллаб ёнарди. Ундан чидаб бўлмас даражадаги иссиқ ҳарорати келарди. Портлашнинг гумбур-гумбурлари давом этди — тош йўлдаги автомашиналарда снарядлар портлади.

Аммо тоқатим тоқ бўлганди: бир дақиқа ҳам ғанимат. Мен синиқ вагон парчаларига қоқилиб, ўзимни темир йўл изларига ташладим. Менинг орқамдан Ветлугин ва Янукевичлар югуришиб келарди. Ўтнинг алапгаси билан ёритилган темир йўл изининг кўмирга айланиб кетган синиқ парчалари остида ўлган Евгенийим ётарди. Дўстлар уни шу заҳотиёқ кўтариб олиб кетишди. Геняни эса кўролмадим... У қаерда бўлиши мумкин? Ҳаётмикан?.. Қочиб кетишга улгуриб, бирон ерда ярадор бўлиб ётибдимикан?..

— Геня! — қичқирдим мен. Овозим ёнаётган ўтнинг шовқини ва яраланган фашистларнинг бақаришлари ичида кўмилиб кетди. — Геня! — деб югуриб юардим, қоқилардим, йиқилардим, шунда ҳам: — Геня! — деб чақирардим.

Мен уни сал нарироқдан, буталар ичидан топдим. Ҳали бадани иссиқ эди. Умид туғилди: тирик! Ўғлимни кўтардим, гўё у мени қучоқлаб оладигандай унинг қўлларини бўйнимга солиб қўйдим. Уни тош йўлдан эҳтиётлик билан олиб ўтдим. Қарама-қарши ёқдан кимдир — партизанлардан бири чиқиб қолиб, ёрдам қилмоқчи бўлиб менга отилди. Ўзимни унутиб қўйиб:

— Кет! Бермайман... — дебман.

Ветлугин яқин келди. Биз Краснодардан кетгандан

кейин у мени биринчи марта «Отахон» эмас, балки Петр Карпович, деб айтди ва:

— Геняни Евгений билан ёнма-ён қўйинг,— деди.

* * *

Шу ердаёқ — тош йўлнинг орқасидаги тоголча дарахтининг шохчалари тагида шошиб-пишиб фин пичоғи билан чуқур кавладилар. Унинг ичига ўғилларимни қўйишди, устига тупроқ тортиб кўмишди... Бошимиз устида энди ўқлар визиллай бошлади. Жони омон қолган гитлерчилар буталар атрофини ўраб олишмоқда эди. Мен мозор олдида бир оз ушланиб қолдим: мен бу кичкина тепачаларни шохчалар билан яшириб қўйиш учун уриниб қолган эдим...

Бирдан қаердандир Павлик Худоерко пайдо бўлиб қолди, қўлимдан ушлаб кучи борица бутазор ичидан тортиб чиқарди. Фашистлар жуда яқин жойга келишиб қолган экан.

Далаю дашт устидан кетдик. Теварак-атрофда на бир бута, на бир хас-чўп бор. Куз осмонида юлдузлар ўчди. Тўсатдан бошимиз устида ёруғлантирувчи ракеталар ёрилди. Янукевич қўлимдан тортиди. Ерга йиқилдиг-у, қотдик. Ердан худди биз бутазорни кавлагандагидай зах ҳиди келарди. Энди мен Елена Ивановнага нима деб жавоб бераман?..

Фашистларнинг таъқибидан қочиб-қутулиш учун кўп азият чекдик. Тонг отарда тоғ бағрига яқинлашдик. Мен юрак ҳисси азобидан бошқа, ҳеч қандай чарчашни — ҳеч нимани сезмасдим. Менинг юришим, яна анча юришим, яна бир кун, икки кун... юришим мумкин эди. Аммо ўртоқларим-чи, улар дам олишлари керак эди. Аммо дам олиш мумкин бўлмай қолди. Бошимиз устида фашист самолётлари гувиллаб қолди. Улар осмонда кенг доира ясаб, калхатдай парвоз қилишарди: партизанларни ахтаришарди.

Биз жимжит йўл билан чўзилишиб Крепостной яқинидаги энг олдинги манзилга қараб кетдик. Операция арафасида Евгений билан иккаламиз шу ерда ўтирган эдик. Унинг ўша вақтдаги овози ҳали қулоғим тагида жарангларди:

«Дада, сиз биз билан бирга портлатиш ишига бормаслигингиз керак. Сиз командирсиз. Оловнинг ичига

киришга ҳақингиз йўқ. Ҳаммасини ўзимиз тўғрилай-миз...»— деган эди у.

Ҳамма жуда чарчади. Аммо менинг ухлайолмаётганимни кўрган дўстларим мени бунчалик қайғу-ҳасратим билан ёлғиз ташлаб қўймасликни истаб, ўзлари ҳам ухлашмасди. Мен ётиб гўё ухлаётгандай бўлдим. Ҳамма нарсани ўйлаб чиқиш, ўзимни қўлга олишим лозим эди.

Энди Евгений ҳам, Геня ҳам йўқ... Аммо отряд бор. Отряднинг жанговар операция плани бор. Уни Евгений тузиб чиққан. Бу план Ватан шон-шухрати учун турмушга оширилиши лозим. Мен ҳаётимда биринчи марта Елена Ивановнага барча ҳақиқатни айтиб бермасликка қарор қилдим. У ўғилларининг ҳалокати ҳақидаги хабарни қандай қилиб эшитаркин? Ундан кўра менинг ўзимнинг ҳалок бўлганим яхши эмасмиди!..

Мен бутун кучимни йиғиб олиб, унга «бизни таъқиб қилиб келган броневиклар билан бўлган тўқнашувда қаттиқ ярадор бўлишди. Тасодифий келиб қолган самолёт билан уларни фронт орқали мамлакат ичкарасига юборишга муяссар бўлдик»— деб айтдим.

— Шу гап тўғрими?— деб сўради Елена Ивановна.

— Тўғри.

— Менинг кўзимга тикилиб қаранг-чи!

Мен унинг тикилишларига чидам билан қараб турдим. У менинг сўзларимга ишонди... Аммо, қачон бўлмасин, бир кун эмас бир кун, унга ҳақиқатни айтиб беришим керак-ку! Ёлғончилик менинг устимда гўё бир тошдай босиб ётарди. Менинг учун жуда ҳам қийин. Озиб-тўзиб ва бутун қайғу-аламни хотинингдан яшириб, бир ўзинггина куйиб-пишувинг жуда оғир.

Охири мен унга бор ҳақиқатни айтиб бердим. Шундай қилиб, биз ҳозиргача ҳаётда ҳиссамизга тушган бошқа ҳамма нарсалар каби, бу қайғу-ҳасратни ҳам бирга бўлишдик...

Разведкачилар бир оз кейинроқ, ўша кеча бир паровоз ва йигирма беш вагон пачоқланганини аниқладилар. Тош йўлда икки автомашина, эски йўлда икки броневик портлабди. Фашистлар портлаш юз берган ердан, ярадорларни ҳисобламаганда, беш юздан ошиқроқ жасадни олиб чиқиб кетганлар.

Ана шу қўрқинчли кечадан бери, ўн йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Вақтнинг ўтиши ярангни тузатади дейи-

шади. Йўқ, бу бўлмаган гап. Ҳаётга қайтиш, ишлаш, кишилар билан муносабатда бўлиш, ҳатто ҳазиллашиш ва кулишиш мумкин ва лозим! Аммо тузалмас яра доимо қонаб туради: фарзанд доғи сира-сира эсдан чиқмайди...

* * *

Отряд ялангликда саф тортди. Комиссар мотам митингини очди.

Евгенийни отрядда севишар эди. У бу севги ва ҳурмат туфайли ўртоқларидаги ғалабага бўлган ишончнинг янада мустаҳкамланишини биларди. Геняни ҳам севишарди. Уни ҳам қўрқмас ва баҳодирлиги учун ҳурмат қилишарди.

Митингда ҳамма ҳам Евгений билан Генянинг партизанлар учун азиз бўлганликларини изҳор қилгуси келарди. Юракдан содда, оташин сўзлар чиқарди. Ҳаммалари ҳам бир нарсга ҳақида: босқинчилар томонидан ҳақоратланган жонажон еримиз, жонажон халқимизнинг сарсон-саргардонлиги ва қайғуси учун улуғ ва ҳаққоний ишимиз йўлида жонини ҳам аямаган Евгений ва Геня учун қасос олиш ҳақида гапиришарди.

Елена Ивановна сўзлай бошлади. Унинг овозидан шундай қайғу ва ҳасрат оҳанги келардики, қаторда қимир этмай турган кишиларнинг изғирин шамол тегиб турган юзларидан кўз ёшлари юмалаб тушарди. У биз учун ўғилларнинг қандай аҳамиятга эга эканлиги ҳақида гапирди. Улар ҳалок бўлишди. Учалови ҳалок бўлишди... Агар Ватан учун керак бўлиб қолса, биз ҳам ўз ҳаётимизни аямаймиз. Аммо биз қасос оламиз, болаларимизнинг ўлими, таҳқирланган Кубань учун душмандан шафқатсиз суратда қасос оламиз.

Комиссар саф олдида буйруқ ўқиб эшиттирди. Партизанлар отрядлари қўмондонлиги буйруқда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ака-ука Игнатовлар ва бошқа кўпгина партизанларнинг ҳукумат мукофотига тақдим этилганлигини эълон қилди.

Митингдан кейин мажлис бўлди: қўмондонликдан отрядга «Ака-ука Игнатовлар номидаги отряд» деб ном берилиши ва Евгений ташкил этган Стрепет тоғидаги лагерга унинг номи берилишини сўраб қарор қабул қилди.

Дакс бўлса энди тез-тез тоғ тепасига чиқиб ўтирар,

соатлаб олисларга тикилиб, Геняни кутар ёки Елена Ивановнанинг ёнига келиб ётарди. Шу пайтда таниш бўлмаган одам унинг олдига бориши хавфли эди; юнглари тикка бўлар, қаттиқ ириллар, ўзининг қозиқ тишларини кўрсатарди.

Елена Ивановнанинг уйқуси қочди. Унинг сочларида кўпгина кумуш толалар пайдо бўлди. Фарзанд доғини эсидан чиқариб юборишга ҳаракат қилиб кечаю кундуз ишларди. У нималар билан машғул бўлмади, нима ишлар қилмади дейсиз! Қаердандир юнг топиб келиб, партизанларимизга иссиққина пайпоқ тўқир, кийим-кечакларнинг йиртиғини ямар, янги уст-бош кийимлар тикарди. Ахир тоққа чиқиб, тиканли олчазорларда эмаклаб юриб, ҳаммамизнинг ҳам кийим-кечакларимиз тез йиргилиб кетарди-да...

Тез орада қўшни отрядларда катта қаҳрамонона жанг операциялари бошланди. Елена Иванова уларга хизматга юборилди. У жанг майдонида ярадорларни боғларди, тоғда госпиталь ташкил қилди.

Биз янги жангларга, янги операцияларга тайёрлана бошладик. Партизанлар мендан тез-тез сўрашарди:

— Отахон, қачон бошланади?

Аммо шошилиш керак эмас эди. Майли, юрак қизиса қизисин, бир неча кун тоқат қилиб турамиз. Тўсатдан ва мўлжалдагидек қилиб зарба бермасак, кўнгил тўлмайди. Евгений айтганидай ҳеч бир ҳовлиқмай, қурбон бермай, қақшатғич зарба беришимиз керак...

* * *

Қиш бошланиб қолди — қаҳратон, захкаш, изғирин совуқли қиш бошланди. Тоғ устида паст-паст бўлиб қорамтир булутлар сузарди. Қора, ялангоч қолган ўрмон шамол кучайиши орқасида бўғиқ овоз билан инграрди. Ҳўл-нам қор ёғди-ю, дарров билчиллаб эриб кетди. Тоғ сувлари тўлиб-тошиб, музли тош устида оқ кўпиклар билан ҳайқириб борарди.

Евуз душманга қарши кураш давом этарди. Отряд фашистларни қирарди, уларга қарши олиб борилган қаттиқ жангларда кўп муваффақиятларни қўлга киритди. Биз тобора кураш тажрибаларини йиғар, мина уруши усулларини такомиллаштириб борардик. Гитлерчиларнинг ўзлари учун қўрқинчли бўлган бу урушни тўхта-

тишга қарата қилган ҳамма ҳаракати муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Биздан ўртак олган Кубандаги бошқа отрядлар ҳам партизанлар курашининг бу даҳшатли турини қўллана бошладилар. Партизанларнинг хато кетмайдиган ўқи босқинчиларни қириб ташлади, партизан миналари билан фашистларнинг автомашиналари, ўқдори анжомлари ва аскарлари ортилган поездлари, броневиклари, танклари портлади. Халқ партизанлар сиймосида ўзининг ҳимоячисини кўрди, уларга ёрдам берди, ҳаққоний ишимизнинг ғалабасига ишонди.

Гитлерчилар биз турган жойларда ўн икки мингга яқин партизан тўпланган деган овозаларни тарқатганлар ва чет-чет станицаларда эҳтиётдан катта кучлар ушлаб туришди.

Мен ҳар бир янги муваффақиятимиз пайтида беихтиёр темир йўл изларига яқин олчазор буталари орасидаги мазор тепаликларини эслардим.

Биз декабрда партизанлар ҳаракати Марказий штаби Евгений ва Геняни Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига тақдим этганини ва отрядимизга «Ака-ука Игнатовлар отряди» деган ном берганлигини эшитдик.

12. Домосафда

Отрядимиз 1943 йил 12 январь куни Крепостной станицаси остонасида бизни ўраб олишга ҳаракат қилган гитлерчиларга қарши узоқ, оғир жанг олиб борди. Биз жуда қийналдик. Душманлар устимиздан ўқ ёғдирар, пулемётлари тинмай савалар, бетўхтов миналар ёғиларди. Биз сўнгги кучимиз қолгунча чидаб турдик. Буталар, тошлар ораларидан, тоғ бағирларидан янгидан-янги фашист ғалалари чиқиб келарди. Бизни ярим ҳалқа қилиб ўраб олишганди. Узоқ вақт чидаб туришга тўғри келармикан?..

Лекин мана бирдан бизнинг ўнг томонимиздан автоматнинг кетма-кет тириллаши ва унга ҳамоҳанг бўлиб янграётган қудратли «Ура!» овозлари эшитилди. Мен ўша томонга қараб ташландим, кўзларимга ишонмасдим. Совет жангчилари ҳалқа усулда ёйилиб, қатор орқасидан қатор бўлиб фашистларга томон ҳамла қилиб келарди. Уларнинг шапкаларидаги юлдузчалари, милтиқ найзалари чақнарди!

Шодлигимизни, ҳаяжонимизни тасвирлаб ёзиш қи-

йин! Жонажон, севикли Қизил Армия биз билан бирга! Ана шу фикргина бизга куч-қувват, далда берди.

Ёш бир жангчи тошнинг орқасига ўтиб, тиззасига бошини энгаштириб, шошиб-пишиб қўлидаги ярасини боғлади.

— Қаердан келяпсиз, ўртоқ?— деб сўрадим мен ундан.

У индамасдан жануб томонга қараб калласини қимирлатиб ишора қилиб қўйди. У ерда Қавказнинг қорли чўққилари зангори булутлар билан юксалиб турарди. Қўринишича жангчи янглишганга ўхшарди: уларнинг у ердан кела олишлари мумкин эмас эди. Ахир у ердан ўтиб бўладиган жой йўқ-ку...

Жангчи қўлини боғлаб бўлди, сакраб ўрнидан турди. Милтигини олди-да:

— Ота, Краснодар яқинми?— деб сўради ва жавобини ҳам кутмай, ўзиникиларга етиб олиш учун чопиб кетди.

Энди қудратли рус «ура»си жарликлардан узоқда янграрди. Гитлерчилар зарбага бардош бера олмадилар. Улар ўзларининг асосий кучлари жойлашган Ламбина тоғи чўққиларига улоқтириб ташланди.

Мен кечқурун гитлерчиларнинг тоғ ўқчи қисми командирларидан бирини, фашист асирини сўроқ қилишда қатнашишга муяссар бўлдим. Уни худди сира қутулиб кета олмайдиган, ташвишли бир фикр қамраб олгандай, саволларга хаёли паришон ҳолда жавоб берарди.

— Айтинг-чи, жаноб лейтенант!— деб сўради у ўзини сўроқ қилаётган офицердан:— Сиз қаердан келдингиз?

— У ёқдан,— деб қисқа жавоб берди совет лейтенанти ва худди тош ёнида турган жангчидай, жануб томонни кўрсатди.

Гитлерчи бошини чайқади:

— Бундай бўлиши сира мумкин эмас! Менга бу тоғ чўққисининг ҳар бир қисми маълум. Унинг сўқмоқ йўлларида ҳатто тоғ эчки ҳам ўтолмайди-ку!..

— Биз ўтолдик!

Шундай, улар ўта олишди! Бошқалар қила олмаган нарсани улар, рус солдатлари қила олишди. Улар неча кунлаб тоғ орасидан юришди. Уларга артиллерияни, бир қатор аравани, ошхонани, лазаретни, ҳатто оғир пулемётларни қолдириб кетишга тўғри келди. Жангчиларнинг оёқлари тирналиб, қонга беланиб жарликлардан

тирмашиб чиқишди. Улар икки кунгача ҳеч нарса ейишмади. Аммо улар тоғдан ошиб ўтишди ва бир минутни ҳам қўлдан бермай найзага ёпишишди, улар душманни барбод қилишди, мажақлаб ташлашди, қувиб юборишди...

* * *

Партизанчилик ҳаёти тугади. Биз Краснодарга қараб йўл олдик! Совет Армияси шиддатли ҳужум билан гитлерчиларнинг қаттиқ қарама-қаршиликларини енгди. Ун иккинчи февралда Қора денгиз қўшинлари тўдаси жангчилари Кубань дарёсидан кечиб ўтиб, Краснодарни озод қилдилар.

Ҳаммамизнинг ҳам тезроқ шаҳарга кириб боргимиз келар эди, кечасигина эмас, ҳатто хавф-хатарларни писанд қилмай, кундуз куни ҳам юргимиз келарди. Станицаларда шодлик, байрам! Атрофда ҳали душман қисмининг қолдиқлари бор ва станица казаклари эса сотқинларни тутишар, фашистларнинг баъзи бир тўдаларини босишар, манфур босқинчиларнинг чекиниш пайтларида кўприкларни бузишар эди. Станицаларда бизларни худди туғишганларидай кутиб олишарди. Қазак қизлари партизанларнинг чўнтакларига гитлер чигирткаларидан сақлаб қолишган энг сўнгги тухум, чўчқа ёғи, нонларини солиб қўярдилар.

Биз секин юриб борардик: Елена Ивановна оёгини зўрға кўтариб босарди. У кейинги пайтларда мустаҳкамроқ, дадилроқ бўлиб қолган эди. Аммо жонажон уйига яқин қолганда яна қолдан тойди. Унинг қайғу-аламини тушунган ўртоқлар уни авайлашарди.

Тош йўлдан ўтиб бўлмас эди: ундан чекинаётган душман қисмлари тўхтовсиз ўтиб турарди. Биз ботқоқли қишлоқ йўллари билан келдик.

Фронтни 15 февралда Ново-Дмитриевская станицаси ёнидан босиб ўтдик. Ёш бир сержант бизни бошимиздан оёғимизгача зимдан қараб чиқиб, ҳужжатларимизни тегажаклик қилиб текшириб кўрди. Кейин бирдан баралла кулди, елкасига автоматини осди, мени бағрига босди, уч марта ўпиб:

— Бораверинглар, ўртоқлар, йўл очиқ!— деди.

Шундай қилиб биз Краснодар кўчаларига ҳам кириб бордик: жонажон, таниш кўчалар, майдонлар, таниш уйлар, чорбоғлар ёнидан ўтиб бормоқдамиз.

Фашист босқинчилари ташлаб кетган қанчадан-қанча танк, автомобиль, шатакчи машиналар, мотоцикллар сочилиб ётибди! Бизнинг уруш ғаниматларини тўпловчи командаларимиз ўшалар олдида ҳаракат қилишарди. Биз шиқастланган ва энди жим бўлиб қолган фашист техникаси ёнидан Краснодарни қутқозишда бизнинг ҳам ҳиссамиз бор, деб ғурур билан ўйлаб ўтардик.

Бизнинг ўғилларимиз ана шунинг учун ҳалок бўлдилар...

Душмanning жабр-зулми остида азоб тортган кишилар — жонажон совет кишилари бизни қарши олиш учун кўчаларга чиқдилар, қўлларимизни қисиб, бағриларига босдилар.

— Ойижон, фрицлар: партизанлар қўрқинчли бўлади,— деган эдилар-ку!

Бу гапни олти-етти ёшли кичкинагина бир қизча айтган эди. Унинг ориққина юзидаги кўзларида шодлик чақнардди. У Павликка етиб олди-да, индамасдан қўғирчоғини унинг қўлига тутқизиб ўзи қочиб қолди. Ўйлаб кўринг-а, бу унинг энг улуг, қиммат баҳо ҳадяси эди.

* * *

Уйимиз шип-шийдам бўлиб ётарди... Ана холос, афтидан биз уйда ўз қайғу-ҳасратларимиз билан ёппа-ёлғиз қолган бўлсак керак. Қайтганимизнинг биринчи кунларида шундай деб ўйлардик. Агар бу, ҳақиқатан ҳам шундай бўладиган бўлса, жуда қўрқинчли, жуда аччиқ ҳақиқат бўларди. Аммо биз шуни тезда тушуниб олдикки, тушуниб олдиқкина эмас, қатто юрак билан ҳам сездикки — биз ёлғиз эмас эдик. Ҳа, бу энг муҳими ва ҳаммадан қимматлиси эди!

Биз ёлғиз эмасмиз! Бутун халқимиз — раҳмдил, оқ кўнгил совет халқи биз билан бирга! Бизнинг қайғуимиз — демак уларнинг қайғуси. Унлаб, юзлаб... йўқ, минглаб ва қўли бизга номаълум бўлган кишилар қариндошлик ёрдамини кўрсатдилар ва дўстлик қўлларини чўздилар. Муҳаббат ва тасалли бериш сўзлари билан мурожаат қилдилар. Бундан биз мадад олдик. Бу бошқа ҳар қандай нарсадан ҳам улуг эди. У бизни ҳаётга қайтариб олиб кирди.

Мен Евгений ҳалокати ҳақида Машага қандай хабар қилишни ўйлаб озмунча азоб чекдимми? Маша ўзига отряд билан тоққа чиқиб кетишга халақит бериб тур-

ган касалдан тузалиб кетгандан сўнг, қизи билан Краснодарнинг пастки қисмида яшаб турган ўз синглисиникига кетади. Синглисиникида бир неча кун тургандан сўнг, у шаҳарга қайтиб келиб, дугонасиникига жойлашади. Уйга қайтиб бориш мумкин эмас: уларнинг хонасида гитлерчиларнинг соқчилари турарди.

Фашистлар бутун шаҳар бўйлаб, Кубаннинг бутун тоғ бағирлари ва ўрмонларидаги партизанларни қириб ташладик деган овозларни тарқатганлар. Лекин Маша бундай овозларга ишонмайди. У партизанлар ҳали ҳаётлигини, уларнинг курашаётганини ва уларнинг қаторида унинг Евгенийси ҳам душманларга қарши курашаётганини биларди. Унинг ҳам бу курашда иштирок этгуси келар, яширин ташкилотда ишлашга даъват қилганларида жуда ҳам севинган эди. Кейинроқ унинг қулогига Евгений яраланган деган овозлар эшитилди. Аммо унинг ўлими ҳақида ҳеч нарса билмасди.

Елена Ивановна уникига бориб, ҳаммасини айтиб берди. Бошимизга тушган мусибат Маша билан бизнинг орамызни яна ҳам яқинлаштириб қўйди. У бизникига Инночка билан тез-тез келиб турарди ва бу билан бизнинг етим бўлиб қолган оиламызга анча-мунча ҳарорат олиб келарди.

Биз шунча вақтдан буён ҳалок бўлди деб юрган Валентинимизнинг ҳаёт эканлиги ҳақидаги хабар бизга буюк қувонч келтирди. Унинг госпиталдан чиқиши билан тўғри Краснодарга келган кунни ҳеч эсдан чиқмайди. Оғир яраланиш, қийинчилик, хавф-хатар уни тугатолмабди. У госпиталда эканлигидаёқ акаси билан укасининг ҳалок бўлганлигини эшитибди ва шунда чеккан қайғу-ҳасратларининг нишоналари билинар эди. Уруш йиллари ичида кўп нарсаларни кўрган ва кўп нарсани бошидан кечирган Валентин Евгений ва Геня ҳақида гапирганида юзидан ёшлар думалаб тушарди.

— Буни унутиш мумкин эмас...— деди у.— Шундай ака-укаларим билан фахрланаман! Улар учун ҳар томчи қонимни беришга тайёр эдим...

У кейинроқ Қримда қандай қилиб қутулиб қолганини ҳикоя қилиб берди.

У пулемётдан ўқ узиб қисмларимизнинг орқага қайтишини таъминлаб ҳимоя қилиб турарди. Сўнг пулемётга шикаст етади. Валентин яраланади, эс-ҳушини йўқотади, йиқилади. Партизанлар уни кечаси топиб

олишиб, тоққа олиб кетишибди. У кўзини очса, ўнгир ичида йўсин ўт ва юмшоқ барг тўшалган жойда ётибди. Унга меҳрибонлик билан қараб, парвариш қилишади. У тузала боради ва икки ойлардан сўнг юра бошлайди. Уни партизанлар катта ергача ўтказиб қўйишга муяссар бўлишади. У тузалгандан сўнг уни Волга бўйидаги махсус қисмга юборишади. У бу ерда фашистларни ғалаба-либ суратда тор-мор келтиргунча, шаҳар учун олиб борилган жангларда охиригача қатнашади. Шу ернинг ўзидаёқ уни ҳарбий хизматдан озод қилишади.

— Мана шундай қилиб, мен Краснодарга қайтиб ҳам келдим...— дея ўз ҳикоясини тугатди Валентин. У онасининг қўлларини ушлади. Унга юзларини босди. Евгений ва Генялар ҳам оналарига ўз муҳаббатлари ва эркаликларини ифодаламақчи бўлганларида шундай қилиб, пинжига кирарди.— Афсус, ўшанда мен нима учун сизлар билан бирга қолмадим-а, нима учун!..

* * *

Ҳукумат отрядимизнинг жанговар ишига юқори баҳо берди: партизанларнинг ҳаммаси орден ва медаллар билан мукофотландилар. Шимолий Кавказ фронтининг Ҳарбий совети ўз мурожаатида шундай деб ёзган эди:

«...Халқ қасосчилари — партизан ва партизанкалар— душманнинг ичкарисиди бўлиб, немис босқинчиларини ваҳимага солдилар. Минглаб гитлерчилар тоғларда, қояларда, Кавказнинг қалин ўрмонларида, Терек ва Кубаннинг лойқа сувлари, Азов бўйи текисликларида партизанлар қўлида ўқ еб ўзларига гўр топдилар.

Ватан Кубань ўғиллари, ака-ука Игнатовларнинг қаҳрамонлик жасоратларини ҳеч қачон унутмайди. Совет ватанпарварлари ўз жонларини қурбон қилдилар ва Новороссийска кетаётган душман поездини портлатдилар. Портлаш натижасида 500 дан ошиқ немис солдати ва офицерлари қириб ташланди».

1943 йил мартда СССР Олий Совети Президиумининг фармонида биноан Евгений ва Геняга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий ном берилди.

Уларнинг жасади шаҳарга келтирилди ва Краснодар Марказига, уйимиз ёнидаги скверга кўмилди. Қабр устида қора харсанг тошдан қилинган оддий, келишган ёдгорлик қад кўтарди. Унинг икки ёнбошидаги гранит постаментларида ака-ука қаҳрамонларнинг бронзалан

ясалган ҳайкали ўрнатилган. Иккинчи ёдгорлик эса уларнинг қаҳрамонлик кўрсатган жойларига қўйилди. Харсанг тошдан қилинган ёдгорлик ва бронзадан қилинган ҳайкал бўсағалари доимо гуллар билан тўла. Бу гуллар онанинг меҳрибон қўллари билан ўтқазилган. Бўйнига пионер қизил галстугини таққан ўғил ва қиз болалар — ўқувчилар эрга баҳордан бошлаб то кеч кузгача ўғилларимиз қабрига келиб гул қўйишади.

Бу ёдгорлик олдида нозиккина, кўзлари шаҳло бир қиз тез-тез келиб туради. У ўсмирнинг бронзадан қотиб қолган очиқ чеҳрасига, чизиқларга узоқ тикилиб туради ва кейин хиёбоннинг соя жойида битта ўзи узоқ вақт айланиб юради. Бу Генянинг дўсти — Дина.

Инночка ҳам бу ерга бувиси ёки ойиси билан тез-тез келиб туради. У гулларга қарайди, уларга сув сепади, кўкатларни текислайди. Кейин чарчаб, сершоҳ заранг дарахти тагида, курсида бувиси билан ёнма-ён ўтиради.

— Бувижон, дадамнинг ёшликда қандай бўлганликларини ҳикоя қилиб беринг!— деб қолади, қизча шунда.

Қуёш — Ватанимиз осмонида чарақлаган саҳий қуёш сквер дарахтларининг учига заррин нурини сочиб турибди. Умр ўтмоқда, ҳаёт гулламоқда, ҳаёт кундан-кунга гўзаллашиб бормоқда.

Совет халқи ўзларининг бахт-саодати ва озодлиги учун ҳаётини қурбон қилган қаҳрамонларини унутмайди.

Кўпгина мактаб, пионер дружиналарига Евгений ва Геня номлари берилди. Краснодар ва Сочи ўртасида Совет Иттифоқи Қаҳрамони ака-ука Игнатовларнинг номида пассажир поезда қатнайди. Геня ўқиган мактаб ва шаҳар болалар кутубхонаси унинг номи билан юритилади. Яқинда Волгоград кemasозлик корхонасидан «Ака-ука Игнатовлар» деган шатакчи кема сувга туширилди. У ёш денгизчилар томонидан иқтисод қилиб қолинган материал ҳисобига давлат планидан ташқари қурилган.

Уни Волгоград ГЭС қурувчиларига топширишди.

Биз Елена Ивановна билан иккаламиз байроқлар билан тантана ва байрам тусида ясатилган бу кеманинг бортида бўлишга муяссар бўлдик. Унинг қўйруқ томонида, қутқазиш чамбараги устида ва гилдираклариди

ёз қуёшининг ёрқин нурлари остида «Ака-ука Игнатовлар» деган сўзлар порлаб туради.

Кема саҳнида туриб, совет халқи улугʻ иншоотлар қураётган қудратли дарёнинг мовий сувига тикилардик. Бизнинг ўғилларимиз ҳам коммунизм қурувчиларнинг биринчи қаторида турибди, деб ўйлардик. Улар ҳамиша шу ерда, биз билан. Улар умрбод бизнинг меҳнатимизда, бизнинг курашимизда, ҳар галгидай биз билан бирга. Коммунизмнинг сўнмас иши учун жонини қурбон қилганларнинг ҳаммаси умрбод биз билан бирга!

Ана, бутун теvarак-атроф — дарё, зангори осмон, улугʻ Ватанимизнинг қуёшли кенгликлари — ҳаммаси ҳам гўё баралла қичқиришиб:

«Яшасин ўлимни енгувчи ҳаёт!» — дейди.

МУНДАРИЖА

1. Халқ жанга отланди	3
2. Болалик ва ёшлик ҳақида	28
3. Биз қандай тайёрландик	51
4. Фронтдан келган меҳмон	69
5. Биз жўнаб кетдик	84
6. Тоғдаги лагерь	95
7. Разведкачилар	124
8. Қопқонда	145
9. Жанговар кунлар	162
10. Мина уруши	186
11. 10 октябрга ўтар кечаси	200
12. Доимо сафда	216

ЎРТА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

На узбекском языке

ИГНАТОВ ПЕТР КАРПОВИЧ

БРАТЬЯ-ГЕРОИ

Повесть

Рассом И. Нирков

Перевод с издания Детгиза (Москва) 1955 г.

Издательство „Ёш гвардия“—Ташкент—1962 г.

Редактор А. Зуннунов
Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Т. Раҳимов
Корректор И. Абдуазизова

Босмаҳонага берилди 14.V.1962 й. Босишга рухсат этилди 24.VIII.1962 й. Формати 84×108^{1/32}. Босма листи 7,0. Шартли босма листи 117. Нашр. листи 12,2. Тиражи 15000. „Ёш гвардия“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шарнома № 87-61

„Қизил Ўзбекистон“, „Правда Востока“ ва „Ўзбекистон Сурх“ бирлашган нашриётининг босмаҳонаси. Ташкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26. 1962 й. Заказ № 1058. Баҳоси 52 т.